

**T.C.
HİTİT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**İSLÂM TASAVVUF GELENEĞİNDE AHLÂK EĞİTİMİ
(KİMYÂ-YI SAÂDET ÖRNEĞİ)**

Yüksek Lisans Tezi

Sümeyra DODUOĞLU

Çorum 2020

İSLÂM TASAVVUF GELENEĞİNDE AHLÂK EĞİTİMİ
(KİMYÂ-YI SAÂDET ÖRNEĞİ)

Sümevra DODUOĞLU

Sosyal Bilimler Enstitüsü
Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

TEZ DANIŞMANI
Doç. Dr. Macid YILMAZ

Çorum 2020

KABUL VE ONAY

Sümeýra DODUOĐLU tarafından hazırlanan *İslâm Tasavvuf Geleneğinde Ahlak Eğitimi (Kimyâ-yı Saâdet Örneđi)* başlıklı bu çalışma, 06/04/2020 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği / oyçokluğu ile başarılı bulunarak yüksek lisans/ doktora/ sanatta yeterlilik tezi olarak kabul edilmiştir.

İmza

Doç. Dr. Macid YILMAZ (Başkan-Danışman)

İmza

Dr. İrfan SEVİNÇ

İmza

Dr. Kubatali TOPCHUBAEV

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylım.

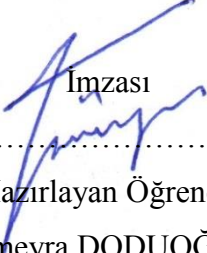
İmza

Enstitü Müdürü

Prof. Dr. Mehmet EVKURAN

T.C.
HİTİT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yaptığımı beyan ederim.(06/04/2020)

İmzası

Tezi Hazırlayan Öğrencinin
Sümevra DODUOĞLU

ÖZET

DODUOĞLU, Sümeyra. *İslâm Tasavvuf Geleneğinde Ahlâk Eğitimi Kimyâ-yı Saâdet Örneği*, (Yüksek Lisans Tezi), Çorum, 2020.

Köklü bir geçmişe dayanan İslâm tasavvuf geleneği, özünde bir eğitim müessesesidir. Bu gelenekte bireyler, tasavvufi eğitimi aldıklarında, potansiyelinde var bulunan insani özellikleri gün yüzüne çıkarmaya “eşref-i mahlukat” a kavuşmaya çalışırlar. Duyuşsal eğitime ağırlık veren ve “gönül eğitimi” adı verilen tasavvufi eğitim sürecinde, kişisel ve toplumsal sohbet, zikir, tefekkür, murakabe, hizmet ve rabıta gibi çok çeşitli eğitim usulleri kullanılmaktadır.

İslâm tasavvuf geleneği bireyin içsel gelişimini hedefleyerek, ahlâki olgunluk kazandırma amacı taşıyan bir sisteme sahiptir. Ahlâki boyutta insanı eğitip, iyi ahlâkın kalıcı ve devamlı olması için, özellikle tekke vb. kurumlarda uzun bir zaman ahlâk eğitimi yapılmıştır. Bu nedenle tasavvufi eğitimi diğer disiplinlerden hatta eğitim yaklaşımlarından ayıran temel faktörlerden belki de en önemlisi kişisel ve toplumsal eğitimin birlikte yürütülmesidir.

Çalışmanın temel amacı, ahlâki çöküntünün oldukça arttığı günümüzde, Kimyâ-yı Saâdet’ten yola çıkarak, bireyi olumsuz davranışlarından arındırıp, ahlâki güzelleştirme ve eğitime yollarına iletmektir. Gazâlî’nin Kimyâ’da bahsettiği ahlâki düzeltme yolları, yöntemleri ve tavsiyeleri de bu amaç doğrultusunda içerik analizi yöntemi kullanılarak incelenmiştir.

Gazâlî’ye yönelik araştırmalar, Gazâlî’nin eserlerinin ve görüşlerinin geneline yönelikken; çalışmamız Kimyâ-yı Saâdet eserini esas almamaktadır. Ahlâk eğitiminde durağan bir birey yerine; aktif, faal ve gayret halinde bir bireyi ön plana çıkararak, bireyi merkeze almasından dolayı diğerlerinden farklılık arz etmektedir.

Kimyâ-yı Saâdet incelendiğinde; Gazâlî bireyin karakter özelliklerinin, duygularının, eğilimlerinin ve psiko sosyal gelişimlerinin dikkate alınarak ahlâkın ‘eğitilebilir’ olduğu vurgusu yaptığı görülmektedir. Bu konuda Gazâlî’ye göre en büyük görev, yüksek motivasyonu kazanarak bireyin kendisine düşmektedir. Birey aldığı ahlâk eğitiminde ilmini pratiğe döküp, alışkanlık haline getirerek devamlılığını sağlamalıdır. Kimyâ-yı Saâdet’te vurgulanan da bu devamın sağlanması adına, nefsin arzu ve isteklerine karşı çıkıp, tutum ve davranışlarda dengeyi sağlayabilmektir.

Gazâlî örneğinde olduğu gibi toplum hayatımızda özellikle dinî hayatta önemli bir rol üstlenen tasavvufî bilgi, tecrübe ve yaşayışın pek önemli bir yeri vardır. Dolayısıyla tasavvufî eğitim, günümüz ahlâk eğitim ve öğretiminin her alanına katkı sağlayabilecek niteliktedir.

Anahtar Kavramlar: Ahlâk Eğitimi, Tasavvuf, Kimyâ-yı Saâdet, Gazâlî

ABSTRACT

DODUOĞLU, Sümeyra. *Ethics Education In The İslâmic Sûfism Tradition*, (Master's Thesis), Çorum, 2020.

The Islamic Sufi tradition, which has a very rich past, is essentially an educational institution. In this tradition, when individuals receive Sufi education, they try to uncover the human characteristics that exist in their potential and want to reach level of the most honored of the all creatures. In the Sufi education process, which focuses on affective education and called "soul training", a wide variety of training methods such as personal and social conversation, dhikr, contemplation, murakabe, service and rabita are used.

Islamic Sufi tradition has a system that aims to give moral maturity by targeting the inner development of the individual. In order to educate people on a moral level and to keep good morality permanent and continuous, a long-term moral training was carried out in institutions like tekke. For this reason, perhaps one of the most important the main factors that distinguish Sufistic training from other disciplines or educational approaches is the maintain of personal and social education together.

The main purpose of the study is, when the moral breakdown has increased considerably, purifying the individual from negative behaviors and conveying them to ways of beautifying and educating the moral with ideals based on Kimya-yı Saadet. It is also aimed at the ways of correcting the morality, with the methods and recommendations mentioned in Kimya-yı Saadet.

While the researches directed at Ghazali were focused on the general works and views of Ghazali; Our work is not based on Kimyâ-yı Saâdet. Instead of a constant individual in moral education; It differs from the others by putting forward the active, energetic and diligent individuals.

When Kimyâ-yı Saâdet is examined; It is seen that Ghazali emphasizes that morality is 'educable' by taking into account the characteristics, emotions, tendencies and psycho social developments of the individual. According to Gazali, the biggest task is to gain the high motivation and it falls on the individual. The individual should ensure his continuity by putting his knowledge into practice and making it a habit in his moral education. The emphasis in Kimyâ-yı Saadet is the ensure of this permanence, is only

possible by oppose to the desires and wishes of the nafs and to balance the attitudes and behaviors.

As in the case of Ghazali, Sufistic knowledge, experience and living, which are especially important in religious life, also have an important place in our social life. Therefore, Sufi training can contribute to all areas of today's moral education and training.

Keywords: Sufism, Moral Education, Kimyâ-yı Saâdet, Gazâlî

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	i
ABSTRACT.....	iii
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR	viii
ÖN SÖZ	ix
GİRİŞ	1
A. ARAŞTIRMANIN PROBLEMİ.....	2
B. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ	3
C. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	5
D. İLGİLİ KAVRAMLAR.....	5

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLÂM TASAVVUF GELENEĞİ

1.1. TASAVVUFUN TANIMI.....	7
1.2. TASAVVUFUN ÖZELLİKLERİ.....	9
1.2.1. Tasavvuf Manevi Tecrübeye Dayanır	9
1.2.2. Tasavvuf Uygulamalı Bir İlimdir	10
1.2.3. Tasavvufi Eğitim Bireyseldir	10
1.2.4. Tasavvufi Eğitim Aşamalıdır	11
1.2.5. Tasavvufi Eğitim Bir Formal Eğitimdir	11
1.2.6. Tasavvuf Kalp/Gönül Eğitimidir	12
1.3. TASAVVUFUN AMACI VE KONUSU	12
1.4. TASAVVUFUN OLUŞUMU	14
1.5. TASAVVUFUN KURUMLARI	16
1.5.1. Tarikatlar	16
1.5.2. Tekkeler	18
1.5.3. Fütüvvet ve Ahilik Teşkilatı	19

İKİNCİ BÖLÜM

TASAVVUF AHLÂK İLİŞKİSİ

2.1. TASAVVUF – EĞİTİM İLİŞKİSİ.....	24
2.1.1. Eğitim.....	24
2.2. TASAVVUF EĞİTİMİNDE AHLÂK.....	27
2.2.1. Ahlâk.....	27

2.3. TASAVVUFTA AHLÂK EĞİTİMİNİN UNSURLARI	31
2.3.1. Mürşid.....	31
2.3.2. Mürid.....	34
2.3.3. Tekke.....	38
2.3.3.1. Tekkelerde Eğitim.....	39
2.3.3.1.1. Sözlü Eğitim	39
2.3.3.1.2. Yazılı Eğitim.....	39
2.3.3.1.3. Pratik (Uygulamalı) Eğitim	40
2.3.3.1.4. Örnek Olma Yoluyla Eğitim.....	40
2.3.3.2. Tekke Eğitiminin Özellikleri	41
2.3.3.2.1. Gönüllülük Esastır	41
2.3.3.2.2. Halk Eğitimidir	41
2.3.3.2.3. Tekke Eğitimi Ferdîdir	42
2.3.3.2.4. Yaş Sınırı Yoktur.....	42
2.3.3.2.5. Mürşide İhtiyaç Vardır	43
2.3.3.2.6. Mürşid Olmanın Şartları Vardır.....	44
2.3.3.2.7. Eğitim Tekkelerde Verilir.....	44
2.3.3.2.8. Dil Eğitimi Verilir	45
2.3.3.2.9. Eğitim Yaşam Boyudur	45
2.4. TASAVVUF EĞİTİMİNDE AHLÂKİ GELİŞİM SÜRECİ	46

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KİMYÂ-YI SAÂDET

3.1. GAZÂLÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ	51
3.2. KİMYÂ-YI SAÂDET'TE GAZÂLÎ'NİN İNSANA BAKIŞI.....	53
3.3. KİMYÂ-YI SAÂDET'TE AHLÂK EĞİTİMİ	54
3.3.1. Bireyin Olumsuz Davranışlarının Eğitilmesi.....	57
3.3.1.1. Gıybet.....	58
3.3.1.2. Tûl-i Emel.....	63
3.3.1.3. Yalan Söylemek, Şaka Yapmak.....	66
3.3.1.4. Öfke	67
3.3.1.5. Hased	71
3.3.1.6. Cimrilik.....	74
3.3.1.7. Riya.....	76
3.3.1.8. Kibir.....	79
3.3.2. Bireyin Elde Etmesi Gereken Ahlâki Erdemler	82
3.3.2.1. Tevbe	82
3.3.2.2. Sabır	85
3.3.2.3. Şükür.....	87
3.3.2.4. Zühd.....	90
3.3.2.5. İhlâs.....	93
3.3.2.6. Tefekkür.....	95
3.3.2.7. Tevekkül	97

3.4.KİMYÂ-YI SAÂDET’TE AHLÂKİ EĞİTME YOLLARI	99
3.4.1. Mücahede.....	101
3.4.2. Riyazet	102
3.4.3. İlim ve Amel	103
3.4.4. Muhalefet	104
3.5. KİMYÂ-YI SAÂDET’TE KULLANILAN EĞİTİM İLKE VE YÖNTEMLERİ	105
3.5.1. İlkeler	105
3.5.1.1. Tedricilik İlkesi.....	105
3.5.1.2. Temsili Anlatım (Benzetimlerden Yararlanma) İlkesi.....	107
3.5.1.3. Özendirme-Sakındırma ilkesi	109
3.5.1.4. Yapararak-Yaşayarak Öğrenme İlkesi	110
3.5.2. Yöntemler	112
3.5.2.1. Örnek Olay İncelemesi Yöntemi	112
3.5.2.2. Problem Çözme Yöntemi.....	114
3.5.2.3. Soru-Cevap Yöntemi	115
3.6. KİMYÂ-YI SAÂDET’TE ÇOCUĞUN AHLÂK EĞİTİMİ	117
3.6.1. Ailenin Önemi.....	117
3.6.2. Ahlâka Zarar Veren Şeylerden Uzak Durma	118
3.6.3. Çocukta Duyguların Eğitimi	119
3.6.4. Eğitimde Sosyal Çevrenin Önemi.....	119
SONUÇ	123
KAYNAKÇA.....	126

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
AÜ.	: Ankara Üniversitesi
AÜİF	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Bkz.	: Bakınız
Bsk.	: Baskı
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
Ed	: Editör
Fak.	: Fakülte
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
ö.	: Ölüm Tarihi
r.a.	: Radıyallahu anh
s.	: Sayfa
s.a.v.	: Sallallahu aleyhi ve sellem
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vs.	: Ve saire
yay.	: Yayınları

ÖN SÖZ

Tasavvuf sisteminin yüzyıllarca kendini devam ettirmesi ve ona karşı duyulan rağbet azımsanmayacak boyuttadır. Verdiği eğitimin başarısı ise yetiştirdiği şahsiyetler göz önüne alınca ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple tasavvufun eğitim açısından incelenmesi gerekmektedir. Zira tasavvuf erbabının en önemli şahsiyetlerinden olan İmam Gazâlî, insandaki ahlâki özelliklerin eğitilebileceğini söyleyerek eğitim alanına dair bir söylemde bulunmuştur.

Günümüz toplumunda manevi hayata, gereken önemin verilmemesinden dolayı, ahlâki yaşantılarda olumsuz yönde değişme yaşanmaktadır. Günümüz dünyasında bireylerde, kanıksanmış olumsuz ahlâki davranışlar artış eğilimi göstermekte, erdemli davranışlar arka plana atılmaktadır. Ortaya çıkan olumsuz davranışlar, toplumdaki ahlâki sorunların artmasına sebep olmaktadır.

Bu araştırma, tasavvuf geleneğimizdeki ahlâk eğitimi anlayışını, Gazâlî'nin Kimyâ-yı Saâdet'inden elde edilen ahlâk eğitim ilkelerini ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu nedenle çalışma konusu bireylerin ahlâki sorunlarına çözümler sunarak rehberlik etmesi ve din eğitim yöntemleri ile Kimyâ'da sunulan çözümlerin tutarlılık gösterdiğini ortaya koyması açısından önem teşkil etmektedir.

Çalışmamız bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde araştırmanın problemi, amaç, önem ve yöntemi üzerinde durulmuş ve konu teorik açıdan genel muhtevasıyla işlenmiştir.

Birinci bölümde, tasavvufun tanımı, menşei ve oluşumuna değinilmiştir. Tasavvuf düsturlarının ve eğitiminin verildiği tarikatlar hakkında bilgi verilmiş, tekkelerdeki eğitimden bahsedilmiştir. Yine tasavvufî hayat adına önemli bir ruh olan fütüvvet anlayışı ele alınmış, bu kavramın Anadolu'da Ahilik adı ile teşkilatlanması ve ahlâk eğitimine verdiği katkılara değinilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde, tasavvufun eğitim ve ahlâk ile olan ilişkisi ele alınmış, ahlâk eğitimi ile tasavvufî eğitim arasındaki bağlantı üzerinde durulmuştur. Ahlâk eğitiminde mürşidin görevine değinilmiş, müridin bu eğitimdeki yerinden bahsedilmiştir.

Üçüncü bölümde ise, İmam Gazâlî'nin hayatına kısaca değinilmiştir. Kimyâ-yı Saâdet odak alınarak, Gazâlî'nin kâmil insanı yetiştirmek için sergilediği eğitim anlayışı

ve güzel ahlâklı olmak için tavsiye ettiği hayat tarzı işlenmiştir. Kimyâ-yı Saâdet'te bahsi geçen olumsuz ahlâki vasıflar ve bunlardan kurtulmak için takınılması gereken itiyad, muhalefet, riyazet, ilim, amel, mücahede gibi metotlardan bahsedilmiştir. Kimyâ-yı Saâdet'te yer alan manevi hastalık reçetelerinin, günümüz din eğitim metotları ile benzerlikleri ortaya konmaya çalışılmıştır. Eğitimin temellerinin atıldığı çocukluk döneminde verilmesi gereken ahlâk eğitimini Gazâlî, Kimyâ'da kısaca ele almıştır. Bu konuya da yer verilerek ahlâk eğitiminin insanın küçüklüğünden itibaren başladığı dile getirilmiştir.

Bu zorlu süreçte, araştırmanın planlanması, yürütülmesi ve tüm aşamalarında kıymetli zamanlarını bana ayıran, rehberlik eden, maddi ve manevi anlamda desteklerini esirgemeyen saygıdeğer danışman hocam Doç. Dr. Macid YILMAZ'a, her türlü katkılarından dolayı kıymetli hocalarımız Dr. İrfan SEVİNÇ ve Dr. Kubatali TOPCHUBAEV'e teşekkürlerimi sunarım. Aynı zamanda araştırmam boyunca desteklerini hep hissettiğim çok değerli aileme, özellikle zengin kütüphanesinden ve bilgi birikiminden istifade ettiğim çok kıymetli, fedakâr, canım babama teşekkür ederim.

Sümevra DODUOĞLU

06.04.2020

GİRİŞ

İslâm ve ahlâk birbirleriyle ayrılmaz bir şekilde bağlantı halindedir. İslâm, merkeze ahlâkı alır ve onsuз düşünülemez.¹ İslâm, insanların dağınıklığa kapılmadan, bir arada yaşamalarını ister.² Bu birliktelik için de, toplumun ahlâki erdemlere sahip olması gerekir. Çünkü insanlar arasındaki ilişkileri düzenleyen ve yöneten sistem ahlâktır.³

İslâm eğitime göre, insanda bulunan kabiliyet ve yeteneklerin üzerine iyilerini inşa etmek ve kötü hasletleri iyiye yönlendirmek mümkündür.⁴ İslâm, insanlığa ahlâk eğitimini, Kur'ân ayetleri ve Hz. Muhammed (s.a.v.)'in yaşantısıyla vermiştir. Hz. Muhammed (s.a.v.) bir mürid olarak, Cebrail (a.s.) vasıtasıyla eğitimini Allah'tan almış; müşid vasfı ile de ümmetine ve tüm insanlığa eğitim vermiştir.⁵ Zira Allah Teâlâ, ayetinde “Allah'ın Resulü'nde sizin için güzel bir örnek vardır”⁶ buyurarak, örnek alınması gereken mümtaz kişiliğine vurgu yapmıştır.

Hz. Muhammed'in (s.a.v.) vefatından sonra, onun verdiği ahlâk eğitimini ve örnek şahsiyetini devam ettirmek üzere ortaya çıkan yollardan biri de tasavvufi eğitim sistemi olmuştur.⁷ Tasavvufi hayat, verilen eğitim ve ahlâkın sûfi tarafından yaşanabilmesi ile mümkün olur. Müşid, müridin kişilik ve psikolojisine uygun bir reçete ile onun ruhunun güzelleşmesini, ahlâkının olgunlaşmasını arzu eder. Su isteyene ekmek verilmeyeceği gibi, müşid de müridine ihtiyaçlarına göre bir eğitim ve ahlâki terbiye uygulamak durumundadır.

Tasavvufi ahlâk eğitiminin bir unsuru ve kurumu olan fütüvvet ve ahilik teşkilatlanmaları, toplumun her kesimine ulaşmayı amaçlayan oluşumlardır. Fütüvvet anlayışının ahilik adı ile örgütlenmesi, toplumda esnaf sınıfının arasında yayılan ahlâki eğitimin bir öncüsü olmuştur. Meslek eğitimi verilirken, aynı zamanda ticaret ahlâkı da

¹ Mehmet Emin Özafşar, Recai Doğan, *Ahlâkım* (Ankara: D.İ.B. Yay., 2009), 17.

² Enfâl, 8/46.

³ Münir Raşit Öymen, *Ahlâk Eğitimi* (İstanbul: Murat Matbaacılık, 1975), 11.

⁴ Şakir Gözütok, *Tasavvufta Şahsiyet Eğitimi* (İstanbul: Seha Yayınları, 1996), 13.

⁵ Abdullah Özbek, *Bir Eğitimi Olarak Hz. Muhammed* (Konya: Esra Yayınları, 1994), 17, 38.

⁶ Ahzab, 33/21.

⁷ Hasan Kâmil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012), 17.

öğretilmiş; bununla beraber insana genel anlamda bir ahlâk eğitimi de verilmiştir. Böylece çıraklar, kalfalar ve bu vesile ile toplum irşad edilmiştir.⁸

Geçmişte tasavvufi hareketler çoğu zaman çeşitli önder isimler, alimler ve onların bu alandaki eserleri üzerinden halka ulaşmayı başarmışlardır. Tasavvuf boyutunda ahlâki eğitim veren birçok tasavvuf önderlerinden birisi de İmam Gazâlî'dir. İmam Gazâlî'ye göre, insanın ahlâkı birçok yönden eğitilebilir.⁹ Onun bu iddiası İslâm'ın insandaki iyi özelliklerin geliştirilebileceği kötülerinin ise kontrol altına alınabileceği görüşüyle aynı doğrultudadır.¹⁰ Çalışmamızın güncel bir yönü, insan gerçeği dikkate alındığında, Gazâlî'nin Kimyâ-yı Saâdet'te belirttiği olumsuz ahlâki davranışların günümüzde de varlığını sürdürmesidir. Bu açıdan bakıldığında, Kimyâ-yı Saâdet'te tavsiye edilen çözüm yollarının günümüz ahlâki sorunlarının çözümüne de ışık tutması sağlanabilir.

Tasavvuf genel anlamda, bir yaşam tarzı olup sadece bir söylem değildir. Tasavvufta amaç, insanın ahlâkının ve davranışlarının iyileştirilmesidir. Tasavvuf, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) zamanında bir sistem, bir kurum olarak yoktu. Ancak tasavvufun esasları ve hayat tarzı mevcuttu.¹¹ Tasavvuf geçmişte olduğu gibi günümüz din eğitiminin yaygın eğitim alanına önemli katkılar sunmaktadır.¹²

A. ARAŞTIRMANIN PROBLEMİ

Günümüz insanı, sosyal medya ve gelişen teknolojinin sunduğu imkanlar ile farklı kültür ve ahlâk yapılarıyla daha kolay iletişime geçme imkanı bulmaktadır. Bu durum bireylerin ve toplumların ahlâk anlayışını değiştirmiş, iyi ahlâk sahibi olmak arka plana atılmaya başlanmıştır. Bireylerde oluşup, topluma yayılması gereken ahlâki erdemler pratiğe dökülmeyerek ihmal edilmiştir. İlmin, amele/pratiğe dönüşmesi gerektiğini söyleyen Gazâlî, bu noktada bireyden ilmi öğrenip pratiğe dökmesini bekler.¹³ Çünkü din eğitiminde de beklenen, kişinin hedeflenen davranışı elde etmesidir.¹⁴ Günümüzde

⁸ Mikail Bayram, *Ahi Evran Tasavvufi Düşüncesinin Esasları* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 48-49; "Ahilik ve Ahi Evran-ı Veli Vakfıyesi". erişim: 01 Mart 2020, <http://www.sadibayram.com/?page=makaleler&mid=356&id=2>.

⁹ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, çev: A. Faruk Meyan (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1986), 388.

¹⁰ Gözütok, *Tasavvufta Şahsiyet Eğitimi*, 13.

¹¹ M. Mansur Gökcan, *Temel Ahlâki Prensipleri ile Tasavvuf* (Adana: Nobel Kitapevi, 2017), 14.

¹² Vahit Göktaş, "Tasavvufî Terbiye'nin Günümüz Din Eğitimi-Öğretimine Sunabileceği İmkanlar", *AÜİFD*, sy. 52:2 (2011): 139.

¹³ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 504-505.

¹⁴ Cemal Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş* (Ankara: Pegem Akademi, 2017), 12.

insanların bir çoğu genellikle ahlâki davranışları arka plana attığı gibi, ilim elde etmek ve amel işlemek konusunda da özensiz davranmaktadır. Bu noktada; Kimyâ-yı Saâdet'i merkeze aldığımızda, günümüz insanına ahlâk eğitiminin nasıl verileceği sorunu ortaya çıkmaktadır. Bu soruya cevap bulmak adına, Kimya-yı Saâdet'in ahlâk eğitimi için önerileri, din eğitimi açısından incelenmeye çalışılmıştır. Buradan hareketle araştırmanın problem cümlesi "Gazâlî'nin Kimyâ-yı Saâdet örneği dikkate alındığında İslâm tasavvuf geleneğinde ahlâk eğitimi nasıl ve hangi amaçlarla yapılmıştır?" şeklinde ifade edilebilir.

Araştırmamızın alt problemleri ise şöyledir:

1. İslam tasavvuf geleneğinde ahlâk eğitiminin yeri nedir?
2. Kimyâ-yı Saâdet'in tasavvuf tarihindeki yeri ve önemi nedir?
3. Kimyâ-yı Saâdet'te Gazâlî'nin ortaya koyduğu ahlâki eğitim içeriği hangi ilke ve erdemlere sahiptir?

B. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Günümüzde küreselleşmenin ve teknolojik gelişmenin sunduğu imkanlarla insanlar arasındaki sınırlar kalkmış, ahlâk anlayışı büyük ölçüde değişmiştir. Bu değişim olumsuz manada ilerleyerek, ahlâki yozlaşmayı tetiklemiş; insanlar arasındaki değer yargıları büyük oranda önem kaybetmiştir. Medyada yer alan ahlâki körelten programlar, filmler; sosyal medyada baş gösteren gösteriş hastalığı vs. gibi faktörler insanların ahlâk anlayışını değiştirmiştir. Yalan, riya, saygısızlık, gıybet, dedikodu artmış; toplumda insanlar arasında birbirlerine karşı güven ve hoşgörü duyguları kırılmıştır. Böylece ahlâki çöküntü tüm topluma yayılarak, geniş bir zemin bulmuştur. Tüm bu sebeplerden dolayı çalışmamızın temel amacı; zamanın ahlâki çöküntüsünün artmış olmasından dolayı, bu ahlâki gerilemeyi çözebilmek, insanlara yol gösterebilmek için İslâm tasavvuf geleneğindeki ahlâk eğitimi süzgeçten geçirerek günümüz ahlâki problemlerinin çözümüne destek olmasını sağlamaktır. Bu doğrultuda Kimyâ-yı Saâdet odak alınarak, Gazâlî'nin kâmil/olgun insanı yetiştirmek için önerdiği ahlâk eğitimi anlayışı ve güzel ahlâklı olmak için tavsiye ettiği hayat tarzının günümüz ahlâk eğitimine yol göstermesini sağlamaktır.

Çalışmamızın diğer amacı ise, Gazâlî'nin Kimyâ-yı Saâdet kitabındaki fikirleri etrafında ahlâki bir varlık olan insanın kendisine, çevresine ve Yaratıcısına karşı ahlâki sorumluluklarının tasavvuf tarihinde nasıl açıklandığını incelemektir. Bu amaçla

geçmişin tecrübesinin günümüz din eğitimi bakışıyla hangi yönlerden benzerlikler taşıdığı tespit edilmeye çalışılacaktır.

Literatürde tez konumuzla alakalı çeşitli çalışmalar tespit edilmiştir. Gazâlî ile ilgili yapılan çalışmalar arasında Bülent Çelikel'in "Gazâlî'nin Eğitim Görüşü" başlıklı doktora tezi bulunmaktadır. Bülent Çelikel, Gazâlî'nin eğitim ve metotlarına değinerek, onun eğitim anlayışının psikolojik ve sosyolojik temellerini ele almıştır.¹⁵ Gazâlî ile ilgili diğer bir çalışma, Cemil Oruç tarafından "İmam-ı Gazâlî'nin Eğitim Anlayışı" başlığıyla oluşturulan doktora tezidir. Bu tezde Gazâlî'nin eğitim öğretim ilkeleri değerlendirilerek, değerler sistemi ele alınmıştır. Aynı zamanda eğitim psikolojisi incelenerek, öğrenme ve eğitimi engelleyen faktörler gibi konular üzerinde çalışma yapılmıştır.¹⁶ Tasavvuf geleneğinin eğitim ilkelerini ortaya koymak için yapılan araştırmalardan biri Şakir Gözütok'un "Bir Din Eğitimi Disiplini Olarak Tasavvuf" isimli çalışmasıdır. Şakir Gözütok bu çalışmasında tasavvuf eğitim ilişkisini, tasavvufi eğitimde kullanılan metotları, tasavvufi eğitimin psikolojik temellerini vb. konuları ele almıştır.¹⁷

Gazâlî hakkında yapılan çalışmalar genellikle onun, ahlâk, takva gibi konularla ilgili genel görüşlerini ele almaktadır. Bizim çalışmamız Gazâlî'nin ahlâk eğitiminde merkeze bireyi alması ve Kimyâ-yı Saâdet'ten yola çıkarak, tasavvufi ahlâk eğitimiyle din eğitiminin örtüşen yönlerini ortaya çıkarması açısından farklılık arz etmektedir. Bireyler olumsuz davranışlarından rahatsız olmakta ve bunlardan kurtulmak için çare arayışına girmektedir. Araştırmamız insanların bu arayışına cevap vermeyi amaçlamaktadır. Çalışmamız ahlâki erdemleri elde etmek isteyen bireylere, ilim ve amel bütünlüğü çerçevesi içerisinde hayatlarına ışık tutacak pratik çözüm önerilerini sunmaktadır. Ahlâk eğitimi hususunda din eğitimi metotlarının pratiğe nasıl dökülebileceği, Kimyâ-yı Saâdet'ten bu metotlara örnekler bulunarak gösterilmiştir. Böylece çalışmamız tasavvufi ahlâk eğitimi ve din eğitiminin örtüştüğü yönleri olmakla beraber birbirlerini destekleyen yönlerinin de olduğunu ortaya koymaktadır.

¹⁵ Daha detaylı bilgi için bkz.: Bülent Çelikel, "Gazâlî'nin Eğitim Görüşü", (Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2006), 1-98.

¹⁶ Daha detaylı bilgi için bkz.: Cemil Oruç, "İmam-ı Gazâlî'nin Eğitim Anlayışı", (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2009), 13-188.

¹⁷ Daha detaylı bilgi için bkz.: Gözütok, *Tasavvufta Şahsiyet Eğitimi*, 21-163.

C. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Çalışmamız nitel araştırma yöntemi kapsamında bulunan içerik analizi tekniğiyle¹⁸ oluşturulmuştur. Bu teknik kullanılarak Kimyâ-yı Saâdet eseri incelenmiş ve eserde Gazâlî'nin ahlâk eğitimi ile ilgili düşüncelerine ulaşılmıştır. Kimyâ'nın bütünü incelenmekle beraber, araştırmamızla doğrudan ilgili olmalarından dolayı, 'mühlakat ve münciyat' bölümlerine daha çok ağırlık verilmiştir. Konuya destek olması açısından Gazâlî'nin, İhyâu Ulûmi'd-Din, Minhacü'l-Âbidîn; Kuşeyrî'nin, er-Risale; Eşrefoğlu Rûmî'nin, Müzekki'n-Nüfus gibi eserlerine de başvurulmuştur. Adı geçen eserler dışında konuyla ilgili olan makale, kitap ve tezler incelenerek çalışmamızla alakalı olan kısımlarından alıntılar yapılmıştır. Ayrıca kütüphane ve internet ortamındaki kitaplar taranarak, elde edilen bilgiler çalışmaya eklenmiştir.

D. İLGİLİ KAVRAMLAR

Zühd: Arapça, “rağbet etmemek, yüz çevirmek”, “soğuk ve ilgisiz davranmak” anlamlarına gelir. Tasavvufi ıstılahta, “ahirete yönelmek için dünyadan el-etek çekmek, elde mevcut olsa bile gönülde mal ve mülk sevgisine yer vermemek” demektir.¹⁹

Zâhid: Zühd hayatını benimseyen kişidir. Zâhid, “bir şeye karşı arzu duymayan, onun az bir kısmına razı olan kişidir”.²⁰ Tasavvufi literatürde “dünyaya rağbet etmeyen, mala, mülke, makama ve şöhrete değer vermeyen, dünya ile ahiret arasında tercih yapmak gerektiği zaman ağırlığını daima ahiretten yana koyan”²¹ kimse anlamına gelir.

Sâlik: “Arapça, giren demektir. Manâ olgunluğunu elde etmek üzere, tasavvuf yoluna giren kişiye sâlik denir”.²²

Mutasavvıf: Tasavvuf yolundaki sülûkuna devam eden kişiye mutasavvıf denir. Hakk'a ermeye çabalayarak, bunun gereklerini yapmaya gayret eden kimsedir.²³

¹⁸ Ali Yıldırım ve Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Ankara: Seçkin Yay., 2005), 227.

¹⁹ Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (Ankara: Rehber Yayınları, 1997), “zühd” md., 787; Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1977), “zühd” md., 593.

²⁰ Rağıb El-İsfahanî, *Kur'ân Kavramları Sözlüğü*, terc: Abdülbaki Güneş ve Mehmet Yolcu (İstanbul: Çıra Yayınları, 2012), “z-h-d”md., 463.

²¹ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, “zâhid” md., 581.

²² Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, “sâlik” md., 616.

²³ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, “süff” md., 650; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, “süff” md., 477-478.

Sûfi: Arapça, yün ve aba giyen anlamına gelir. Tasavvufî literatürde, “Hakk’a vâsıl olan kişiye sûfî denir. Sûfî nefsin alışkanlıklarından kurtulmuş, hakikatlerin hakikatine ulaşmıştır. Sûfî, vusûl; mutasavvıf usûl ehlidir”.²⁴

Riyazet: Arapça “idman, eğitime, terbiye ve ıslah etme, boyun eğdirme” gibi anlamlara gelir. Terim olarak, “salikin canının istediği şeyi yapmaması, nefis ile zıdlaşması, nefsin arzuladığı şeyi yapmaması, arzu etmediği şeyi yapması, kısaca nefis ile cenk etmesi” manasındadır. “Nefsi eğitmek üzere, onu aç, susuz ve sevdiği şeylerden mahrum bırakmaya riyazet denir. Nefsi ibadete alıştırmak üzere eğitmek de, riyazettir”.²⁵

Mücadele: Arapça “savaşmak, mücadele etmek, vuruşmak” gibi manalara gelir. Tasavvufta, “nefsin, Hakk’ın rızasını kazanmak yolunda harcanması” mücadele olarak adlandırılmıştır. Mücadele, Allah’ın istediği ancak nefse ağır gelen şeyleri ona yükleyerek nefisle mücadele etmektir.²⁶

²⁴ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, “sûfî” md., 650; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, “sûfî” md., 477-478.

²⁵ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, “riyazet” md., 597; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, “riyazet” md., 438-439.

²⁶ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, “mücadele” md., 520; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, “mücadele” md., 382.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLÂM TASAVVUF GELENEĞİ

1.1. TASAVVUFUN TANIMI

Tasavvuf, Arapça'da "yün giymek", "suffa ashabı gibi yaşamak" manalarına gelir. Tasavvufi literatürde ise; "baştan başa edeptir, kötü huyları terk edip, güzel huylar edinmektir, kâmil insan olmaktır" ve "kul ile Allah arasında ihsan şuurunun gerçekleşmesi veya kulun ihsan vasfını kazanmasının yollarını gösteren bir ilim"dir.²⁷

Bir başka açıdan tasavvuf, bir yaşama ve düşünme biçimidir. Aynı zamanda İslâm'ın ruh hayatını ve İslâm Peygamber'inin (s.a.v.) yaşayış şeklini temsil eder. Bunun için tasavvuf; O'nun (s.a.v.) şahsında manevi otoritenin sağlandığı, müesseseleşerek günümüze kadar gelen hem yaşama şekli hem de bir ilim dalı olarak adlandırılabilir.²⁸

Tasavvuf, sürekli olarak bir yenilenme olarak da açıklanabilir. Çünkü zaman içerisinde sonsuz kaynakla irtibat ve ilişkisi olan, daimi bir yenilenmedir. Tasavvuf, kişinin kendi ruhunu tanıması ve incelemesi yöntemidir.²⁹

Ayrıca tasavvuf, kişiyi, kendisini yoktan var eden, yaratıcısı olan Allah'a yönelten ve onu manevi birleşmeye hazırlayan belirli bir arınma ve temizlenmeyi ifade eden bir terimdir. Bu açıdan yaşanan coşku ve haz dolu manevi yaşam tasavvuf vesilesiyle gerçekleşir.³⁰

"Tasavvuf, bir eğitim müessesesi olarak; nefsin tezkiyesi, kalbin tasfiyesi ve ahlâkın güzelleştirilmesi ile meşgul bulunduğu için, bazılarınca ahlâk olarak da tanımlanmıştır". Bu bakımdan tasavvuf ile ahlâk iç içedir.³¹ Yani tasavvufi eğitimde ahlâk eğitimi de verilmektedir. Tekkelerde ve tasavvuf bünyesinde verilen eğitimin amacı, ahlâkın yüksek bir seviyeye ulaştırılmasıdır.

²⁷ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, "tasavvuf" md., 689.; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, "tasavvuf" md., 512-513.

²⁸ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 17.

²⁹ Hayrani Altıntaş, "Tasavvuf", *AÜİFD*, sy.24 (1981): 413.

³⁰ Altıntaş, "Tasavvuf", 423.

³¹ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 65.

İslâm'da tasavvuf, İslâm'ın kendine özgü bir tavır ve anlayışla, ortaya koyduğu yaşam tarzı olmakla beraber İslâm'a has ve İslâm'ın gerçek yüzüdür. İslâm dininde tasavvuf, diğer dinlerle kıyaslandığında çok daha üstün bir öneme sahiptir.³² Zira Yılmaz'a göre tasavvuf; İslâm ilimlerinin zirve noktası, özü olarak ifade edilmiştir.³³

Tasavvufun beslendiği kaynaklara gelince, Kur'ân ve Sünnet olmak üzere iki ana kaynağı olduğu söylenebilir. Tasavvuf adap ve erkânlarının temeli bu iki kaynaktır. Allah Resulü (s.a.v.) zamanında tasavvuf ismiyle anılmamış olsa bile, tasavvufun o devirde de olduğunu zâhidâne yaşam tarzlarından anlıyoruz. Nitekim bütün bir incelikle ve hassasiyetle hayata geçirilen tasavvufi yaşam, Resulü Ekrem (s.a.v.) ve sahabelerden sonra bir ilim halini almış, İslâmî bir ilim olmuştur.³⁴

Tasavvufun kaynağının Kur'ân ve sünnete dayandığını söyleyen Schimmel bu kaynakları açıklarken: "Mutasavvıfların tarik'i (yolu) şeriatte ayrılır; ana cadde şeriat, ara yol ise tarik'tir. Sûfiler, tasavvuf eğitimi yolunu, ana caddeye çıkan ve her Müslüman'ın yürümesi gereken, Allah'ın buyruklarının olduğu ana caddeye çıkan bir sokak gibi görürler. Hiçbir yol yoktur ki, ayrıldığı ana caddenin kolu olmasın. Şeriat ve şer'i hükümlerin tam anlamıyla uygulandığı bir dinî yaşantı olmadan hiçbir şekilde tasavvuf yaşantısı da olamaz".³⁵ demektedir.

Diğer taraftan tasavvuf ilmine ait Kur'ân ve sünnetten doğan birçok terim söz konusudur. Tasavvuf ve güzel ahlâkın temel taşı olan, Kur'ân'ın içerdiği ve özendirdiği, inancın belirtisi ve göstergesi olan terimler şunlardır: tevbe, zühd, sabır zikir, tevekkül, tefekkür, ihlâs vb. bu sıfat ve terimler, Kur'ân'ın, tasavvufun oluşmasında ve gelişmesindeki rolünü göstermekte ve buna en mühim dayanak olmaktadır.³⁶

Kur'ân-ı Kerîm'de tasavvuf kelimesi geçmemektedir. Esasen tasavvuf kelimesinin geçmiyor oluşu, tasavvufî hayat tarzının Kur'ân-ı Kerîm'den çıkarılmadığını göstermez. Tasavvuf kalbî ve hâlî bir sistemler bütünüdür. Nefsin, ruhun tezkiye edilmesidir. Bunlar da Kur'ân-ı Kerîm ve sünnetin emir ve tavsiyeleridir. Tasavvuf, Allah'a kavuşmak, kalbi kinden, nefretten, dünyadan temizlemektir.³⁷

³² Cavit Sunar, *Tasavvuf Tarihi* (Ankara: AÜİF Yayınları, 1990), 164.

³³ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 17.

³⁴ Yaşar Nuri Öztürk, *Kur'ân ve Sünnete Göre Tasavvuf* (İstanbul: MÜİFV Yayınları, 1989), 11; Ethem Cebecioğlu, Mustafa Aşkar ve diğerleri, *Tasavvuf Tarihi*, ed: Ethem Cebecioğlu (Ankara: AÜ Uzaktan Eğitim Yayınları, 2013), 5.

³⁵ Annemarie Schimmel, *Tasavvufun Boyutları* (İstanbul: Adam Yayıncılık, 1982), 93.

³⁶ Dilaver Selvi, *Kur'ân ve Tasavvuf Tefsirlerin Tasavvufa Bakışı* (İstanbul: Şule Yayınları, 1997), 30.

³⁷ Şems, 91/9.

Tasavvufu, kendi hayatlarına ışık tutan bir yol gösterici olarak gören ve hayat tarzları haline getiren, manevi yol gösterici büyük zatlara sūfi denilmektedir. Peygamber Efendimiz (s.a.v.) sūfilerin başı olarak bilinir. Tasavvufi yaşam Allah Resulü'nün (s.a.v.) sünnetini yaşamaktır. O'nun (s.a.v.) zâhidâne yolunu sahabe efendilerimiz devam ettirmiş, daha sonra da tâbiîn döneminde devam ettirip farklı aşamalardan geçerek, Allah Resulü'nün (s.a.v.) manevi yaşamını günümüze farklı aşamalarla ulaştırmışlardır. Bu dönemlerde tasavvuf sözcüğü kullanılmamış, zâhidâne bir yaşam sürdürdükleri için zühd dönemi denilmiştir. Tasavvuf terimi hicri II. asrın bitimine doğru kullanılmıştır.³⁸

Mutasavvıfların görüşlerini incelediğimizde, tasavvufun tanımlamalarında dikkatimizi çeken en önemli husus, tasavvufun ahlâktan ibaret olduğu ve kişinin ahlâki erginliğe ulaşmasını hedeflediği görülmektedir. Bunu da Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hayatından yola çıkarak sistemleştiren tasavvuf, çok sağlam temelli bir kaynağa dayanan ve insanın yaşantısında ahlâki olgunluğa kavuşmasını amaç edinen bir ilim dalıdır.

1.2. TASAVVUFUN ÖZELLİKLERİ

1.2.1. Tasavvuf Manevi Tecrübeye Dayanır

Manevi olarak yaşanan tecrübelerin dil ve söz ile anlatılması mümkün olmayacak kadar zor olduğu için “tatmayan, hissetmeyen bilemez” denilir. Tasavvuf her kişinin yaşadığı hal ve tecrübeye göre değiştiği için de çok sayıda tanımlar yapılmıştır. Herkes kendine, tecrübesine, makamına, haline göre tanımlamış; tarif etmişlerdir.³⁹ Nefsi dine boyun eğdirmek, nefsin, her işinde dinin emirlerini gözetmesini sağlamak, hal ile mümkün olur. Bu sebeple tasavvufta ‘kâl’den daha çok ‘hâl’ önem arz etmektedir.⁴⁰

“Tasavvuf zevken bilinen ve yaşanan bir ilim (hâl ilmi) olduğu için, İslâm'ın batınî yönünü teşkil eden “iman” ve Hakk'ı tanıyıp bilme (irfan) de onun konusu içine girer. Tasavvufun fiilî yaşantıyı esas alan bu özelliğindedir ki, bir taraftan onun

³⁸ Daha detaylı bilgi için bkz: Mustafa Aşkar, *Tasavvuf Tarihi Literatürü* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 2001).

³⁹ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 20.

⁴⁰ İz, *Tasavvuf*, 40.

nazariyesi yapılırken, diğer taraftan da tarikatlar teşekkül ederek bu yaşantı ve terbiyenin kuralları tespit edilmiştir”⁴¹.

1.2.2. Tasavvuf Uygulamalı Bir İlimdir

Tasavvufta müridler kendi hal ve tecrübelerine dayanarak, uygulamalı olarak müride yol gösterir ve onu terbiye eder. “Kırâat” ilminde de bu özellik vardır. O da bir başkasının talim etmesi ile öğrenilir.⁴²

Zühd hayatı ve ilmî bilgisiyle şöhret bulan şahıslar çevresinde, zaman geçtikçe sohbet halkaları oluşmuş, bu şahısların halkalarına katılanlar, sosyal hayatlarında onları örnek alarak öğütlerine uymuşlardır.⁴³

Bir şahıs tasavvufta ilgili kaleme alınmış kaynakları, eserleri sadece okuyarak sūfî olamaz. Tasavvuf ilminin uygulamaya dönük olmasından kaynaklı, bir mürid gözetiminde talim edilmesi zorunludur ve bu tasavvufun hayata tatbik edilmesinin, yalnızca kitaplardan okuyarak öğrenilebilecek olmasını imkansız hale getirmiştir.⁴⁴

Burada kastedilen, tasavvuf ilminin değil, nasıl yaşanacağını kitaplardan öğrenilmesinin zor olmasıdır. Okuyarak, tasavvufa dair metodoloji, literatür öğrenilir. Nitekim tasavvuf yoluna mensup kimseler, kendi tuttukları bu yola dair eserler meydana getirmiş; vera’, nefis muhasebesi gibi konularda kitaplar telif etmişlerdir. Muhâsibî’nin er-Riâye’si, Kuşeyrî’nin er-Risalesi, Gazâlî’nin İhyâ’sı ve Kimyâ-yı Saâdet’i bu kitaplara örnek verilebilir.⁴⁵

1.2.3. Tasavvufi Eğitim Bireyseldir

Şeyhin müridlerine toplu halde yaptığı sohbetleri grup eğitimi olarak ele almak mümkündür. Tasavvufi eğitimde toplu eğitime yer vermenin yanı sıra, onun ağır basan en önemli yönü tecrübeye dayalı bireysel eğitimi ön plana çıkarmasıdır. Günümüzdeki eğitime baktığımızda topluca verilen eğitimden ziyade birebirde verilen ferdî eğitim çok daha verimlidir. Tasavvufta şeyh öğrencisi yani müridiyle yalnız ilgilenir, öğrencisini yakından tanır. Yakından tanımanın eğitim açısından faydası oldukça fazladır. Tanıdığı

⁴¹ Osman Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi* (İstanbul: Ataç Yayınları, 2017), 24, 89.

⁴² Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 20.

⁴³ Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, 89.

⁴⁴ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 20.

⁴⁵ Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, 31-32.

öğrencisinin kabiliyet, ihtiyaç, ilgi, fitrat ve psikolojik durumuna göre bir eğitim yolu belirler. Bu açıdan ferdi farklılıkları göz önünde bulundurmak önemlidir.⁴⁶

Mürşid, kendisine teslim olan/bağlanan müridin tüm tavırlarını, özelliklerini, kabiliyetlerini değerlendirerek her birine farklı farklı yol gösterir.⁴⁷

İbn Miskeveyh, *Tehzibu'l Ahlâk* eserinde insanın eğitimle iyi insan olabileceği ile ilgili Aristo'nun görüşünü ele almıştır ve şöyle demektedir: “Kötü insanın eğitimle iyi insan olabileceğini söyler. Ancak bu mutlak değildir. Çünkü ona göre, öğüt ve tavsiyelerin tekrarlanması, eğitim, insanların iyi, faydalı ve faziletli yönetimlerle yönetilmesi elbette her insanda farklı farklı etkiler yapar. Kimisi çok hızlı bir şekilde eğitilebilir ve fazilete doğru hızlı adımlarla ilerler. Kimisi eğitilebilmekle beraber fazilete doğru yavaş yavaş ilerler”⁴⁸.

1.2.4. Tasavvufi Eğitim Aşamalıdır

Tasavvufi eğitim kademe kademe devam eden nefis ve ruh terbiyesidir. Sürekli olarak derece derece ilerlemeyle olur. Kolaydan zora doğru adım adım ilerlemedir.⁴⁹

Şeyh, müridlerinde bulunan yetenek ve özellikleri değerlendirir, herkese ferdi olarak rehberlik yapar.⁵⁰ Mürşid, müridin kalbinde bulunan perdeyi, kötü ahlâkı tedricen düzeltmeye çalışır.⁵¹

1.2.5. Tasavvufi Eğitim Bir Formal Eğitimidir

Tasavvufta eğitim aşamasından geçen mürid yani öğrenci, düzenli ve planlı bir eğitim sürecinden geçer. Bu plan öğrencinin kabiliyet ve ihtiyacına göre bazen farklılık gösterse de önceden belirli bir çerçevesi, belli bir planı vardır. Tasavvufi eğitimin başarılı olmasının sebebi belli bir program ile hareket ediyor olmasıdır.⁵²

“İslâm düşünce tarihinde tasavvuf anlayışının sistemleşmesi, mektepleşmesi, başka bir tabirle tarikatlar halinde ortaya çıkması IV-V/X-XI. asra rastlar. Bu dönemden

⁴⁶ Gözütok, *Tasavvufta Şahsiyet Eğitimi*, 81.

⁴⁷ İz, *Tasavvuf*, 183.

⁴⁸ İbn Miskeveyh, (*Tehzibu'l-Ahlâk*) *Ahlâk Eğitimi*, çev: Abdulkadir Şener, İsmet Kayaoğlu, Cihat Tunç (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2017), 53-54.

⁴⁹ Gözütok, *Tasavvufta Şahsiyet Eğitimi*, 81.

⁵⁰ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 186.

⁵¹ İz, *Tasavvuf*, 184.

⁵² Gözütok, *Tasavvufta Şahsiyet Eğitimi*, 85.

sonra bu yolun yolcuları daha derli toplu ve daha disiplinli bir usulle yollarına devam etmişlerdir”⁵³.

1.2.6. Tasavvuf Kalp/Gönül Eğitimidir

İnsanların duyuşsal yönü daima eğitime ihtiyaç duyar. Tasavvuf da bu amaçla kalbi arındırmanın yolu tam bir samimi niyetle, amel ve ibadete sarılıp, dinin emir ve yasaklarına uymak olarak açıklar. Bu sayede kalp arınır, saf ve berrak hale gelir.⁵⁴ Duygular ve içsel eğilimler İslâm süzgecinden geçerek yönlendirilir.

Tasavvufun esası, kalbi manevi hastalıklardan arındırarak, tedavisini sağlamak ve kalbi güzel hasletlerle süslemektir. “Allah Teâlâ’ya ulaşmanın yolları, tevbe, muhasebe, havf ve reca gibi kalbî makamlarla; sıdk, ihlâs, sabır gibi güzel hasletlerdir. Bu yolda yürüyen sâlik bu vasıflarıyla Hakk’a yaklaşır, marifet ehlinden olur ve bu suretle yüce manevi derecelere ulaşmaya çalışır”⁵⁵.

1.3. TASAVVUFUN AMACI VE KONUSU

Kâinatta hiçbir şey gayesiz değildir. Yaratılan her şeyin bir amacı ve kaderi vardır. Peygamber Efendimiz’in (s.a.v.) peygamber olarak insanlığa gönderilişinin gayesi de güzel ahlâkı tamamlamaktır. İslâmî ilimlerin en önemli ortak gayesini “dünya ve ahiret mutluluğu” olarak özetlemek doğru olacaktır.⁵⁶

Tasavvufun amacı, ahlâkı güzel hale getirmek, nefsin terbiyesi ile meşgul olmaktır. Yani “nefsi dine ram, dini nefis için vicdan kılmak, nefsi dinin hükmü altına sokmak, salih ameller ve güzel ahlâk ile süslenmektir”⁵⁷.

Tasavvufun, ulaşmayı hedeflediği zirve nokta ahlâkın kemâl seviyesine ulaşarak, en güzel örnek olarak gönderilen Hz. Muhammed’in (s.a.v.) yolundan gitmek ve bütün insanlığa miras olarak bıraktıklarını aktarabilmektir. Bu yolda esas amaç Allah ve Resulü’nün (s.a.v.) ahlâkıyla ahlâklanmak, kalbi tasfiye edip nefisleri arındırarak güzel ahlâk sahibi olmaktır.⁵⁸ Tüm bunlardan da anlaşıldığı gibi tasavvufî eğitim, kişiliğe katkı yapmaya yönelik nefis ve ahlâk eğitimidir.

⁵³ Mustafa Kara, *Din Hayat Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler* (İstanbul: Dergah Yay.,2019), 52.

⁵⁴ Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, 36.

⁵⁵ İz, *Tasavvuf*, 38.

⁵⁶ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 59.

⁵⁷ Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1981), 28.

⁵⁸ Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 28; Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, 24.

Tasavvufun gayesi, insanların mâsivâyâ olan kalbî bağlarını koparmak, Allah için insanlığa hizmette bulunmaktır. Allah'ın hoşnutluğunu elde etmekten başka bütün heveslerden kurtulan insan, yaratılanı yaratandan dolayı hoş görecektir.⁵⁹

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) kutlu yolundan giderek, hem dünyadaki hem de ahiretteki saadetini hedef olarak koyan ve bu gaye-i hayal ile çaba gösteren tam bir Müslüman olmayı amaç edinir.⁶⁰

Tasavvuf Hz. Peygamber (s.a.v.)'den sonra O'nun (s.a.v.) manevi önderliğini yüklenebilecek gerçek peygamber varisleri olan veliler ve tasavvuf ehlinde oluşan tebliğ insanları yetiştirme gayesi taşır.⁶¹

Tasavvufun, dünya hayatının cazibesinden yüz çevirip, insanların yöneldiği geçici dünya lezzetlerinden korunmak amacı vardır.⁶² İnsana ezelde Allah Teâlâ ile yapmış olduğu -tabiri caizse- sözleşmenin gereğini ve sırrını bildirir; onun yaratılışında bulunan Allah'a vuslata olan isteğini daha bu dünyadayken gerçekleştirmenin yollarını ve imkanını gösterir.⁶³

Tasavvuf, manevi eğitim sırasında nefiste, kalpte ve kişinin karakterindeki olumsuz özelliklerden, kötülüklerden tamamen sıyrılıp kalbinin en derinlerine kadar güzellikleri nakşetme, karakterinde ilerleme elde etmenin gayreti içerisinde olma sırasında ruhta ne gibi değişimler olacağını gösterir.

İnsan vücudunda ruh galip olursa, vücut Allah'ın hoşnut olacağı davranışlarda bulunur. Fakat insanın vücudunda nefis galip gelirse, vücut Allah'ın hoşnut olmayacağı davranışları sergiler. Nefsi yenmek, içe dönüş ve bakışın kazanılması için alınacak önlemler tasavvufun konusunu teşkil eder.⁶⁴

Tasavvuf, dünyevi isteklerde aza kanaat etme, Allah'a kalben güvenme, ibadete yönelme, nefsin arzularına karşı sabretme, nimetin yararlısını seçme, kalben Allah'tan başka her şeyden uzaklaşma, ihlâsı kazanma, yakîni elde etme ve huzuru Allah'ta bulma gibi konuları içerir.⁶⁵

⁵⁹ Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 88.

⁶⁰ Dilaver Gürer, *Tasavvufî: Tasavvufun Konusu ve Gayesi*, dz: Kadir Özköse (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012), 21.

⁶¹ Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, 25.

⁶² Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 27.

⁶³ Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, 25.

⁶⁴ Gökcan, *Temel Ahlâki Prensipleri ile Tasavvuf*, 27.

⁶⁵ Reşat Öngören, "Tasavvuf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 40 (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 119.

1.4. TASAVVUFUN OLUŞUMU

Adına sonradan tasavvuf denilen hayat felsefesinin menşei, kaynağı, İslâm'da, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in döneminde mevcuttu. Ahlâk ve yaşayış tarzı bakımından Kur'ân ve sünnetten başka beslendiği bir kaynak yoktu. Ama sûfilerce, bu yaşam tarzının geliştirilip, yöntem ve yol güzergâhıyla müstakil bir ilim oluşu sonraki asırlarda meydana gelmiştir.⁶⁶

Peygamber Efendimiz (s.a.v.) çevresindeki insanlara örnek olacak bir zühd hayatı yaşamıştır. Onun bu hayat anlayışı da etrafındaki pek çok kişi tarafından benimsenmiş ve yaşanmaya çalışılmıştır. İslâm'ın ilk zamanlarında bu zâhidâne hayat yaşanıyor olsa da tasavvuf, terim olarak bu ilk dönemlerde mevcut değildir.⁶⁷

Tasavvuf alimlerine göre, tasavvufun başlangıcı asr-ı saadettir. Yine tasavvuf ulemasına göre, Hz. Peygamber (s.a.v.), ashabına değişik usullerle farklı zikirler öğretmiştir. Bu öğretiler zaman içinde de devam ettirilmiş ve bu sürecin neticesinde tasavvuf ve tarikat halkaları şekillenmeye başlamıştır. Tarikat-ı Muhammediye olarak adlandırılan bu yol, tüm tasavvufi anlayışların ve tarikatların başıdır.⁶⁸

Hz. Peygamber (s.a.v.) hayatta olduğu müddetçe sahabe onu örnek almış ve zühdi hayat tarzını benimsemiştir. Yalnız, Hz. Muhammed'in (s.a.v.) vefatından sonra halifeler döneminde ve Emevi yönetimi zamanında çıkan iç kargaşa, siyasi gruplar arasındaki çekişmeler, yöneticilerin hukuksuz tutumları bazı huzursuzluklara sebebiyet vermiştir. Asr-ı saadette zâhidâne hayat tarzını benimseyen zâhidler, tevekkül ve kanaatin yerini debdebe ve ihtişamın aldığı görmüş; bu durumlara karşı olan hoşnutsuzluklarını dile getirmişlerdir.⁶⁹

Hasan Basrî, bu hoşnutsuzlukları yaşayan tabînden biriydi. Dünyadan ve Allah'tan başka her şeyden yüz çevirmek manasında, zühd kelimesini ilk defa kullanan kendisiydi.⁷⁰ Bu kelimeyi kullanmakla alışageldikleri zâhidâne hayatı ifade etmek istemiştir. Bu sebeple tasavvufun kurucusu sayılır.⁷¹

⁶⁶ Gökcan, *Temel Ahlâki Prensipleri ile Tasavvuf*, 65; Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar* (y.y: y.e.y, t.y), 15.

⁶⁷ Mustafa Çağrı, "Ahlâk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 2 (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 6.

⁶⁸ Reşat Öngören, "Tarikat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 40 (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 97.

⁶⁹ Çağrı, "Ahlâk", c. 2, 6.

⁷⁰ Gözütok, *Tasavvufta Şahsiyet Eğitimi*, 35.

⁷¹ Çağrı, "Ahlâk", c. 2, 6.

Peygamber Efendimiz (s.a.v.)’den sonra İslâm’ın sınırlarının fetihlerle genişlediğini göz önüne alırsak, bu fetihlerle gelen zenginlik ve farklı kültürlerle olan kaynaşmalardan dolayı yaşanan ahlâki sorunlar, siyasi sebep ve karışıklıklar⁷², zâhidlerin hassas yaşayışlarından çok uzak meselelerdir.

Bahsi geçen sebeplerden dolayı, devrin devlet adamlarının yönetim tarzından, ahlâki ve sosyal bozulmaların baş göstermesinden hoşnut olmayan zâhidler, Hasan Basrî’nin etrafında toplanmışlardır. Bunlar zühdî bir hayat yaşamak için takvalarından kaynaklanan bir manevi başkaldırı ile halktan ayrılmışlardır. Amaçları, zenginlik ve refahla gelen şaşaalı hayattan kaçmak, halka da böyle bir hayatı örnek olarak göstermekti. İlerleyen zamanlarda değişik zümre ve gruplar oluşturarak kendi içlerinde de farklı kollara ayrıldılar.⁷³

İslâm’ın I. asrında, ahlâki davranışlar ve kurallar tamamen dinin koyduğu hükümlere göre belirleniyordu. Tüm Müslümanlar Kur’ân’a ve Hz. Peygamber’in (s.a.v.) öğretilerine mutabık bir yaşam sürüyorlardı.⁷⁴ Bu asırda tasavvuf zühdî hayat tarzı olarak bulunmaktaydı. Dünyaya çok önem vermemek, ihlâsı kazanmaya çalışmak, Allah rızasını her şeyden üstün tutmak, Allah korkusu ve bunun sonucu olan hüznün, hicri I. asırdaki zühdî hayatın özellikleriydi.⁷⁵

İslâm’ın II. asrında ise ortaya çıkan farklı durumlar, karşılaşılan yeni kültür ve ahlâki anlayışlar zühdî ortamın daha kozmopolit bir hal almasına sebep oldu. Buna rağmen zâhidâne hayatı devam ettirmek isteyenler, genel İslâm ahlâkına bağlı geleneği sürdürdüler ve bu yaşam tarzıyla hayata devam edenler sayesinde tasavvufun temelleri ve literatürü oluşmaya başladı.⁷⁶

Hicri II. asırda tasavvuf, farklı coğrafyalarda ekolleşmiş, kurumlaşmış ve büyük gelişme göstermiştir. Ayrı ayrı zühd hayatını benimseyen sûfiler, Basra ve Kûfe gibi mekteplerde toplanarak bir araya gelmişlerdir.⁷⁷

⁷² Gözütok, *Tasavvufta Şahsiyet Eğitimi*, 29.

⁷³ Çağrı, “Ahlâk”, c. 2, 6-7.

⁷⁴ Çağrı, “Ahlâk”, c. 2, 3.

⁷⁵ Gökcan, *Temel Ahlâki Prensipleri ile Tasavvuf*, 81.

⁷⁶ Çağrı, “Ahlâk”, c. 2, 3.

⁷⁷ Gökcan, *Temel Ahlâki Prensipleri ile Tasavvuf*, 81-82.

1.5. TASAVVUFUN KURUMLARI

1.5.1. Tarikatlar

Tarikat kelimesi Arapça'da "yol" manasına gelir. Tasavvufi terim olarak, "Hakk'a ermek için tutulan, bir takım kuralları ve ayinleri bulunan yol"⁷⁸ ve "şeyh denilen bir öğretmen nezaretinde, müridin Allah'a ulaşma, yani sürekli Allah'ı tefekkür ve ihsan kazanma konusunda takip ettiği usul"⁷⁹ anlamlarına gelmektedir.

Sûfiler tarikatı "sâliki hakikate götüren yol" şeklinde tanımlayıp, dinin zâhirî ve şeklî kısmı olan şeraitin kurallarına uyulmadan tarikatla hakikate ulaşamayacağını vurgulamıştır. Bir tarikata girmek isteyen kimsenin (tâlip, muhip) mutlaka o tarikatın şeyhine intisap (biat) etmesi gerekir. Tarikata girmeye son dönemlerde "ahz-ı tarikat", bir şeyhe bağlanmaya "ahz-ı yed" (el alma) denilmiştir. Biat tâlibin, mânevî bağlılığını ve teslimiyetini simgeler ve bu yolla şeyhin feyzinden faydalanması beklenir. Aynı zamanda şeyhe ve onun vereceği emirlere tam anlamıyla bağlı kalacağına dair söz vermeyi (ahid) ifade eden biat sırasında, müride hırka ile serpuş (başlık) giydirilir. Ardından mürid, intisap ettiği tarikatın adap, erkân ve usullerini şeyhinin rehberliğinde gerçekleştirir.⁸⁰

"Tarikatta eğitim sürecini (seyrû sülûk) tamamlayanlara hilâfet hırkası, irşad hırkası, icâzet hırkası gibi adlarla anılan hırka giydirilir. Bu hırkayı giyen kimse, bir şeyh sıfatıyla başkalarını tarikata kabul etmeye ve onları irşada yetkili sayılır".⁸¹

Tasavvufî düşünce, tasavvufun ikinci döneminde bazı önemli şahsiyetlerin etkisiyle sistemli bir hale gelmiştir. Tasavvuf hareketi, tekke, dergâh ve zaviye gibi kurumları kurarak teşkilatlanmıştır. Tarikatların ortaya çıkmasından önce yapılan çalışmalar daha sonrasında tüm İslâm dünyasına yayılmıştır.⁸² İkinci dönemden sonra tasavvuf erbabı sistemli bir şekilde insanları irşad etme faaliyetlerine devam etmişlerdir. En başında ferdî ve dinî bir cereyan şeklinde ilerleyen tasavvuf, hicri II. ve III. asırlarda diğer hareketler gibi biçimlenmiş taliplerinin manevi hayatlarına düzen koyan bir okula dönüşmüştür.⁸³ Ancak tarikat önderleri, tarikat kurmak amacı güderek bir yola çıkmamışlardır. Onlar toplumun saygısını ve sevgisini kazanmış olan ilim erbabıydı. Bu

⁷⁸ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, "tarikat" md., 510.

⁷⁹ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, "tarikat" md., 687.

⁸⁰ Öngören, "Tarikat", c. 40, 95-96.

⁸¹ Öngören, "Tarikat", c. 40, 96.

⁸² Kemâl Edip Kürkcüoğlu, "Tasavvufa Dair", *AÜİFD.*, sy. I/IV (1953): 40.

⁸³ Süleyman Ateş, *İslâm Tasavvufu* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 2014), 109.

kişilerin çevresinde toplananlar onlardan dinledikleri düşünceleri benimseyerek, vird ve tavırlarını aynı şekilde uyguladılar. Böylece o âlime nispet edilen tarikat oluştu.⁸⁴

Tarikat belli başlı kaide ve uygulamaları olan Allah'a vâsıl olabilmek adına gidilen yoldur. Bu ifadeden anlaşıldığı gibi tarikatlar şeriata bağlıdır. Şer'i hükümleri yok sayan ya da dinî hükümlere uymayan bir tarikat dinî değil bâtil tarikattır.⁸⁵

Zamanımıza kadar varlığını devam ettiren tarikatların birçoğu; isim ve yapılarıyla, kendilerine özgü vird, adap, erkan, giyim, tekke gibi kurumlarıyla, meydana gelmiştir. Zaman içerisinde her biri birçok kol ve şubeye ayrılmış, pek geniş bir alana yayılmışlardır. Çoğunlukla, bunların silsilesi Hz. Ali'ye dayanır. Silsilesi Hz. Ebu Bekir'den gelen Nakşibendiyye tarikatı aynı zamanda Hz. Ali'ye de dayandığı gibi, diğer tarikatlar içinde bu durumlar geçerli olmaktadır.⁸⁶

İnsanların tavırlarının, düşüncelerinin farklı olması sebebiyle birçok tarikat zuhur etmiştir.⁸⁷ Allah'a giden yollar insanların nefesleri sayısındadır. Bunların tümü birer vasıtaadır.⁸⁸ Bu söze binaen, herkesin fikri, görüşü, meşrebi farklı olduğundan tarikatların farklı ve sayıca çok olması gayet doğaldır.⁸⁹

Tarikatlara bakıldığında tek kaynaktan çıkması ile birlikte, daha sonraları çok sayıda tasavvuf şeyhlerinin ortaya koyduğu bazı yöntem ve yöntem değişiklikleriyle farklı kollara ayrılarak pek çok tarikat zuhur etmiştir.⁹⁰

Belli başlı tarikatlar şunlardır:

Kadiriyye Tarikatı, Yeseviyye Tarikatı, Nakşibendiyye Tarikatı, Halvetiyye Tarikatı, Mevleviyye Tarikatı, Bayramiyye Tarikatı, Rifaiyye Tarikatı.

Tarikatlara Giren Kimsenin Uyması Gereken Şartlar:

- a. "Tevbe etmek, Allah'ı çokça zikretmek "
- b. "Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sünnetine tabi olmak".
- c. "Şeriat'a muhalif bid'atlardan kaçınmak".
- d. "Zulüm ve haksızlık yapmamak".
- e. "Borcu varsa ödemek veya helalleşmek".
- f. "Kazaya kalmış namazlarını eksiksiz kaza etmek".⁹¹

⁸⁴ Ateş, *İslâm Tasavvufu*, 110; Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, 90.

⁸⁵ Gökcan, *Temel Ahlâki Prensipleri ile Tasavvuf*, 93.

⁸⁶ Öngören, "Tarikat", c. 40, 99; Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 172.

⁸⁷ Gökcan, *Temel Ahlâki Prensipleri ile Tasavvuf*, 95.

⁸⁸ Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 172.

⁸⁹ Gökcan, *Temel Ahlâki Prensipleri ile Tasavvuf*, 95.

⁹⁰ Ateş, *İslâm Tasavvufu*, 110.

⁹¹ Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, 162.

1.5.2. Tekkeler

Tekke, Farsça'da "dayanacak yer"⁹² manasına gelir. Terim olarak, "dervişlerin ve tarikat ehlinin toplanıp şeyh veya halifesinin yönetimi altında zikir, ayin ve ibadet ettikleri, seyr-i sülûk ile meşgul oldukları, nefis terbiyesi gördükleri, ruhen ve ahlâken eğitilip olgun ve yetkin kişiler haline geldikleri yer"⁹³ demektir.

Tasavvuf bir düşünce ve aksiyon hareketi olarak meydana gelip, tarikat biçiminde oluşmaya ve teşkilatlanmaya başlayınca, ilk başlarda "ribat" ismiyle, daha sonraları "tekke" ve "hankâh" adıyla anılan müesseselerin oluşmaya başlayıp kurulduğu görülmektedir. Ribat sözcüğü, hankâh ve tekke anlamında X. ve XI. yüzyıllardan itibaren kullanılmıştır. Bu asırlara bakıldığında İslâm alemindeki medreselerin kuruluş zamanları ile aynı olduğu görülmektedir.⁹⁴

Tekkeler, okuma-yazma gibi temel eğitimlerin ve dinî eğitimlerin verildiği, tekke şeyhlerinin kaleme aldığı eserlerin okutularak eğitim verildiği bir çeşit okul gibidir. Tekkeler, müridlerin yetenek ve istidatlarını geliştirmesi için uygun bir yer oluşturmuşlardır.⁹⁵ Diğer taraftan bu kurumlar halkın ahlâki gelişimlerinde önemli katkılar yapan kurumlardır.

Tekke, tasavvufun kurumlaşmış hali olan, tarikatların zuhur etmesiyle beraber tarikatların mekanı haline gelmiştir.⁹⁶ Anadolu'nun her yerine ulaşmış tekkelerde, intisap eden kişilere, meslekî olarak eğitmenin yanı sıra, tasavvuf, Farsça, tarih, Arapça gibi derslerin eğitiminin verildiği, edebiyat okutulduğu da nakledilmektedir.⁹⁷ Tekkelerde devamlı bir şekilde eğitim-öğretimle meşgul olunmuş, Kur'ân, tefsir, ilmihal, hadis, siyer gibi dersler gösterilmiştir. Tekkelerin en belirgin özelliği, tarikat mensuplarının zikir ve ibadet için kullandıkları müesseseler olmasıdır.⁹⁸

Tekkeler, tarikatlara özgü ibadet ve zikirlerin eda edildiği mekanlar olmanın yanı sıra, yolcular için misafirhane; okul, yardım kurumu, spor kulübü olmak gibi görevleri de üstlenmişlerdir. Aynı zamanda tarikat ve tasavvuf adabına bağlı kalarak çeşitli spor kollarında da eğitim veren bazı tekkeler mevcuttu. Okçular Dergahı, Pehlivanlar

⁹² Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, "tekke" md., 707.

⁹³ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, "tekke" md., 521.

⁹⁴ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 267.

⁹⁵ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 65-66.

⁹⁶ Hülya Küçük, *Tasavvuf Tarihine Giriş* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2015), 265-276.

⁹⁷ İrfan Gündüz, *Osmanlılarda Devlet Tekke Münasebetleri* (İstanbul: Seha Neşriyat, 1989), 65.

⁹⁸ Selami Sönmez, "Anadolu'daki Selçuklular ve Beylikler Dönemi Medreseleri" (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1992), 85.

Tekkesi gibi birkaç müessese, beden eğitime, spora, çeşitli oyunlara yatkınlığı olan gençlerin, enerji ve kuvvetlerini meşru bir şekilde yönlendirip, spor alanında kullanmalarını sağlamıştır. Ayrıca, çeşitli ruhî, bedenî, fizikî ve psikolojik hastalıkları olan, evinde, çevresinde mutlu olamayan insanlara, kapılarını açan Miskinler Tekkesi mevcuttu. Bu tekke de tasavvuf ve tekke disiplini bünyesinde tedavi ve rehabilitasyona çalışarak, bir anlamda huzurevi misyonu ile müridlerinin olgunluğu, sağlığı ve mutluluğu için faaliyet göstermiştir.⁹⁹

Tasavvufi ahlâk eğitimi, tekkelerle sınırlı kalmamış; insanın olduğu her yere ulaşmış bir halk eğitimidir. Fütüvvet ise bir çok ahlâki ve tasavvufi erkanı içerisinde barındıran bir kurumdur. İlk ortaya çıkışı şüphesiz ahlâki bir amaç taşımaktaydı. Zamanla bu ahlâkiliğin yanına iktisadilik de eklendi. Çünkü İslâm hayatı ile iktisadi hayat bir bütünlük teşkil etmektedir. Fütüvvet teşkilatının kurulması ve Anadolu'ya gönderilen sûfîler aracılığı ile temeli atılan Ahîlik de ahlâki olgunluğa ulaşma hedefi taşımaktaydı.¹⁰⁰ Bu açıdan tasavvufi ahlâk eğitiminin geniş kitlelere yayılmasında Fütüvvet ve Ahîlik teşkilatlarının rolüne kısaca değinmek yerinde olacaktır.

1.5.3. Fütüvvet ve Ahilik Teşkilatı

Fütüvvet, Arapça “gençlik, yiğitlik, mertlik, erlik”¹⁰¹ anlamlarına gelir. Tasavvufi literatürde, “fedakârlık, feragat, mertlik, adamlık, insanlık, bir kimsenin sırf insanî mülâhazalarla başkalarının hak ve menfaatini kendisinininkinden önde tutması, toplumun ve fertlerin kurtuluşu ve mutluluğu için kendini feda etmesi”, “başkalarını kendinden daha önemli ve saygıdeğer olarak görmek” gibi manalara gelmektedir.¹⁰²

“İlk dönemlerden itibaren tasavvufla iç içe olan fütüvvet”¹⁰³, gençlerin meslek ve meslek adabı öğrenme ve ahlâki yönden yetkinleşmelerini gaye edinmiştir. Ahilik de fütüvvet kavramının Anadolu'da kurumlaşmış halidir. Fütüvvet anlayışına sahip olan kimse kendinden önce başkasını düşünmek, kinden nefretten uzak durmak, şefkatli olmak, yalandan, gıybetten, zinadan, düşmanlıktan uzak durmak, kibirlenmemek,

⁹⁹ Gündüz, *Osmanlılarda Devlet Tekke Münasebetleri*, 84-85.

¹⁰⁰ Bekir Köle, “Tasavvuf Perspektifinde Fütüvvetin Anlam Boyutu”, *Atatürk Üni. İlahiyat Fak. Dergisi*, sy. 43 (2015): 331; Kara, *Din Hayat Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, 95.

¹⁰¹ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, “fütüvvet” md., 280.

¹⁰² Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, “fütüvvet” md., 196.

¹⁰³ Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, 142.

tevazu sahibi olmak gibi hasletlerle bezenmiş olmalıdır. Yani fütüvvet, yüce bir ahlâkı elde etmeye çalışmaktadır. Zira o peygamberlerden kalmış bir mirastır.¹⁰⁴

Fütüvveti açıklarken yapılan tanımlamalara ve kavramlara bakınca, fütüvvetin peygamberî bir ruh olduğu idrak edilebilmektedir. Peygamberlerin tüm hayatı, başkasını kendine tercih etmek üzerine kuruludur. Bu tercih edişle tebliğ ve irşad faaliyetleri esnasında karşılıklarına çıkan zorluklara güç yetirebilmişlerdir. Fütüvvetin başkasını kendine tercih etmek olarak açıklanan bir manası da îsâr ruhunu yansıtmaktadır.¹⁰⁵ Îsâr, Arapça “seçmek, üstün saymak”¹⁰⁶ anlamlarına gelir. Tasavvufi ıstılahta, “bir insanın, fayda sağlama ve zarardan korunma konusunda kendisinden çok başkalarını, özellikle dostlarını ve din kardeşlerini düşünmesi”¹⁰⁷ demektir. Îsâr ruhu Allah’ın Elçilerinde hep ilk sırada olmuş, Hz. Muhammed (s.a.v.) de ashabına “Kendileri ihtiyaç içinde olsalar bile, başkalarını kendi öz canlarına tercih ederler”¹⁰⁸ ayetinin ışığı altında, mü’minlerin birbirlerinin ihtiyaçlarını karşılamalarını, sıkıntılarını gidermelerini tavsiye etmiştir.¹⁰⁹

Fütüvvetin güzel ahlâk olduğu da belirtilmiştir.¹¹⁰ Tasavvufun amacının ahlâki kemâle ermek olduğu göz önüne alınırsa, fütüvvet ve sûfilik ahlâk noktasında birbiriyle ilişkilidir. Fetâ ehli, yalan, gıybet, zina, nefsin arzuladığı her türlü taşkınlığa savaş ilan eden yiğit ruhlar olduğundan, sûfiler de nefsin körelmesi, ruhun olgunlaşması için azim ve cehd gösterdiğinden bu ilişki, ruhu ulvi noktalara taşıyacak bir boyuttadır.

Fütüvvet manevi hayatın bir derecesi ve aynı zamanda güzel ahlâktır. Hata peşine düşmemek, kusur araştırmamak, öğüt verip öğüt kabul etmek, insaf sahibi olmak, nefsi aşışlamak, güler yüzlü olmak gibi hasletler fütüvvet ahlâkındandır”.¹¹¹

Sülemî, “fütüvvetin özünün dinî emir ve yasakları gözetmek ve sünnete uymak olduğunu ifade etmiş ve Hz. Peygamber (s.a.v.)’in şu sünnetlerini yerine getirmenin de yine fütüvvetin aslını oluşturduğunu” söylemiştir.¹¹²

Fütüvvet, doğru sözlülük, vefalı olmak, cömert olmak, vefa sahibi olmak, hizmetçiye iyi davranmak, bela ve musibete karşı sabır, ihanet etmemek, îsâr ruhu

¹⁰⁴ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 276.

¹⁰⁵ Mustafa Çağrı, “Îsâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 22 (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 490.

¹⁰⁶ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, “îsâr” md., 400.

¹⁰⁷ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, “îsâr” md., 272.

¹⁰⁸ Haşr Suresi, 59/9.

¹⁰⁹ Buhârî, *Mezâlim*, 3; Müslim, *Birr*, 58.

¹¹⁰ Süleyman Uludağ, “Fütüvvet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 13 (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 260.

¹¹¹ Ebû Abdi’r-Rahman Muhammed İbn el-Hüseyn es-Sülemî, *Tasavvufta Fütüvvet*, çev: Süleyman Ateş (Ankara: AÜİF Yay., 1977), 76.

¹¹² es-Sülemî, *Tasavvufta Fütüvvet*, 93.

taşımak, kardeşini kendine tercih etmektir. Aynı zamanda korkmadan hakkı söylemek, kötülerden kaçmak, dünyadan yüz çevirmek, Allah'a yönelmek, gıybetten, haramdan, yalandan kaçınmak, güzel komşuluk, kötü söz dinlemekten kaçınmak gibi vasıflar da hep fütüvvetin gereklerindedir.¹¹³

Anadolu Selçuklu Devleti devrinde Anadolu'da fütüvvet ehlinin "ahîlik" ismiyle teşkilatlandıkları görülmektedir. Asya içlerinden Anadolu'ya gelip çok sayıda şehir ve kasabayı dolaşan mutasavvıflardan biri olan Ahî Evrân'ın, ahîlik teşkilâtının hızlı bir şekilde yayılmasında çok büyük bir öneme sahip olduğu görülmektedir.¹¹⁴

Ahi Evran, felsefî kişiliği bilinmekle beraber, tasavvufî yönü de olan bir şahsiyetti. Aynı zamanda iyi bir ekonomist ve önemli bir sosyolog idi. Öyle ki, tarikatların halk üzerindeki etkisini görmüş, teşkilâtının sürekliliğini sağlamak için, Ahilik'i tekke ve zaviye kurumlarına bağlamıştır. Bu kurumlar, o dönemde halkın ilim, kültür, manevi eğitimini üstlenen müesseselerdi. Ahi Evran, tekkelerdeki iş bölümü ve hiyerarşiyi sanatkara, zanaatkara uyarlayarak, iş yerlerinde usta, çırak ve kalfa arasındaki ilişkiyi, müşid, mürid arasındaki münasebete göre uygulamıştır. İş yerinde çalışanların iş disiplini, eğitim, ahlâklı olmaları gibi hususları tekke erkan ve kaidelerini örnek alarak düzenlemiştir. İş başında meslek ahlâkı ve adabı öğretilirken, akşam toplanılan ahi zaviyelerinde de halka eğitim veriliyordu. İşçilerin ahlâk gelişimleri ve din eğitimleri için, kitaplar yazmıştır. Eserlerinde, dönemin genel havasına uyup, tasavvuf hayatına dahil olmanın ve bir müşide intisap etmenin gerekliliğini savunmuştur. Bu sebeple de, iş yerlerini de tarikat ve tekke adabı ile eğitmiştir.¹¹⁵

Ahîlik Anadolu'da hızla yayılma fırsatı bulmuştur. Ahînin sofrası, alını ve kapısı daima açık olmalıdır. Ahî cömert olmalı, dünyaya bel bağlamamalıdır. İlmi ve ilim adamlarını sevmelidir.¹¹⁶

Ahîlik teşkilatı, Anadolu topraklarında yer tutarak, dal budak salmış, çiçek açmış ve bununla birlikte bazı neticeler ortaya çıkmıştır. Birincisi, Anadolu Türklerinin, yerleşik yaşama geçiş devrini hızlandırmıştır. İkincisi, sanat ve ticaret, Müslüman olmayan yerli halkın idaresindeydi. Ahîlik Teşkilatı ile birlikte Türkler de bu alana katkı sağlamaya başlamış ve bunun neticesinde bu alanda hareketlenme ve canlanma

¹¹³ es-Sülemî, *Tasavvufta Fütüvvet*, 93-94.

¹¹⁴ İlhan Şahin, "Ahi Evran" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 1 (İstanbul: TDV Yay., 1988), 530.

¹¹⁵ Mikail Bayram, *Ahi Evran Tasavvufî Düşüncenin Esasları*, 48-49; "Ahilik ve Ahi Evran-ı Veli Vakfiyesi" . erişim: 01.03.2020, 14:46 <http://www.sadibayram.com/?page=makaleler&mid=356&id=2>.

¹¹⁶ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 276.

olmuştur. Üçüncüsü ise, Türk esnaf ve sanatkârların birbirlerine destek ve yardımcı olmayı da öğrenmeleri açısından katkı sağlamıştır. Nitekim güzel ahlâk insanlar arasında yayılmıştır. Öyle ki bu sözünü ettiğimiz ahlâk ilkeleri “Yâren Teşkilatı” vesilesiyle köylere bile ulaşmıştır.¹¹⁷

İslâm öncesi Türk kültürünün ve değerlerinin süreklilik kazanmasının yanı sıra İslâm’dan sonra, İslâmî kültürün bu coğrafyalarda yayılması ve insanların sahiplenmesi bakımından, Ahîlik Teşkilatı’nın olumlu manada katkısı olmuştur. Bu açıdan Ahîlik Teşkilatı, kültürün geçmişten günümüze ulaşması bakımından bir köprü vazifesi görmüştür. Türk kültürünün yok oluşuna seyirci kalmamızı engellemiş ve genç nesillere aktarılması meselesinde başarılı olunmuştur. Bunu gösteren en büyük delil ise kültürlerinin günümüzde halen yaşatılıyor oluşudur.¹¹⁸

Ahîler tüm efor ve gayretlerini ilk olarak gençlere, sonrasında ise sanat erbabına yönelttiler. Amaçları sanat sahiplerini ve gençleri bir çatı altında toplayıp, meslekî gelişimlerinin yanı sıra manevi ve ahlâki yükselmelerini de gerçekleştirmektir. Bu sayede gençlerin hem ahlâki hem meslekî gelişimi takip edildi, hem de gençler farklı akımların tesirinde kalmaktan kurtuldular. Bu açıdan ahîlik, hem toplumsal hem ekonomik hem de manevi yönden Anadolu’da önemini ortaya koymuş oldu. Gençlere, meslek eğitiminden başka güzel katkılarının olduğu bu şekilde görülmektedir.¹¹⁹

Eldeki kaynaklardan alınan bilgilere göre, Anadolu’da oluşan, gelişen Ahîlik Teşkilatı, fütüvvete benzer bir niteliği olması sebebiyle fütüvvet gibi faaliyet göstermiş bir müessesedir. Başka bir ifadeyle, Ahîlik Teşkilatı bu adını almadan önce fütüvvet örgütü şeklinde işler yürütmekteydi. Ahîlik her ne kadar, fütüvvetçilikten ayrı bir niteliğe bürünmüş olsa da, yine de temel prensipleri fütüvvet kaynaklıdır.¹²⁰ Dolayısıyla ahîlikle fütüvvet arasında, ortaya çıkmasının yanı sıra hem kavram açısından hem de içerik açısından önemi azımsanamayacak kadar yakınlık vardır.¹²¹

¹¹⁷ Saadettin Kocatürk, “Fütüvvet ve Ahilik”, *XXI. Ahilik Bayramı Sempozyumu Tebliğleri* (Kırşehir: y.e.y, 1985), 33.

¹¹⁸ Umut Güner, *Siyasî, dinî ve Sosyal Yönleriyle Tarihte Fütüvvet ve Ahilik* (İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2017), 142.

¹¹⁹ Ünver Günay, “Dini Sosyal Bir Kurum Olarak Ahilik”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Kayseri (1998), Sayı:10, s.77.

¹²⁰ Neşet Çağatay, *Bir Türk Kurumu Olarak Ahilik* (Ankara: TTK Basımevi., 1989), 2.

¹²¹ Kadir Özköse, “Ahilikte Ahlâk ve Meslek Eğitimi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15 (2), 2011, 9.

Fütüvvet, tasavvuf açısından bir aşama olarak görülmenin yanı sıra aynı zamanda sûfide olması gereken bir özellik olarak da görülmüştür. Bu sebeple, kelime olarak, sûfinin fetâ'dan daha kapsamlı olduğu kabul edilmiştir.¹²²

Fütüvvet kavramının “fedakârlık” ve “îsâr” gibi fikirleri içerisinde barındırması, çok daha büyük ölçüde Nişabur tasavvuf okuluna sirâyet etmiş ve orada tasavvufi bir nitelik kazanmıştır. Nitekim fütüvvet, toplumsal yaşamda bir ideal halinde uygulanırken ve yaşama geçirilirken, manevi hayatta da bir ideal haline gelmiştir.¹²³

Sûfîler, ahlâk ile ilgili değerleri fütüvvetin anlamına yükleyerek, tasavvuf için en mühim kavram ve mesele olarak görmüşlerdir. Bu zaviyeden değerlendirildiğinde Sülemî fütüvveti, “Âdem gibi özür dilemek, Nûh gibi iyi, İbrâhim gibi vefâlı, İsmâil gibi dürüst, Mûsâ gibi ihlâslı, Eyyûb gibi sabırlı, Dâvûd gibi cömert, Hz. Muhammed (s.a.v.) gibi merhametli olmaktır. Ebû Bekir gibi hamiyetli, Ömer gibi adaletli, Osman gibi hayâlî, Ali gibi bilgili olmaktır” şeklinde açıklamıştır.¹²⁴

Fütüvvet anlayışının içinden doğan ahîlik teşkilatı, meslekî ahlâk eğitimi ve sosyal hayat için gerekli olan ahlâki terbiyenin esnaf ve esnaflarla etkileşimde olan herkesin arasında yayılmasını, toplumsal ahlâkın oluşmasını sağlamıştır. Meslek edindirmekle beraber, meslekî etik kuralları yanında erdemli birer insan olmayı da öğretmiştir. Toplumsal etkileşimle birlikte bu ahlâki kazanımlar bireyden bireye aktarılarak halkın da ahlâki açıdan olgunlaşmasına katkıda bulunmuştur.

Fütüvvet ve ahîlik ahlâk merkezli, hoşgörü, saygı ve sevgi ile kurgulanmış bir toplum inşa etmek için ortaya çıkmış teşkilatlanmalardır. Beşikten mezara, pazardan saraya kadar, herkes için ahlâklı bir yaşam çabası güden; nefse, zamanın kötülüklerine karşı bir başkaldırı hareketidir. Sûfîler fütüvvet ruhuyla, seyr-i sülûklarına devam ederken, bu ruh Anadolu'da ahîlik teşkilatı olarak ortaya çıkmış ve toplumu irşad etmiştir.

¹²² Mehmet Saffet Sarıkaya, *XIII-XVI. Asırlardaki Anadolu'da Fütüvvetnâmelere Göre Dinî İnanç Motifleri* (Ankara: Türk TTK Basımevi, 2002), 127-128.

¹²³ Ateş, *İslâm Tasavvufu*, 437.

¹²⁴ es-Sülemî, *Tasavvufta Fütüvvet*, 22.

İKİNCİ BÖLÜM

TASAVVUF AHLÂK İLİŞKİSİ

2.1. TASAVVUF – EĞİTİM İLİŞKİSİ

2.1.1.Eğitim

Geçmişten bugüne eğitim, belli amaçlar doğrultusunda bireylerin davranışlarını planlı bir biçimde değiştirmeye yönelik yasaları, ilkeleri ve teknikleri belirlemeye çalışan bir bilim dalı olarak gelişimini sürdürmüştür. Karmaşık yapıya sahip olan eğitim terimi farklı açılardan tanımlanmaktadır. Bu tanımların en çok bilineni Ertürk'e ait olan "Eğitim, bireyin davranışında kendi yaşantısı yoluyla ve kasıtlı olarak istendik değişme meydana getirme sürecidir"¹²⁵ şeklindeki tanımdır.

Ertürk, "bu tanımdaki 'istendik' kelimesi söz konusu değişmenin önceden tasarlandığını göstermek, 'kasıt' kelimesi de önceden tasarlanmış bir değişikliği sadece bir tesadüf eseri olarak yaratan ve belki farkında bile olunmayan durumları dışarda tutmak"¹²⁶ için kullanmıştır.

Tosun'a göre; eğitim sürecinde bireyin davranışlarının değişeceğinin gerçekleşip gerçekleşmeyeceği hiçbir zaman belli olmadığı için, Ertürk'ün tanımına 'deneme' kelimesinin eklenmesi daha açıklayıcı olacaktır. Bu durumda Tosun'un eğitim tanımı şu şekildedir:

"Eğitim, bireyin davranışında, kendi yaşantıları yoluyla ve kasıtlı olarak istendik değişme meydana getirme denemeleri sürecidir".¹²⁷

İnsan, yaşantısının her alanında eğitim ile direkt veya dolaylı olarak alakalıdır. Eğitimin bu şekline "Genel Eğitim" denir. Çünkü genel eğitim, aileden başlayıp okuldan, eş, dost ve arkadaş çevresinden gelen, bilinçli olsun veya olmasın, kişide bir gelişmeye veya değişikliğe sebep olabilecek bütün etkileri kapsamaktadır.¹²⁸ Genel eğitim, çeşitli alt kollara ayrılmaktadır. Din eğitimi de bunlardan biridir.¹²⁹

¹²⁵ Selahattin Ertürk, *Eğitimde Program Geliştirme* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Basımevi, 1972), 12.

¹²⁶ Ertürk, *Eğitimde Program Geliştirme*, 13.

¹²⁷ Cemal Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, 12.

¹²⁸ Beyza Bilgin, "Din Eğitiminin Genel Eğitimdeki Yeri", *AÜİFD*, sy. XXIV, (1981): 471.

¹²⁹ Neda Armaner, *Din Psikolojisine Giriş* (Ankara: y.e.y., 1980), 163.

Din, Allah'ın emir ve yasaklarıyla kişinin her açıdan terbiye edilmesidir.¹³⁰ Din eğitimi ise, “bireyin dinî davranışlarında kendi yaşantıları yoluyla ve kasıtlı olarak istendik değişme meydana getirme denemeleri süreci olarak açıklanmaktadır”.¹³¹

Din eğitimini iki temel zemine oturtmak faydalı olacaktır. Birincisi genel eğitim zemini, ikincisi ise psikolojik zemindir. Din eğitimini oluşturan sistematik alanlardan birisi ise, din eğitiminin manevi/psikolojik yönünü inceleyen ve alt kollarından biri olan tasavvufi eğitimidir.¹³²

Tasavvuf, bir eğitim kurumu ve müessesesi olması açısından¹³³; nefsin tezkiyesi, kalbin tasfiyesi ve insana güzel huylar kazandırılması yani, ahlâk eğitimi üzerine yoğunlaşmaktadır.¹³⁴

Tasavvufî eğitimde mürid, tasavvufî eğitimden önce dinin kural ve hükümlerini öğrenip uygulamalıdır.¹³⁵ Müridin, dinin hükümlerini öğrenip uygulaması, günlük hayatında şer'i kurallara riayet edecek kadar ilme sahip olması demektir. Bu da iyi bir din eğitimi almayı gerektirir.¹³⁶

Din eğitimi ve tasavvuf insanı ferdî ve manevi olarak geliştirmeyi hedeflemektedir. Dolayısıyla bu iki alanın da ortak noktası insan ve insanın eğitimidir.¹³⁷

Tasavvufî eğitimin bütün aşamalarını başarı ile tamamlamış bir kişiye insan-ı kâmil denmektedir. İnsan-ı kâmil, din açısından bireyde olması istenen ideal özelliklerle bezenmek anlamındadır. Dolayısıyla, tasavvufî eğitimin süzgecinden geçirip, yetiştirilen insan modeli, dinin de hedeflediği insan modelidir. Elbette tasavvufî eğitime tâbi tutulan her bireyden olumlu sonuç almak mümkün olmayabilir. Bu, eğitilen şahıstaki istidat farklılığından, eksikliğinden, türlü yetersizliklerden ve farklı sebeplerden de olabilir.¹³⁸

¹³⁰ Armaner, *Din Psikolojisine Giriş*, 164.

¹³¹ Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, 23.

¹³² Gözütok, *Tasavvufta Şahsiyet Eğitimi*, 72.

¹³³ Gökteş, “Tasavvufî Terbiye'nin Günümüz Din Eğitim-Öğretimine Sunabileceği İmkanlar”, sy. 52:2 137.

¹³⁴ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 63.

¹³⁵ Abdülkerim Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi*, ter: Dilaver Selvi (İstanbul: Semerkand Yay, 2009), 727.

¹³⁶ Gözütok, *Tasavvufta Şahsiyet Eğitimi*, 73-74.

¹³⁷ Gökteş, “Tasavvufî Terbiye'nin Günümüz Din Eğitim-Öğretimine Sunabileceği İmkanlar”, sy. 52:2 137.

¹³⁸ Gözütok, *Tasavvufta Şahsiyet Eğitimi*, 74.

İstidat farklılıklarından dolayı, sonucun olumlu olması için tasavvufi eğitim bireyseldir. Yani, müridlerin kişisel kabiliyet, yetenek ve anlama seviyelerine göre eğitim verilir.¹³⁹

Din eğitiminde ise, bu durum öğrenciye görelilik ilkesi olarak karşımıza çıkar. Anlatılacak konu ve içeriklerin belirlenmesinde, öğrenme ortamının hazırlanmasında, eğitim sürecinin işletilmesinde öğrenci baz alınarak planlama yapılır.¹⁴⁰ Eğitimde, verilen eğitimin amacına ulaşması için, öğrencinin kapasitesi, öğrenme gücü, gelişim düzeyi, konunun nasıl aktarılacağı gibi durumlar göz önünde bulundurulmalıdır.¹⁴¹

Görüldüğü gibi eğitimde karşımıza çıkan öğrenci odaklı yaklaşım, tasavvufi eğitimde de müridlerin kişisel farklılıklarının göz önünde bulundurulduğu bir sistem olarak mevcuttur.

Münire Erden, Ertürk'ün tanımından yola çıkarak eğitimin temel özelliklerini şu şekilde sıralamıştır:

- a. "Eğitim bir süreçtir".
- b. "Eğitimin sonucunda davranış değişikliği meydana gelir".
- c. "Davranış değişikliği bireyin kendi yaşantıları yoluyla gerçekleşir".
- d. "Eğitim yoluyla bireyde istendik davranışlar geliştirilir".
- e. "Eğitim süreci kasıtlı ve planlıdır".¹⁴²

Tasavvufi eğitim de belirli bir plan ve sistem ile gerçekleştirilir. Müride verilen eğitim düzenli ve programlıdır.¹⁴³ Bu eğitim neticesinde müride davranış değişikliği meydana gelmesi beklenir. Çünkü tasavvufi eğitimle ulaşılmak istenen gaye insanı kötü, çirkin huylardan arındırarak, güzel ahlâk ile bezeyip, Allah'a ulaşmasına engel olan nefsin süflî isteklerinden arındırıp, insan-ı kâmil mertebesine ulaştırmaktır.¹⁴⁴

Eğitimde kişiden beklenen davranış değişikliği, kişinin kendi yaşantısı yoluyla sağlandığı gibi, 'mürid de edinmek istediği davranışları yapa yapa kendi hayatında tatbik ederek tabiatı haline getirir.'¹⁴⁵

¹³⁹ Gözütok, *Tasavvufta Şahsiyet Eğitimi*, 81.

¹⁴⁰ Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, 123.

¹⁴¹ Ertürk, *Eğitimde Program Geliştirme*, 101; Fatma Varış, *Eğitim Bilimine Giriş* (Konya: Atlas Kitabevi, 1994), 15.

¹⁴² Münire Erden, *Eğitim Bilimlerine Giriş* (Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2017), 15.

¹⁴³ Gözütok, *Tasavvufta Şahsiyet Eğitimi*, 85.

¹⁴⁴ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 59; Gökcan, *Temel Ahlâki Prensipleri ile Tasavvuf*, 25; Osman Türer, "Bir Eğitim Müessesesi Olarak Tasavvuf", *İslâm'da Aile ve Çocuk Terbiyesi Sempozyumu*, sy. 1 (t.y.): 290.

¹⁴⁵ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 390.

Eğitim, okul öncesi, okulda ve okul sonrası, hayat boyu devam eder.¹⁴⁶ Tasavvufi eğitim de, aynı şekilde hayat boyu devam eder. Müridin tekkedeki eğitim süreci bitmiş olsa bile, tekkesiyle irtibatını sürekli devam ettirir, sohbetlere ve ihya gecelerine katılır.¹⁴⁷

Bir eğitim sisteminin başarılı ve özverili olup olmadığını, yetiştirip geliştirdiği nesillerin mertebelerinden, halinden, şartlarından yani kısacası durumundan kolayca tespiti mümkündür. Eğitim sürecini tamamlayan kişilere baktığımızda onu yaşayan kişilerin daha iyi bir davranış, tavır ve ahlâkın güzelleşmesinden, eğitimin gerçekleşip gerçekleşmediğini anlamak mümkün olacaktır.

“Eğitim, kişinin bütün kuvvet ve istidatlarını, kendisinin, toplumun, insanlığın iyiliğine ve mutluluğuna fayda sağlayacak şekilde, elden geldiğince, mümkün olduğu kadar en iyi ve en güzele doğru geliştirmektir”.¹⁴⁸

2.2. TASAVVUF EĞİTİMİNDE AHLÂK

2.2.1. Ahlâk

Ahlâk, Arapça’da “huylar”, “beşeri davranışlar” demektir. Hulk kelimesinin çoğuludur.¹⁴⁹

“İslâmi kaynaklarda başta hadisler olmak üzere hulk ve ahlâk terimleri genellikle iyi ve kötü huyları, fazilet ve reziletleri ifade etmek üzere kullanılmış; özellikle iyi huylar ve faziletli davranışlar hüsnü'l-huluk, mehasinü'l-ahlâk, el-ahlâku'l-hasene; kötü huylar ve fena hareketler ise sūü'l-huluk, el-ahlâku's-seyyie gibi terimlerle karşılanmıştır”.¹⁵⁰

Ahlâk ve eğitim insanın davranışları noktasında birleşirler. İnsanın davranışları, duyguları ve düşünceleri ahlâk ve eğitimin ortak noktasıdır. Ahlâk, iyi olanı ve yapılması gerekeni gösterirken; eğitim, neyin iyi neyin kötü olduğunu öğretir. Ahlâk eğitiminin amacı toplumu ve bireyi kötü ahlâktan koruyarak iyi ahlâki davranışlar kazandırmak, aynı zamanda iyi ahlâk hallerinin devamını sağlamaktır. Ahlâk eğitimi,

¹⁴⁶ Varış, *Eğitim Bilimine Giriş*, 15.

¹⁴⁷ Mustafa Kara, “Tekke Eğitimi ve Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 6, s. 12, (2008): 112-113.

¹⁴⁸ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 66.

¹⁴⁹ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, “ahlâk” md., 91; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, “ahlâk” md., 32.

¹⁵⁰ Çağrı, “Ahlâk”, c. 2, 1.

davranışların olgunlaşması konusunda insana alışkanlık kazandırıp, üstün ahlâka ulaşmasını amaçlar.¹⁵¹

Tasavvuf eğitiminde nefse, arzu ve heveslerine karşı verilen mücadele, bir bakıma kişinin iradesini hürleştirmesini, ahlâken en zirvelere ulaşmasını ve mükemmelliği yakalamasını, Allah'a yakınlaşmasını, iyilik ve güzelliğe varmasını, davranışlarında salih olanı tercih etmesini önleyen, hem bedenen hem de dünyevi istek ve arzularından kurtulma mücadelesidir.¹⁵²

Kuşeyri'ye göre, kulun üzerinde sadece Allah'ın etkili olması hürriyettir. Gerçek anlamda hürriyet Allah'a olan tam kulluk ve teslimiyettir.¹⁵³

İslâm ahlâkının asıl kaynağı Allah'ın Müslümanlar için inzal buyurduğu Kur'ân-ı Kerim ve onun ışığında oluşan, gelişen sünnet ve Resulü Ekrem'in (s.a.v.) hadisleridir. Hz. Aişe'ye (r.a.) Peygamberimiz'in (s.a.v.) ahlâkı sorulduğunda, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ahlâkının, Kur'ân ahlâkı olduğunu belirtmiştir.¹⁵⁴ Bu açıdan değerlendirildiğinde, İslâm ahlâk düşüncesinin başlangıcı Kur'ân ve Sünnet'e dayanmaktadır. Bu iki kaynak hem dünyadaki yaşayış şeklinin hem de dinî hayatın, ibadet ve hassas çizgilerin çerçevesini, amel olarak yapılması gereken kuralları belirlemiştir. Bu şekilde de daha sonra fıkıh, hadis, kelam, tasavvuf ilmiyle meşgul olanlar, hatta filozoflar tarafından geliştirilen ahlâk anlayışlarının temel taşı oluşturmuştur. Gerek Kur'ân-ı Kerim'deki ayetlerde olsun, gerekse Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hadislerinde veya yaşantısında, iman eden, güzel ve hayırlı işleri yaşantısı haline getirenlerin ahirette elde edecekleri mutluluk ve kötü işlerle meşgul olanların karşı karşıya kalacakları bedbahtlıkla ilgili açıklamaları, inanan insanlarda hassas bir dinî ve ahlâki bilinç ve şuuru oluşmasına ve gelişmesine sebep olmuştur.¹⁵⁵

Bireyde güzel davranışların iyiliklerin bir kaynağı vardır; o da ruhtur. Fakat ruhun, kendi özüne ve tabiatına uygun olması lazımdır. Bu ifadeyle aslında şu kastedilmektedir: Ruhtan iyi ve güzel davranışların süzülebilmesi ve faziletlerin gün yüzüne çıkması için, ruhun sürekli eğitilmesi, güzel bir eğitimden geçirilmesi gereklidir.¹⁵⁶

¹⁵¹ M. Zeki Aydın, *Ailede Ahlâk Eğitimi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2012), 22, 24.

¹⁵² Çağrı, "Ahlâk", c. 2, 8.

¹⁵³ Kuşeyri, *Kuşeyri Risalesi*, 365.

¹⁵⁴ Müslim, *Müsaferin*, 139.

¹⁵⁵ Çağrı, "Ahlâk", c. 2, 1, 6.

¹⁵⁶ Hayrani Altıntaş, "İslâm Ahlâkı ve İnsani Davranışlar", *AÜİFD*, c. 36 (1997): 16.

Kâinatın tek mükellef ve sorumlu varlığı olarak insanı gören Kur' an-ı Kerim, bu nedenle insanın ahlâki mahiyeti meselesine özel bir önem atfetmiştir. Buna göre Allah, insanı en güzel bir tabiatta yaratmış,¹⁵⁷ ona kendi ruhundan üflemiştir.¹⁵⁸ Fakat Allah'ın yaratmış olduğu varlıkların içerisinde en üstünü olan insanın üstün ruhunun yanı sıra topraktan yaratılmış olmasından kaynaklı beşeri tarafının olduğunu da yadsımamak gerekir. Nitekim insanın yaratılışından kaynaklanan bu ikilik, bireyin ahlâki açıdan çift kutuplu olması sonucunu ortaya çıkarmıştır. “Yaratırken Allah insanın nefesine kötülükleri de, hoş sayılmayan davranışları da, takvasını da, iyiliğini de ilham etmiş” velhasıl insandaki iyilik ve kötülüklerin menşei olan istidatları beraber yaratmıştır.¹⁵⁹

İbn Miskeveyh, Tehzîbu'l Ahlâk eserinde, “Ahlâk, nefsin düşünerek hareket etmeden kendi fiillerini ortaya koymasını sağlayan durumdur” demektedir. Bu durum ise ikiye ayrılır:

Birincisi, mizaçtan kaynaklanan doğal, tabî ahlâktır. En küçük bir şeyle öfke duyan veya hemen heyecanlanan, nefret eden, küçük bir şeyden etkilenip üzülen, korkan, hoş bir olaydan dolayı mutlu olup hatta gülen kişilerin durumu öyledir.

İkincisi, eğitim ve alışkanlıkla elde edilen ahlâktır. Başta, düşünüp taşınma ile oluşur, sonra da zaman geçtikçe alışkanlık ve huy haline gelir.¹⁶⁰

Gazâlî, ahlâkın nefiste yer etmiş ve sabit hale gelmiş bir meleke olduğunu söyler. Ona göre, böyle bir nefisten düşünmeye gerek kalmadan filler meydana çıkar. Mesela, bir kişiye cömert diyebilmek için cömertlik vasfının kendisinde yer etmiş, doğal bir fiili haline gelmiş olması gerekir. Zorlayıcı bir sebeple malından vermek zorunda olan kişiye cömert denilmez.¹⁶¹

“Ahlâk kavramı, tasavvuf ilminin gayelerinden önemli bir tanesini ifade ettiği gibi aynı zamanda riyazet ve mücahedenin de fert ve toplum açısından önemli bir semeresidir. Zira tasavvufî eğitim ve seyr-i sülûkun her aşamasında güzel ahlâkın mühim bir yeri olduğu herkesçe malumdur.”¹⁶²

Güzel ahlâk, bireyi kötülüklerden, kirden, pastan, arındırır. Bu sebeple, iyi bir amel yapan, güzel davranışlar sergileyen şahıs, kendini bütün yüklerden kurtarmış insan misali rahatlar, manen kirden, pastan, kötülüklerden temizlendiğini hisseder. Nasıl ki,

¹⁵⁷ Tin Suresi, 95/ 4.

¹⁵⁸ Hicr Suresi, 15/29.

¹⁵⁹ Çağrı, “Ahlâk”, c. 2, 2.

¹⁶⁰ İbn Miskeveyh, (Tehzibu'l-Ahlâk) Ahlâk Eğitimi, 51.

¹⁶¹ Gazâlî, İhyâu Ulûmi'd-dîn, c. 3, 125.

¹⁶² Mahmud Esad Erkaya, Kur'ân Kaynaklı Tasavvuf Kavramları (Ankara: Otto Yay., 2017), 68-69.

maddi yaşamda arınmaya, kirden temizlenmeye ihtiyaç varsa, aynı şekilde manevi yaşamda işlediği kötü ve çirkin davranışlardan ve kötü duygulardan kurtulması en büyük ihtiyacıdır. Kötülükleri terk ettiğinde, yerini yeni kötülükler almasın diye orayı iyi ve güzel duygu, düşünce, davranışla doldurmak gereklidir. Dinimizde, gusül ile namazın şart ve farzlarından biri olan abdest, hem maddi bakımdan hem de manevi açıdan arınma vasıtasıdır. Aynı zamanda manevi açıdan arınmanın veya iyiliklerin başlama noktası sayılabilir. Ahlâken her güzel ve hoş davranış, kötü duygulardan, amellerden arınma ve tertemiz olma yoludur.¹⁶³ Bundan dolayıdır ki, Resulü Ekrem (s.a.v.), “Bir fenalık yaparsan, arkasından iyilik yap, fena işi silip götürsün”¹⁶⁴ demiştir.

Böylece iyilik, kötülüklerden, manevi kirlere arınma yöntemidir. Aslında iyilik insan psikolojisine iyi gelen, kişiye kendini iyi hissettiren, faydalı olmanın verdiği hazla insanı kötülük yapmaktan alıkoyan bir mekanizma gibidir.

Ahlâk eğitiminin temeli sayılan ruhun eğitilmesi için belli başlı dikkat edilmesi gereken hususlar şöylece sıralanabilir:

- a. Ruh, şüpheden temizlenmelidir.
- b. Ruh, doğru bilgilerle doldurulmalıdır. Bu sebeple, bilgilerin kaynağı, güzelce irdelenmeli, salim akılla ayıklanmalıdır.
- c. Ruhu güzel ahlâk ile süslemelidir. Güzel ahlâk ise, davranışların Allah’ın emir ve yasaklarına uygun olmasıyla mümkün olur.
- d. İnsanın temiz ve sağlam inançlara sahip olması gereklidir.
- e. İnsan, iyi ve güzel hislerle dolu olmalı, içinde hep güzel duygular beslemelidir.
- f. İyi hislerle dolu olmak, kötü duygulardan kendini korumak ve uzak kalmakla olur.
- g. Bu konudaki en önemli mesele; öfkeye hakim olmak, onu kontrol edebilmektir. Zira öfke, kötü duyguların ve davranışların ortaya çıkmasına sebep olur.
- h. Salim bir akla veya selim kalbe sahip olmalıdır. Böyle bir akıl ve kalp, serinkanlılıkla ve mantıklı bir şekilde hareket ettirir. Olaylara güzel tarafından bakmasına yardımcı olur.
- i. Zihni, kötülüklerden ve yanlışlardan muhafaza etmelidir.

¹⁶³ Altıntaş, “İslâm Ahlâkı ve İnsani Davranışlar”, c. 36, 15.

¹⁶⁴ Tirmizî, Birr, 55.

j. İlim sahibi olmalıdır. İlimler, insanı iyiye, güzele, doğruluğa götürür. Akli ve zihni karanlıktan kurtarır, aydınlığa çıkarırlar.¹⁶⁵

O halde, insanı mutlu kılan fazilet, düşünme yetisi ile ilgilidir. Düşünme gücü yüksek olan insanlar faziletli davranırlar. Düşünme güçleri zayıf olanlar iyi davranışlar sergileyemezler. Buna göre, fazilet, kötülükleri oluşturan uç noktaların ortasıdır. Bu sebeple, faziletli davranış, bu orta noktadan az da olsa sapsa, böyle bir durumda her iki uçtan biri olan kötülüğe yaklaşmış olur. Örneğin, cimriliğin kötü bir davranış olduğu bilinmektedir. Yine aynı şekilde israf veya savurganlık da kötü bir davranıştır. Bu uç noktadaki kötü davranışların ortasında bulunan cömertlik ise güzel bir davranış ve fazilettir.¹⁶⁶

2.3. TASAVVUFTA AHLÂK EĞİTİMİNİN UNSURLARI

2.3.1. Mürşid

Mürşid, Arapça “doğru yolu gösteren, uyarıcı, irşad eden”¹⁶⁷ manasına gelir. Tasavvufi ıstılahta “sırat-ı müstakimi gösteren, dalâlete değil hak yola ileten”¹⁶⁸ demektir.

Zahiri anlamda pir, seyr-i sülûku tamamlayıp, insanları Hakk yoluna irşad eden kimsedir. Bu kullanımıyla pir, “tarikat şeyhi” anlamına gelir.¹⁶⁹

Tasavvuf bir eğitim faaliyetidir. Eğitilmeye ihtiyacı olan insan ilk olarak, kendine mürşid-i kâmil bir yol gösterici bulur. Her insanın tabiatı farklı olduğundan eğitilme yolları da farklı farklı olur. Özellikle bu sebepten dolayı yol göstericiye ihtiyacının olduğu ortaya çıkar. İnsan kendi eksikliklerini her zaman göremez, düzeltemez. Bu işi doğru ve sağlıklı bir şekilde yapabilmesi için bir rehber ihtiyacı vardır. İnsanın devam eden sürekli terakkisi esnasında, rehberi onu, vaktini boşa harcamasına karşı uyaracaktır. Sadece okumakla ve dinlemekle müridin öğrenemeyeceği mevzuları, tecrübeli bir rehberin gözetimi altında uygulamalı olarak tatbik etmesi yararlı ve

¹⁶⁵ Altıntaş, “İslâm Ahlâkı ve İnsani Davranışlar”, c. 36, 16-17.

¹⁶⁶ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 386-388; Altıntaş, “İslâm Ahlâkı ve İnsani Davranışlar”, c. 36, 17.

¹⁶⁷ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, “mürşid” md., 527.

¹⁶⁸ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, “mürşid” md., 388.

¹⁶⁹ Sâfi Arpaguş, “Pîr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 34 (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 273.

gereklidir. Çünkü sadece bilmek yeterli olmaz. Öğrenilen bilginin özümsemesi ve alışkanlık haline gelmesi gerekmektedir.¹⁷⁰

Mürşid kelimesi, tasavvuf literatüründe, çoğunlukla şeyh ile aynı manada kullanılmıştır. Tasavvuftaki mürşid, doktora benzetilebilir. Doktorun, hastaların hastalıklarını tedavi edip, hastalığa göre veya hastanın vücut direncine göre bir tedavi uygulaması gibi mürşid de müridinin manevi hastalıklarını tespit ve tedavi eder.¹⁷¹

Okul ve mekteplerde, muallim, öğretmen ve müderris ne ise, mürşid de dergahta odur.¹⁷² Müridin çıktığı manevi yolculukta mürşid yalnızca bir araçtır. Müridin varması gereken hedefe giderken yolunu aydınlatan bir ışıktır, amaç tasavvufî eğitimin sonunda ahlâkını olgunluğa erdirip, Allah'a ulaşmaktır.¹⁷³ Eğitimde de, amaç öğrenci/kişide, 'istenilen davranışın gelişmesidir.'¹⁷⁴ Bu amacın gerçekleşmesinde öğrenci/bireye rehberlik eden öğretmendir.¹⁷⁵

Mürşidin Vazifeleri

1. Muallim, talebelerine karşı merhamet ve şefkatle yaklaşmalıdır. Talebelerini, kendi çocuğu gibi benimsemelidir.¹⁷⁶ Onlara karşı mütevazi davranmalıdır.¹⁷⁷
2. Muallim, Allah Resulü (s.a.v)'ne ittiba edip, ilim tahsil etmenin amacının, Allah'a kurbiyet gayesi taşıdığını öğretmelidir.¹⁷⁸
3. Mürşid, kötü meziyetlerden temizlenmiş, iyi hasletlerle ziynetlenmiş, himmeti âli, olmalıdır.¹⁷⁹ Mürşid, edep sahibi ve sözüne sadık olan bir kişi olmalıdır.¹⁸⁰
4. Muallimin, talebesinin kötü ahlâkını direkt olarak değil, olabildiği kadar dolaylı bir şekilde ve üstü kapalı olarak bildirip, bu kötü ahlâkından onu uzaklaştırması gerekmektedir. Azarlayıp sert sözler söyleyerek değil, onu kötü huylarından uzaklaştırmaya, merhameti ve şefkatiyle uğraşacaktır. Çünkü

¹⁷⁰ Himmet Konur, "Mesnevî'de Mürid-Mürşid İlişkisi", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 6, sy. 14 (2005): 150.

¹⁷¹ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 66.

¹⁷² İz, *Tasavvuf*, 183.

¹⁷³ Konur, "Mesnevî'de Mürid-Mürşid İlişkisi", sy. 14, 154-156.

¹⁷⁴ Varış, *Eğitim Bilimine Giriş*, 13.

¹⁷⁵ Erden, *Eğitim Bilimlerine Giriş*, 23.

¹⁷⁶ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-dîn*, c. 1, 140.

¹⁷⁷ Ö. Faruk Altıparmak, "Tarikat Geleneğinde Mürid Mürşid İlişkisi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10, sy. 14 (2005): 49.

¹⁷⁸ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-dîn*, c. 1, 141.

¹⁷⁹ Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, 101.

¹⁸⁰ Erdem Can Öztürk, "Niyâzî-i Mısırî Dîvânı'nda Mürşid Olarak Aşk", *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi* 4, sy. 9 (2018): 118.

muallimin, talebesini açık olarak azarlaması, talebenin öğretmenine karşı saygı duymamasına neden olur.¹⁸¹

5. Talebenin anlayabilme seviyesini iyi saptayarak kaldıracabileceği dersi öğrencisine vermelidir. Talebenin kavrayamayacağı, akıl erdiremeyeceği ya da gönlüne bıkkınlık verecek veya zihnini çok zorlayan mevzuları derste yinelememelidir. Muallim, talebesinin algılayacağı uygun vakti gözetmeli ve hakikati o vakitte söylemelidir.¹⁸²
6. Mürşid, talebe irşad etmeye, mürebbi olmaya yetenekli olmalıdır.¹⁸³
7. Zeka seviyesinden dolayı anlayabilme sıkıntısı yaşayan talebe, anlayabileceği “açık ilimler” öğretilmeli ve öğrenciye anlayamadığı ince ilimlerin olduğu söylenmemelidir. Çünkü bu söylem, öğrencinin anlayabileceği “açık ilimlere” karşı olan azmini zayıflatır, gönlünü bulandırır.¹⁸⁴
8. Mürşid, kâmil akla sahip olmalıdır.¹⁸⁵ İslâm’ın hükümlerine dair prensipleri bilmelidir.¹⁸⁶ İlmiyle amel etmelidir. Hal ve hareketleri söylediklerini desteklemelidir.¹⁸⁷ Kendisi ilmiyle amel edip tatbik ettikten sonra müridlerinin ahlâki eğitimiyle ilgilenmelidir.¹⁸⁸

Mürşidler kalp doktorlarına benzerler. Eğer hastalığın tespitini doğru yapamazlarsa hastanın ölümüne yol açarlar.¹⁸⁹ Bunun olmaması için mürşid, dikkatli ve hassas bir şekilde müridin eğitimi esnasında onun her halini dikkatle gözlemleyip tahlil ederek şöyle bir yönlendirmeyi takip eder: Mürşidin ilk olarak yapması gereken;

Müridin zekâ ve idrak kabiliyetini iyice tespit etmektir. Şayet mürid kendi idraki ve görüş kabiliyeti ile hakikati bulabilecek vaziyette ise, kalbine hakikati keşfeden bir nur gelinceye kadar onu düşünce ve tefekküre devam etmeye yönlendirir. Şayet mürid bu kabiliyete haiz değilse, onu bunun gibi vesveselerden uzaklaştırıp sağlam bir itikada yönlendirmek için, müridin anlayabileceği deliller getirerek nasihatte bulunur.¹⁹⁰

Mürşidin bilgi sahibi ve tecrübeli olmasının yanı sıra deneyimlerini ve bilgi birikimini müride aktarabilme kabiliyetine sahip olması gerekir.¹⁹¹ Öğretmenlerin de

¹⁸¹ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-dîn*, c. 1, 143.

¹⁸² Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-dîn*, c. 1, 144.

¹⁸³ Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, 101.

¹⁸⁴ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-dîn*, c. 1, 146.

¹⁸⁵ Öztürk, “Niyâzî-i Mısırî Dîvânı’nda Mürşid Olarak Aşk”, sy. 9, 117.

¹⁸⁶ Mahmud Esad Erkaya, “Halidiyye Tasavvuf Geleneğinde Mürid-Mürşid İlişkileri”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 9, sy.18 (2017): 843.

¹⁸⁷ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-dîn*, c. 1, 147.

¹⁸⁸ Öztürk, “Niyâzî-i Mısırî Dîvânı’nda Mürşid Olarak Aşk”, sy. 9, 118.

¹⁸⁹ Altıparmak, “Tarikat Geleneğinde Mürid Mürşid İlişkisi”, sy. 14, 50.

¹⁹⁰ Altıparmak, “Tarikat Geleneğinde Mürid Mürşid İlişkisi”, sy. 14, 48.

¹⁹¹ Konur, “Mesnevî’de Mürid-Mürşid İlişkisi”, sy. 14, 156.

geniş ve güçlü bir bilgi birikimleri olmalıdır. Bu bilgi birikimi öğrenciye aktarılırken ikna edici ve öğrencilerin ilgisini çekecek şekilde anlatabilme yeteneğine sahip olmalıdır.¹⁹²

Tasavvufi ahlâk eğitiminde müşid, müridiyle yakından ilgilenmeli her halini tanımalı, sıkıntılarını bilmeli ve bunları gidermeye çalışmalıdır.¹⁹³ Genel eğitimde de öğrencinin fiziksel, zihinsel, sosyal gelişim durumları, yakından tanınmalı, öğrencinin yaşantısından ve karakterinden hareketle konuyu nasıl ve ne şekilde kavrayacağı tespit edilmelidir.¹⁹⁴

Tasavvufi ahlâk eğitiminde, müşidde olması gereken şefkat; din eğitiminde, öğretmende öğrencilerine karşı sevgi ve onların duygu ve ihtiyaçlarını anlaması¹⁹⁵ olarak karşımıza çıkar.

2.3.2. Mürid

Mürid, Arapça “irade ve talep eden, isteyen, arzu eden”¹⁹⁶ demektir. Tasavvufi terim olarak, “Allah’a vuslatı arzu eden, bir başka deyişle Allah’ın ahlâkıyla ahlâklanmak isteyen ve bu olgunluğun eğitimini verecek bir müşide bağlanan kişi”¹⁹⁷ anlamına gelmektedir.

“Mürid sözcüğü, tasavvuf tarihinde ve tasavvufi gruplar arasında farklı anlamlarda kullanılmıştır. İlk mutasavvıflar müriden ziyade irade kavramı üzerinde durmuşlardır”. Mutasavvıfların birçoğu iradeyi, “adetleri, gelenek ve görenekleri, alışkanlıkları terk eylemek” şeklinde tarif etmiştir. Bu mutasavvıflara göre genellikle nefsin arzu ve isteklerine uyan halk, gaflet, dalalet içindedir. İrade ise bu adetlerin, alışkanlıkların bırakılmasıdır. İradenin davranışa dökme yönü de vardır. Nefsin heva ve hevesine uymaktan kendini koruyup, gaflete düşülmemesi terk, Allah’a ulaşan yola girip ve bu yolun gerektirdiği şekilde davranılması ise fiil halidir. Bu bağlamda mürid, alışkanlıklarını terk etmeyi tamamıyla başaran kişidir.¹⁹⁸

¹⁹² Varış, *Eğitim Bilimine Giriş*, 13; Hasan Mahmut Çamdibi, *Eğitim İlkeleri ve Rehberlik* (İstanbul: Çamlıca Yay., 2018), 17.

¹⁹³ Erkaya, “Halidiyye Tasavvuf Geleneğinde Mürid-Müşid İlişkileri”, sy. 18, 847.

¹⁹⁴ Ertürk, *Eğitimde Program Geliştirme*, 13; Erden, *Eğitim Bilimlerine Giriş*, 21.

¹⁹⁵ Çamdibi, *Eğitim İlkeleri ve Rehberlik*, 13, 21.

¹⁹⁶ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, “mürid” md., 388.

¹⁹⁷ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, “mürid” md., 527.

¹⁹⁸ Uludağ, “Mürid”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 32, 47-48.

Müridliğin, temelinin sağlam olması için ilk şart ilim öğrenmektir. Mürid, kendisi için zaruret olan ilim tahsilini yaptıktan sonra ilmiyle amel etmelidir. Bu zaviyeden bakıldığında müridde güzel ahlâk, ilim ve hilm bulunması gereken özelliklerdendir.¹⁹⁹

İrade sahibi olmak yalnızca seçim yapabilmek değil, gaflete düşmemek için de sürekli teyakkuz halinde bulunuyor olabilmeyi gerektirir. Böylece irade, gaflete düşmeme yönünde kullanılmış olur. Girilen yolda azim ve kararlılıkla devam etmek, terk edilen alışkanlıklara geri dönmeme gayretinde olmak, nefsin arzu ve heveslerinden kaçabilmek, ilmini pratik hale getirmek gibi davranışlar, hep doğru iradenin neticesidir. Bu yüzden irade etmek, sûfîlerin seçtiği hayat tarzını kapsayan bir kavramdır. Onların muradı, Allah'a gönül dünyalarında varabilmektir. İlk sûfîler, mürid kelimesini, "Allah'a götüren tarikte azimli, kararlı, kendinden emin ve sağlam bir irade ile ilerleyen kişi" manalarında kullanmışlardır.²⁰⁰

Mürid tek başına irade eğitimi ve kontrolünü sağlayamaz. İntisap edip, kendini teslim edeceği bir müşid ile yola çıkar ve onun gözetiminde mesafeleri kat eder. Zaman ilerledikçe müşid ve mürid arasındaki manevi bağ, verilen eğitime ve aşılman manevi basamaklara bağlı olarak artar. Müşid-mürid arasındaki münasebetin çok daha planlı, düzenli ve disiplinli bir hal alması; tarikatların her yerde yaygınlaşmış olması ve tekke müessesesinin önemli hale gelmesi ile olmuştur. Nitekim müşidin mürid üzerindeki takip ve gözleminin artması vesilesi ile mürid müşidine karşı daha da bağımlı olur.²⁰¹

Mürid, müntesibi olduğu tasavvuf yolunun kurallarına riayet etmek koşuluyla, bir süre nefsi ve ilmî eğitime tâbi tutulur. Bu süre zarfında imtihanlardan geçirilip müşidinin nezaretinde olur. Zorlu ve uzun bir süreyi kapsayan bu eğitim, sınav ve gözetim aşamaları, müridin ilmî birikim elde etmesini ve nefsini terbiye ederek kemâl derecesine ulaşmasını amaçlar.²⁰²

Müşidler müridlerine olgun insan olmak için tavsiyelerde bulunup, teşvik edip; bu konuda neler yapılması gerektiğini söylerler. Müridlerin, karşı karşıya kalacakları tehlikelere karşı onları uyarılmış ve teyakkuzda olmalarını tavsiye etmiş, çıktıkları yolun meşakkatli, aynı zamanda tehlikeli olduğunu, dikkat ve sabrın önemli olduğunu ısrarla ifade etmişlerdir.²⁰³

¹⁹⁹ Erkaya, "Halidiyye Tasavvuf Geleneğinde Mürid-Müşid İlişkileri", sy. 18, 850.

²⁰⁰ Uludağ, "Mürid", c. 32, 48.

²⁰¹ Uludağ, "Mürid", c. 32, 48.

²⁰² Erdem Can Öztürk, "Niyâzî-i Mısrî Dîvânı'nda Müşid Olarak Aşk", sy. 9, 117.

²⁰³ Uludağ, "Mürid", c. 32, 48.

“Tasavvufun eğitim açısından en önemli hususiyeti; eğitimde anne ve baba ile çocuklardan meydana gelen aile sistemini model olarak alıp, aile sıcaklığında eğitim gayretidir. Tasavvufi telakkide şeyh baba, hanımı anne, müridler de o anne ve babadan olma kardeşlerdir”.²⁰⁴ Bu sayede eğitim, sıcak ve samimi bir atmosferde gerçekleştiğinden, tesiri de daha güçlü olacaktır.

Tasavvufta, müridin mürşide bağlanması gerektiği şeklindeki kaide, müridi iradesiz ve aklını kullanamayan bir konuma düşürmüş gibi gözükmektedir. Bu yanlış anlamının sebebi, mürşidin ahlâk eğitimindeki rolünü tam olarak bilmemekten kaynaklanır. Müridin mürşidine sıkı sıkıya bağlı olması, onun iradesini bir kenara atması anlamına gelmez. Tam bir sadakatle bağlanması ve onun rehberliğinde iradesini kullanması kastedilir. Mürşid, verdiği ahlâki eğitimle, müridin şahsiyetini ve iradesini kaybetmesini değil; ilim elde etmesini, ahlâkını güzelleştirmesini, kemâle ermesini sağlar. Zira mürşidin amacı, müridin karakterini kaybetmesi değil; iradesini kullanabilmeyi öğretmek, müridin özgürleşmesi ve ahlâki kişiliğinin olgunlaşmasıdır. Mürid, mürşidin yolunu aydınlatan bir ışık olduğunu bilip, ışığa değil aydınlanan yola bakıp, yoluna devam etmelidir.²⁰⁵

Bu durumda mürşidin en önemli görevi, verdiği ahlâk eğitimiyle müridin manevi olgunluğunu sağlamaktır. Mürid kişisel hayatında özgür olmalıdır. Aksi bir durum müridin kendi başına karar verebilme hürriyetine engel olur. Zaten tasavvufi ahlâk eğitiminin görevlerinden biri de insanın kendine güvenebilmesini sağlamaktır.²⁰⁶

Müridin Vazifeleri:

1. “Talebenin, her şeyden evvel yapmak için çabalaması gereken, kalbini bütün fena hallerden ve kötü vasıflardan temizlemektir”.²⁰⁷ İhlâslı bir şekilde pişmanlık duyarak günahlarına tevbe etmeli, küs olduğu kimselerle barışıp helalleşmelidir.²⁰⁸
2. “Talebe dünya ile alakasını azaltıp, yurdundan ve ailesinden uzaklaşmalı”²⁰⁹, gönlünü Allah’a bağlamalıdır.²¹⁰ Yurdundan ve ailesinden uzaklaşmak,

²⁰⁴ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 66.

²⁰⁵ Konur, “Mesnevî’de Mürid-Mürşid İlişkisi”, sy. 14, 153-155.

²⁰⁶ Altıparmak, “Tarikat Geleneğinde Mürid Mürşid İlişkisi”, sy. 14, 46.

²⁰⁷ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi’-d-dîn*, c. 1, 125.

²⁰⁸ Erkaya, “Halidiyye Tasavvuf Geleneğinde Mürid-Mürşid İlişkileri”, sy. 18, 851; Altıparmak, “Tarikat Geleneğinde Mürid Mürşid İlişkisi”, sy. 14, 41; Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, 102.

²⁰⁹ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi’-d-dîn*, c. 1, 128.

²¹⁰ Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, 102.

insanlarla bütün ilişkisini kesmek anlamına gelmemektedir. Burada kastedilen müridin kalbini onlarla ziyadesiyle meşgul etmemesidir.²¹¹

3. “Talebe, ilimle kibirlenip, hocaya ukalalık etmemelidir”. Hocasına karşı hazır bulunmalı, söylediklerini can kulağıyla dinlemelidir.²¹²
4. İslâm’ın emir ve yasaklarına uyma konusunda hassas olmalıdır.²¹³
5. Talebe, yolun başında, zor ve karışık konulardan uzak durmalı, ihtilafli konular hakkında söylenenlere kulak asmamalıdır. Aksi halde kafası karışır.²¹⁴
6. Dini ilim ve hükümleri öğrenmelidir.²¹⁵ Talebe, ilim öğrenirken sıralamaya uymalıdır. Önce öğrenilmesi lazım olanı geçip, sonrakini öğrenmemelidir Çünkü ilimlerde belirli bir sıra vardır ki; bu sıra ile bir kısım ilim, sonraki diğer kısmın öğrenilmesine yol açar.²¹⁶
7. Mürid, ahlâkını güzelleştirme hususunda nefsiyle mücadeleye gayret etmelidir.²¹⁷ İç dünyasını güzel hasletlerle süsleyip, Allah’a yaklaşma gayreti içinde olmalıdır.²¹⁸

Tasavvufi ahlâk eğitiminde, talebenin hocasına karşı hazır bulunması, ondan alacağı eğitim ve ders için alıcılarının açık olması demektir. Böylece anlatılanları anlayıp öğrenmesi kolay olur. Din eğitiminde de öğrencinin, öğrenilecek konuya ilgi duyması ve öğrenmeye hazır olması gerekmektedir. Aksi takdirde öğrenmeye hazır olmadan ilgisiz kalarak öğrenme gerçekleşmez.²¹⁹

Tasavvufî eğitimde müridin kafasını karıştıracak zor konulardan uzak durması gerektiği gibi; genel eğitimde de öğrenci kolay öğrenmek için anlamsız ve zor olan konulardan uzak tutulur. Çünkü öğrenciye göre anlamlı ve anlaşılması güç olmayan konular çabuk öğrenilir.²²⁰

Tasavvufi ahlâk eğitiminde müridin, ilimlerin sıralamasına dikkat etmesi gerekir. Çünkü bazı ilimler bir sonraki ilmin temeli durumundadır. Genel eğitimde de

²¹¹ Altıparmak, “Tarikat Geleneğinde Mürid Mürşid İlişkisi”, sy. 14, 46.

²¹² Gazâlî, *İhyâu Ulûmi’ d-dîn*, c. 1, 128.

²¹³ Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, 103.

²¹⁴ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi’ d-dîn*, c. 1, 131.

²¹⁵ Altıparmak, “Tarikat Geleneğinde Mürid Mürşid İlişkisi”, sy. 14, 41; Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, 41.

²¹⁶ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi’ d-dîn*, c. 1, 132.

²¹⁷ Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, 103.

²¹⁸ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi’ d-dîn*, c. 1, 134.

²¹⁹ Çamdibi, *Eğitim İlkeleri ve Rehberlik*, 47.

²²⁰ Varış, *Eğitim Bilimine Giriş*, 15.

hedeflenmiş olan istendik davranışın öğrenilmesi için, daha öncesinde bu davranışa sebep olacak başka bazı hedef davranışların gerçekleştirilmiş olması gerekmektedir.²²¹

2.3.3. Tekke

“Din eğitiminin ilk öğretmeni Hz. Peygamber (s.a.v.), ilk okulu da Mescid-i Nebevi olarak açıklanmaktadır. Daha sonraki yüzyıllarda coğrafyanın genişlemesiyle, ihtiyaçlara göre kurumlar artmış, mektep, medrese, tekke gibi kurumlar ortaya çıkmıştır”.²²²

Dinin temel amacı, insanların eğitilmesi ve manevi bir ilerleme elde etmesidir. Tasavvuf da, iman etmiş olan insanlara eğitim vererek zirve noktaya ulaşım, kâmil insan olmalarını hedefler. Bu açıdan tasavvuf eğitimi, din eğitiminin bir parçasıdır. Din eğitimi, kendi perspektifinden, kapsayıcı ve genel eğitim kuralları belirlerken, tasavvuf eğitimi de kendi çerçevesinde, şariat ve dinin hükümlerinden şaşmadan, kendine has metotlarla bir eğitim sistemini hayata geçirmek için çalışır.²²³

Tekkeler, bu tasavvuf eğitiminin mürşidler vasıtasıyla gerçekleştiği mekanlardır. Tekkelerin önemli ve en belirgin bir özelliği, ahlâk eğitimi verilmesidir.²²⁴ İnsanların güzel ahlâklı olmaları için çabalayarak, Hz. Peygamber (s.a.v.)’in sünnetine uyulmasını ve ahlâkının örnek alınmasını sağlamışlardır.²²⁵

Tekkeler ve müridleri toplumsal birlik ve hoşgörünün de oluşmasına sebep olmuşlardır. Mürşidin baba, müridin hocanın evladı gibi olmasından ve talebelerin birbirlerine de kardeş olmalarından dolayı bu samimi atmosferin tekkelerin dışına da sıçramasına neden olduğu söylenebilir. Müridler, tekkelerde aldıkları terbiye ve eğitimle, gönüllerinin sesini gittikleri her yere duyurmuşlardır. Tekke ve tarikatlar, inananların yaşamında büyük bir ehemmiyete sahip olmuş müesseselerdir. Ahmed Yesevi’nin dervişleri, Orta Asya’da kişi kişi dolaşım çok sayıda Türk’ün hidayete ermesine vesile olmuştur. En cahil ve en kaba diye adlandırılabilir olan şahıslar bile tasavvufun güzel atmosferinde ve kucaklayıcı ortamında eritilip, yeniden eğitilmiştir.²²⁶

Sûfler bu düsturları tekkelerinde aldıkları eğitimlere borçludur. Tekke ve tarikatlar, yüzyıllarca Müslümanların hem dinen hem de ahlâki açıdan yetiştirildiği

²²¹ Ertürk, *Eğitimde Program Geliştirme*, 48.

²²² Kara, “Tekke Eğitimi ve Literatürü”, c. 6, s. 12, 107.

²²³ Gözütok, *Tasavvufta Şahsiyet Eğitimi*, 18.

²²⁴ Küçük, *Tasavvuf Tarihine Giriş*, 260-266.

²²⁵ Öymen, *Ahlâk Eğitimi*, 7.

²²⁶ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 67-68.

müesseselerdir. Tekkelerde şahısların özel yetenek ve istidatlarını geliştirmeye çok büyük önem verilmiş, bunun için de uygun ortam oluşturulmuştur.²²⁷ Çünkü bireyden bireye idrak ve kabiliyetler değişiklikler gösterebilir. Bundan sebep, tekkelerde verilen eğitimde, talebelerin kişisel halleri ve özellikleri, manevi idrak ve kabul seviyeleri, istidatları göz önünde bulundurulmak zorundadır ki, verilen eğitim varılmak istenen gayeye ulaştırsın.

2.3.3.1. Tekkelerde Eğitim

Tekkelerde yapılan eğitimi şu şekilde inceleyebiliriz:

2.3.3.1.1. Sözlü Eğitim

Tekkelerde tarikat şeyhlerinin sohbet, vaaz tarzında konuşmaları ve zikirleriyle sözlü eğitim yapılır.²²⁸ Mürşidler, müridlerine ve halktan bu derslere katılmak isteyen insanlara, farklı zamanlarda konuşmalar yaparlardı. Bu konuşmalarda dinî hassasiyetlere, yaşantıya, ibadet ve ahlâka dair genel bilgiler verilerek tavsiyelerde bulunulurdu. Şeyhler, tekkedeki konuşma ve sohbetlerinde, şahsi hatalarla kusurları dile getirmezlerdi. Onun yerine, genel anlamdaki esasları, kendi tarzları ve üslupları ile karşısındaki insanların durumlarını göz önünde bulundurarak, onları incitmeden, usulünce anlatırlardı. Mürşidin müridleri olgunlaştırabilme yeteneği olduğundan; o ne zaman, kime, hangi meseleyi, nasıl ve ne şekilde vereceğini bilir, her birine anlayacağı şekilde hitap ederdi. Sade bir üslupla, süslü sözlerden uzak, aile içindeki hoş muhabbeti andıran sohbetlerin, dinleyicilerde çok daha çabuk etkili olduğu görülmektedir.²²⁹

2.3.3.1.2. Yazılı Eğitim

Tekkelerin eğitiminde yazılı eğitimin yeri büyüktür. Yazılı eğitimden kasıt, genellikle tarikat pirlarının fikir ve düşüncelerini, yazılı eserler olarak ifade etmesi ve bu eserlerden tekkedeki insanların faydalanmasıdır.²³⁰

Tarikat şeyhlerinin kaleme aldığı eserler büyük bir öneme sahiptir.²³¹ Çeşitli risale ve kitaplar yazarak müridlerini eğitmeye çalışmışlardır.²³² Tasavvuf erbabının,

²²⁷ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 68.

²²⁸ Öztürk, “Niyâzi-i Mısrî Divânı’nda Mürşid Olarak Aşk”, sy. 9, 118.

²²⁹ Konur, “Mesnevî’de Mürîd-Mürşid İlişkisi”, sy. 14, 152; Erkaya, “Halidiyye Tasavvuf Geleneğinde Mürîd-Mürşid İlişkileri”, sy. 18, 843; Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 272.

²³⁰ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 273.

kendilerine özgü bazı usûl, erkân ve kendi içlerinde kullanmış oldukları bir takım istilahları mevcuttu. Bunların herkesçe anlaşılması düşüncesiyle, tasavvuf ehli kendi seyr-i sülûk tecrübelerini, benimsedikleri yolun esaslarını yazıya dökerek, eserler te'lif ettiler. Burada asıl amaç, sülûkta yaşanan zevk ve vecd gibi hallerin herkesçe farklı yaşanmasından dolayı, sâliklerin kendi anladıkları ve yaşadıkları manaları kaleme alarak, başkalarına da aktarmak istemesidir.²³³

2.3.3.1.3. Pratik (Uygulamalı) Eğitim

Tasavvuf eğitimi yalnızca nazarî değil; aynı zamanda pratik ve tecrübeye dayalıdır. İlim pratiğe dönüşünce önemi ortaya çıkar. Tasavvuf eğitiminin önem verdiği şey, bilmenin ve ilmin yanında; ilmin uygulanması ve güzel ahlâkında olmasıdır. Bu nedenle tasavvufî ahlâk eğitimi müridlere sadece nazarî bilgiler vermekle kalmaz; bu bilgileri pratiğe dökerek karakterlerinde yer etmesini sağlar.²³⁴ Tasavvufî eğitimi veren müşid de öğüt ve emrettiklerini kendisi bizzat yapıp, yasaklarından da kaçınarak müridlere ilmin pratik halini gösterir.²³⁵

Pratik eğitim tekkelerde yapılan toplu zikir ve sema gibi törenlerdir. Bu zikirler kalp tasfiyesi, nefis tezkiyesi ve insanı ahlâki boyutta yüceltmesi, gönlün duru hale getirilmesi açısından oldukça ehemmiyetlidir.²³⁶

2.3.3.1.4. Örnek Olma Yoluyla Eğitim

Bu eğitim tarzı, aslında Resul-ü Ekrem (s.a.v.)'in “örnek olma yoluyla eğitim” şeklinde de ifade edilen eğitim tarzının uygulama şekli ve en canlı misalidir. Nitekim Allah Resulü (s.a.v.), kendisi için belirlediği, yaşamına geçirdiği zâhidâne hayatı ve manevi kişiliği ile çevresindeki insanlara zühdî bir hayat gösterip, yaşattı. Hal diliyle insanlara örnek olmaktadır.²³⁷ Hz. Peygamber'in (s.a.v.) örnek oluşu gibi tasavvuftaki müşidlik de sözlü ifadeden daha çok hal ile örnek olmaktan ibarettir.²³⁸

Tekkedeki ahlâk eğitiminde, müşid direkt eğitimden ziyade, dolaylı olarak hal diliyle örnek olur. Müride direkt olarak şunları yap, şunları yapma, şeklinde direktif

²³¹ Kara, *Din Hayat Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, 84.

²³² Öztürk, “Niyâzî-i Mısırî Dîvânî'nda Müşid Olarak Aşk”, sy. 9, 118-119.

²³³ Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, 31.

²³⁴ Türer, “Bir Eğitim Müessesesi Olarak Tasavvuf”, sy. 1, 291.

²³⁵ Öztürk, “Niyâzî-i Mısırî Dîvânî'nda Müşid Olarak Aşk”, sy. 9, 117.

²³⁶ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 273.

²³⁷ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 274.

²³⁸ Kara, *Din Hayat Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, 88.

verilmezdi. Aksine şeyh olan kişi, edep ve ahlâkıyla müridlerine örnek olur, haliyle-tavriyla, sesiyle-nefesiyle onlara rol model olurdu. Çünkü kişinin halinin, karşıdaki şahsa sirayet etmesinin kişi üzerinde etkisi büyüktür.²³⁹

2.3.3.2. Tekke Eğitiminin Özellikleri

2.3.3.2.1. Gönüllülük Esastır

Müslüman, dinin temel esaslarını idrak edip, inanç, ibadet ve ahlâki değerlerin temel taşlarını öğrenip, gereklerini yerine getirmek, oruç, abdest, namaz, hac vs. gibi dinî pratikleri uygulayabilmek, özetle farzları, emir ve yasakları, yani helalleri, haramları bilmek zorundadır. Allah'a iman etmiş her Müslüman, bu vb. hususları buluş çağına ulaştığında öğrenmiş olmalı ve uygulamaya dökülmelidir. Tekke eğitimi esasen temel kaide ve kuralları öğrendikten sonra devreye giren bir eğitimidir. Tekke eğitimi, tabiri caiz olursa zorunlu ders değil, seçmelidir denilebilir. Temel esasları öğrenemeyen müridlere, temel kural ve kaideler öğretilir, öğrendikten daha sonraki aşamalarda esas derse geçilir. Tasavvuf hâl ilmi olmasından dolayı, bu halleri tecrübe etmiş, yaşamış kişilerden bu hallerin öğrenilmesi ihtiyacı vardır. Tasavvuf yoluna gönüllü olanlar, bu yola girmek isteyenler de kendilerine haliyle, tavriyla yol gösterip rehber olacak bir mürşidin halkasında toplanırlardı. Özetle tekke eğitimi görmek hiçbir insan için dinî açıdan yapılması zorunlu bir şey değildir. Allah'a ulaştıran yollar sınırsızdır. Tasavvuf da bu yollardan sadece bir tanesidir. İnsanın yaratılışına bağlı olarak, Allah'a götüren yollar kendi içinde farklı yollara ayrılır.²⁴⁰

2.3.3.2.2. Halk Eğitimidir

Yerleşim yerlerinde kurulan tekkelerin, sürdürdüğü faaliyetlerden bir tanesi de temel kültür ve inancın, insanlar arasındaki birlik, beraberlik ve hoşgörünün sağlanması idi. Halk, tekkelerin faaliyetleri yoluyla dinini, ahlâkını, edebini, sanatını, kültürünü, geçmişini sevmiş ve öğrenmiştir.²⁴¹

Tekkeler, bulunduğu devrin hastanesi, spor merkezi, dinlenme alanı, moral bulma merkezi, güzel sanatlar akademisi, edebiyat ve kültür kurumudur. Yani tekkelerin

²³⁹ Öztürk, “Niyâzî-i Mısırî Divânı’nda Mürşid Olarak Aşk”, sy. 9, 117; Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 274.

²⁴⁰ Küçük, *Tasavvuf Tarihine Giriş*, 311; Kara, “Tekke Eğitimi ve Literatürü”, c. 6, s. 12, 109.

²⁴¹ Kara, *Din Hayat Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, 138-139.

psikolojik, pedagojik ve tıbbi konulara varıncaya kadar geniş bir faaliyet sahası mevcuttur. Ayrıca köylerin ve köy halkının gelişmesi ve eğitilmesinde hizmet etmişlerdir.²⁴² Buradan anlaşılacağı üzere tekkeler, halkın kültürel eğitimini ve ruh eğitimini gününün imkanlarına göre yerine getiren²⁴³ halk eğitim merkezi olarak kabul görmüştür.²⁴⁴

2.3.3.2.3. Tekke Eğitimi Ferdîdir

Mürşid, müridlerle birebirde ilgilenir ve takip eder. Psikolojilerine, ruhsal farklılıklarına ve kültür seviyelerine göre kendilerine görev verir, takibini yapar. Genele yönelik yapılan derslerde genel kaideler anlatılır. Birebir sohbetlerde ise, müride hatalı davranışları ve eksiklikleri, kusurları telkin edilir. Mürşidler, müridlerin kalabalık olmasını çok istemezler. Bu çeşitli sıkıntılara sebep olmaktadır. Bunlardan birisi de, birebir ilgi ve alakanın zor olmasıdır. Tekke eğitiminde, birebir eğitim ön planda olsa da belli bir düzey kat eden müridle daha sonraki aşamalarda mektuplarla da eğitime devam edilebilir.²⁴⁵

Mürşid, müridlerin ferdî yetenek ve kavrama güçlerine göre onlara rehberlik eder. Manevi yönde rehber olup iyi ve kötüyü, dinî hükümleri öğretir; Allah sevgisini kalbine yerleştirmeye çabalar. Müridlerine kişisel yeteneklerine göre âlim insan olma rotasını çizer.²⁴⁶

Tasavvufi ahlâk eğitimi her müride aynı tarzda uygulanmaz. Bu eğitim her bir müridin mizacına ve karakterine uygun şekilde tatbik edilir. Dolayısıyla tasavvuf yoluna girmeye niyet eden kimse öncelikle mürşid tarafından tanınmalı, karakteri tahlil edilerek bu eğitimin ona ne şekilde verileceği tespit edilmelidir.²⁴⁷

2.3.3.2.4. Yaş Sınırı Yoktur

Tekke eğitimine girme ve bu eğitime başlama yaşının sınırı yoktur. Çok küçük yaşlarda bu eğitimi almaya başlayanlar olduğu gibi, çok geç yaşlarda veya medresedeki eğitimini bitirdikten sonra tekke eğitimini tercih edenler de vardır. Dervişliğin gerektirdiği şartları taşımadığı için bu eğitimden ayrılanlar olabildiği gibi, iş güç ve

²⁴² Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi* (İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1999), 298, 300.

²⁴³ Kara, *Din Hayat Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, 137-139.

²⁴⁴ Mehmet Demirci, "Tasavvuf ve Sanat", *Kubbealtı Akademi Mecmuası 2*, sy. 24 (1988): 18-32.

²⁴⁵ Kara, "Tekke Eğitimi ve Literatürü", c. 6, s. 12, 110.

²⁴⁶ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 186.

²⁴⁷ Erkaya, "Halidiyye Tasavvuf Geleneğinde Mürid-Mürşid İlişkileri", sy. 18, 846.

yaşam mücadelesiyle tekke eğitimine yönelemeyen dervişler olabilmektedir. Zira tasavvufi yaşam bilgi yüklemesinden çok duygu ve sezgi odaklıdır.²⁴⁸

Mürşidin evvela olgun olması gerekmektedir. Olgun olmak yaşça ilerlemiş olmak anlamına gelmez. Mürşid denilince yaşı büyük, ihtiyar kişi değil, akıl, marifet ve anlayış bakımından üstün olan kastedilir. Tekke eğitimi için yaş sınırı olmayınca, şeyh ve mürid arasında yaş farkı da söz konusu olmayacaktır. Yaşı ilerlemiş bir mürid, genç bir mürşide intisap etmiş olabilir. Bu durum eğitime, gönüller arasındaki duygu ve tecrübe alışverişine engel değildir.²⁴⁹

2.3.3.2.5. Mürşide İhtiyaç Vardır

Dinin belli başlı, olmazsa olmaz diye adlandıracağımız iki esası vardır. Bunlar haramlar ve farzlardır. Bu konularda hassasiyet sahibi olan her Müslüman amacına ulaşabilir. Ancak Allah'a götüren bu yolculuğu, tasavvuf aşk ve şevki ile tamamlamak isteyen, kendisine gideceği yolda rehber ve örnek olup, onunla yürüyecek bir şeyh bulması gerekmektedir. Yani tasavvufi eğitim, kendimizin ortaya koyup belirlediği usullerle veya eserleri sadece okuyarak, üstesinden gelinebilecek bir sistem değildir.²⁵⁰

Mürid, tasavvuf yoluna girmeye niyet ettiğinde nefis ve şeytan onu bu yolculuktan alıkoymaya çalışır. Müridin yoluna engeller koyup tuzaklar kurarlar. Bu tuzaklar ve engeller konusunda bilgisiz ve deneyimsiz olan mürid, türlü sıkıntılara, endişelere, tehlikelere maruz kalır.²⁵¹ Bu sebeple tasavvuf düsturunda, seyr-i sülûk mürşidsiz olmaz. İnsanın ibadetleriyle övünüp riyaya düşme ihtimalinin ancak mürşid nezaretinde olmasıyla önüne geçilebilir.²⁵²

Bir eğitim faaliyeti olmasından dolayı tasavvuf, usta-çırak, öğretmen-öğrenci ilişkisi içerisinde başlar ve böyle devam eder. Çırağın ustadan, öğrencinin öğretmenden, tam manasıyla yararlanabilmesi için, onu sahiplenmesi ve ona güvenmesi gerekir. Bu noktada müridde bir kişilik kaybı durumu söz konusu olmaz. Aksine amaç, müridin kişiliğinin olgunlaşması ve özgürlüğüne kavuşmasıdır. Tasavvuf geleneğinde 'gerçek hürriyet kulluktur' sözü revaç bulmuştur. Yalnızca Allah'a kul olan, diğer tüm kulluktardan; insana, makama paraya köle olmaktan kendisini azade eder. Tasavvufi

²⁴⁸ Kara, "Tekke Eğitimi ve Literatürü", c. 6, s. 12, 110.

²⁴⁹ Konur, "Mesnevî'de Mürid-Mürşid İlişkisi", sy. 14, 151; Kara, "Tekke Eğitimi ve Literatürü", c. 6, s. 12, 110.

²⁵⁰ Kara, "Tekke Eğitimi ve Literatürü", c. 6, s. 12, 110.

²⁵¹ Konur, "Mesnevî'de Mürid-Mürşid İlişkisi", sy. 14, 150.

²⁵² Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 187.

eğitimin gerçekleşmesini istediği, çıkarsız, Allah'tan başkasından korkusu olmayan özgür bir şahsiyettir. Mürşidin tasavvufi ahlâk eğitimindeki rolü ve görevi, bu şahsiyetin oluşmasında müride yardımcı ve rehber olmaktır.²⁵³

2.3.3.2.6. Mürşid Olmanın Şartları Vardır

Tekkede eğitimini tamamlayıp, başarılı olduğuna dair icazetname diye isimlendirilen, bugünkü diplomaya benzer belge takdim edilirdi. Bu icazetnameyi almaya hak kazanan herkes, illa şeyh olabilecek diye bir kural, kaide yoktur. Mürşidler, bu seyr-i sülûku bitirmiş diye, her şahsın mürşit olmasına izin vermezler. Zira insan eğitimi için farklı kabiliyetlerin ve olgunluğun olması gerekmektedir.²⁵⁴

Şeyh, Kur'ân ve sünnete vâkıf bir âlim olmalıdır. Ancak her âlim olanın şeyh olması söz konusu değildir. Şeyh olabilmesi için, kişinin sıfatlarının olgunluğa erişmiş olması, dünyaya ve makama önem vermemesi, riyazet, mücahede, az konuşma, az yeme, az uyuma ve halvet gibi ibadetlerle kalbini ve nefsinin tezkiye etmesi, Allah ve Resulü'nün (s.a.v.) ahlâkıyla ahlâklanmış olması gerekmektedir. Aynı zamanda Peygamber Efendimiz'e (s.a.v.) dayanan kesintisiz bir silsilesi olmalıdır.²⁵⁵

2.3.3.2.7. Eğitim Tekkelerde Verilir

Tekke, manevi ilimlerde ortaya çıkan ilerlemelerin meydana getirdiği bir kurumdur. Zâhirî ilimlerin öğretildiği ve öğrenildiği mekan, medrese olduğu gibi, tasavvufi eğitimin verilmesi için de tekkeler gerekli oldu.²⁵⁶

Tekke, tarikat içerisinde mutasavvıfların faaliyetlerinin yürütüldüğü binalardır. Tekkelerin zaman içerisinde yaygınlaşması çok hızlı bir şekilde gerçekleşmiş, yalnızca tarikata mensup olan kişilerin, toplanıp ders ve zikir yaptıkları yer olmanın da ötesine geçmiş, toplumun her alanından insanlara hitap eden, eğitim, kültür vb. hizmetleriyle çok yönlü işlevleri olan bir kurum haline gelmiştir.²⁵⁷

Tekkeler, verilecek olan tasavvufi eğitime uygun olarak yapılan mekanlardır. Sadece Melamiler, tekke adı verilen bu hususi binada bahsedilen eğitimi yapmamışlardır. Melamiler özel bir binanın gösteriş olacağını düşündükleri için, özel

²⁵³ Konur, "Mesnevî'de Mürîd-Mürşid İlişkisi", sy. 14, 154.

²⁵⁴ Konur, "Mesnevî'de Mürîd-Mürşid İlişkisi", sy. 14, 152; Kara, "Tekke Eğitimi ve Literatürü", c. 6, s. 12, 114.

²⁵⁵ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 186.

²⁵⁶ Kara, *Din Hayat Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, 32.

²⁵⁷ Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, 147.

yapılmış bir mekanı veya özel dikilmiş, hazırlanmış bir kıyafeti hoş karşılamamışlardır. Melamiler dışındaki diğer tarikatlara intisap eden kişiler, tasavvufi eğitimlerini dergahlarda gerçekleştirmeyi tercih etmişlerdir. Melamiler ise, görüştükları, buluştukları yerlerde (mescit, ev, dükkan, vb.) eğitim faaliyetlerini yürütmüşler ve derslerini yapmışlardır.²⁵⁸

2.3.3.2.8. Dil Eğitimi Verilir

Arapça, Farsça, Türkçe İslâm medeniyetine ait üç temel dildir. Tekkelerde okunan bu dillerle yazılmış klasiklerin anlaşılması için müridlere dil eğitimi verilirdi. Derslerde okunan kitaplar arasında İbn Arabî'nin Füsûsu'l-hikem'i, Mevlâna'nın Mesnevî'si, İmam Rabbanî'nin Mektubat'ı sayılabilir.²⁵⁹ Ayrıca tekkeler aracılığıyla Türk dili ve edebiyatına birçok eser kazandırılmış, bu vesileyle Türk dilinin gelişmesi için çalışmalar yapılmıştır.²⁶⁰

2.3.3.2.9. Eğitim Yaşam Boyudur

Dinî yaşam, nasıl ki bebeklikten insanın ölümüne kadar devam ediyorsa; tekkedeki eğitim de aynı şekilde sürekli olan bir eğitimidir. Bireyler tekkelerindeki tasavvufi eğitim sürecini bitirmiş olsalar bile, tekke ile irtibatlarını devam ettirirler, sohbetlerine katılırlar.²⁶¹ Bu durum, kan ve soy bağıyla mensup olunan aileye ömür boyunca mensup olarak kalmak gibidir. Nasıl ki anne babaya göre evlat kaç yaşına gelirse gelsin, evlatlık bağı kopmaz, öyle de müridin tekkesi ile bağı hayat boyu kopmaz. Çünkü tekke müridin evi, şeyhi babası, diğer talebeler de kardeşleri gibidir.

Müridin yaşamı süresince tekkesine bağlı kalması; ömür boyunca bütün göl ve deniz sularının bile kandıramayacağı susamış bir adam gibi, sürekli daha fazlasını ve ilerisini arayıp, talep etmeye devam etmesi gibidir. Çünkü sûfiler pasif değildir, sürekli olarak aktif faaliyet içerisinde bulunmak onların temel özelliğidir.²⁶²

Din eğitiminde, her çeşit sözlü, yazılı ve görüntülü yayınların önemli bir yeri vardır. Davranış edinme ve eğitimde önemli imkanlar sunarlar.²⁶³ Tasavvufi ahlâk

²⁵⁸ Kara, "Tekke Eğitimi ve Literatürü", c. 6, s. 12, 112.

²⁵⁹ Gündüz, *Osmanlılarda Devlet Tekke Münasebetleri*, 73; Kara, "Tekke Eğitimi ve Literatürü", c. 6, s. 12, 112-113.

²⁶⁰ Kara, *Din Hayat Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, 139-140.

²⁶¹ Kara, "Tekke Eğitimi ve Literatürü", c. 6, s. 12, 115.

²⁶² Altıparmak, "Tarikat Geleneğinde Mürid Mürşid İlişkisi", sy. 14, 43-44.

²⁶³ Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, 199.

eğitiminde de sohbetler ve zikirlerle sözlü eğitim yapıldığı gibi; ders olarak okutulan kaleme alınmış bazı eserler de yazılı ve kitâbî bir eğitimidir.

Yetişkinlerin din eğitiminde, hapishane, hastane ve toplu iş yerleri gibi kurumlar, eğitim için önemli imkan ve olanaklar sağlar.²⁶⁴ Tasavvufi ahlâk eğitiminde ise, eğitimin verildiği kurumlar tekkeler olmakla beraber, âhî teşkilatlarınca iş yerlerinde ve köylerde de eğitim verilmiştir.

Tasavvufi ahlâk eğitiminde, insan ele alındığından dolayı, eğitim süreci insanın ölümüne kadar olan zaman dilimini kapsar. İnsan sürekli olarak kendini ahlâki olgunluğa erdirmek gayreti içindedir. Din eğitiminde de bu durum aynıdır; insanın eğitimi ömür boyu sürer. Çünkü okulda verilen eğitim, diploma almak ile son bulsa da, günümüz teknoloji ve bilgi toplumunda insanlar büyük değişimlerle karşı karşıya kalmaktadırlar. Bu şartlarda anlamlı bir hayat sürmek için sürekli olarak öğrenme ve kabiliyetlerini geliştirme ihtiyacı duyarlar. Bu sebeplerden dolayı, bilgi sahibi olma, davranış kazanma ömür boyunca çaba ve gayret göstermeyi gerektirir.²⁶⁵

2.4. TASAVVUF EĞİTİMİNDE AHLÂKİ GELİŞİM SÜRECİ

Tasavvufi eğitim, bireyin Kur'ân ve sünnet ışığında ruhunun ve kalbinin güzelleşmesini, değişimi ve gelişimini temel alan bir ilimdir. Mutasavvıfların en önemli amacı Allah Resulü'nün (s.a.v.) ahlâkıyla ahlâklanmaktır. Nitekim tasavvuftaki ahlâk gelişimi Resul'ü Ekrem'e (s.a.v.) kadar uzanmaktadır.

Hz. Ebu Bekir (r.a.), bir savaşta varını yoğunu Allah için vermesi üzerine, Allah Resulü'nün (s.a.v.), aile fertleri için geride ne bıraktığını sorması üzerine, Hz. Ebu Bekir (r.a.) “Allah ve Resulü'nü” demiştir.²⁶⁶

Sadece Hz. Ebu Bekir (r.a.) değil dört halife ve sahabe efendilerimizin hepsi mânevî yaşamlarıyla, ulaştıkları mertebeleriyle sûfîlerin ahlâk eğitimlerine ve gelişimlerine çok büyük katkıları olmuştur.

Hz. Ömer'in (r.a.) “Bana kusurlarımı, eksikliğimi söyleyene Allah merhamet etsin” sözünden ne kadar alçak gönüllü bir ahlâka ve ne kadar da gelişim, değişime açık bir karakter ve kişiliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır.²⁶⁷ Hz. Ömer'in (r.a.) bu sözünden

²⁶⁴ Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, 199.

²⁶⁵ Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, 185.

²⁶⁶ Ebu Nasr Serrâc Tûsî, *el-Lüma'*, *İslâm Tasavvufu*, trc: Hasan Kâmil Yılmaz (İstanbul: Altınoluk Yayınları, 1996), 129.

²⁶⁷ Tûsî, *el-Lüma'*, 133.

hareketle, ahlâkın ve fitratın eğitilebileceğini söyleyebiliriz. Kusurlarının söylenmesini istemesi, onun hoşâ gitmediği zikredilen huylarının güzelleştirilebileceğini göstermektedir. Ahlâk ve alışkanlıklar eğitilebilir olmasaydı, Allah Resulü'nün (s.a.v.) tedrisinden geçmiş olan Hz. Ömer'in (r.a.) bu söylemi yersiz olurdu. Ahlâk ve fitrat eğitilebiliyor olmasaydı, Allah'ın şeriat gönderip kurallar koyması ve kulluk imtihanı abesle işigal olurdu. Hz. Ömer (r.a.), bir tek bu cümlesiyle bile, ahlâk eğitimine dair bir kapı aralamıştır. O kapının eşiginden atlayıp, ahlâkını güzelleştirmek, ruhunu sâfileştirmek de insana düşen en önemli vazifelerdendir.

Hz. Osman (r.a.), geniş imkanlar ve bolluk içinde yaşıyor olmasına rağmen zâhidâne bir yaşamı tercih etmiş, takvalı birisiydi. Yanında çok sayıda yardımcısı olduğu halde, Hz. Osman'ı (r.a.) kendi odununu kendisi taşıırken görmüşler ve dikkatleri çekmiştir. Bu husus sorulduğunda ise nefsinin bundan hoşnut olup olmayacağını görmek istediğini ifade etmiştir. Hz. Osman'ın (r.a.) bu davranışı ve hali, nefsinin kontrol altında tutmak için mücadele ettiğine kanıt olarak gösterilip, mutasavvıflarca örnek alınmıştır.²⁶⁸

Hz. Ali (r.a.) de inanan insanlara yol gösterdiği gibi mutasavvıflara da örnek olmuştur. Nefsin kötü olana yönlendirmesinden korktuğu için “Akı kumandan, öğüdü dizgin, sabrı emir, takvayı azık, Allah korkusunu yoldaş, ölümü anmayı arkadaşı” yapmayı tavsiye etmiştir.²⁶⁹

Ashâb-ı güzînin belki birçoğunda hatta hepsinde örnek özellikler, güzel hasletler bulmak mümkündür. Bununla beraber, sahabe efendilerimiz, Mescid-i Nebevi'nin hemen yanında suffa adını verdikleri yerde kalıp barındıkları için, ashâb-ı suffa denmiştir.²⁷⁰

Bu döneme baktığımız zaman Medine, Kûfe, Basra'da zühd mektepleri kurulmuştur. Medine, zâhidce yaşamın her daim ana vatanı gibi olmuştur. Allah Resulü'nden (s.a.v.) itibaren başlayıp devam eden zâhidâne yaşam, sahabe efendilerimizle, suffa ashabıyla, dört halife ve tâbiîn ile devam edegelmiştir.

“Tasavvuf tarihine bakıldığında, hicri I. ve II. asır göz önüne alınıp değerlendirildiğinde, en mühim ahlâk eğitim ve gelişim yönteminin korku ve hüzn

²⁶⁸ Tusî, *el-Lüma*, 136.

²⁶⁹ Tusî, *el-Lüma*, 138.

²⁷⁰ Tusî, *el-Lüma*, 140.

olduğu görülmektedir. Hasan-ı Basrî korku ve hüznün öncüsü, temsilcisidir. Hasan-ı Basrî'nin en temel düşüncesi insanın değerlendirilmesi ve insanın hayatıdır".²⁷¹

"Râbia el-Adeviyye'nin başlattığı tasavvuf anlayışında sevgi, ümit ve iyimserlik vardır".²⁷²

Kısaca zühd döneminde oluşan ve gelişen, zâhidâne yaşayan kişilerin özelliklerini kısaca şöyle özetleyebiliriz:

- Dünyaya meyletmemek, dünya malına değer vermemek, makam hevesine kapılmamak,
- Allah'a olan muhabbet ile kulluk etmek,
- Başına her ne gelirse Allah'tan geldiği şuuruyla, gelen her şeye razı olmak,
- Allah'a kulluk, ibadet ve güzel amelle hayatının her anını güzelliklerle süslemek ve yapılan ibadetlere, iyi davranışlara güvenmemek,
- Bir türlü doymak bilmeyen nefsin, arzu ve isteklerini elinin tersiyle itip, nefsi kötü hal ve durumlardan tezkiye ve kalbi de tasfiye ederek Allah'ın rızasını gözetmek.²⁷³

Hicri II. asırda sahâbe-i kirâmın yolunun yolcusu olanlara ve sahabelere tâbi olanlara 'tâbiîn', onlardan sonra gelen ve bu zâhidâne yaşama İslâm'ın kural ve kaidelerine uyanlara "etbâu't-tâbiîn" dendi. Bu aşamalardan sonra, İslâm dünyasının genişlemesi ve birçok sebeple, bireyler çeşitli yollara yöneldiler ve farklı farklı birçok grup oluşturdular. 'Zâhidler' diye adlandırılan bir grup oluştu ki, onlara dini yaşamada kılı kırk yararcasına hassas oldukları için bu ismi vermişlerdir. Daha sonraları dinî hassasiyetlere en çok dikkat edenin kendileri olduklarını iddia edenler ortaya çıktı ki, bunun dinde yeri asla yoktur. Böyle bir zamanda gönüllerini, gaflete dalmaması için muhafaza etmeye çalışan, her an sanki Allah'ı görüyormuşçasına yaşamına dikkat eden ender şahıslar bu tartışmalardan uzak durarak 'sûfî' ismiyle anıldılar.²⁷⁴

Tarîkatlar hicri VI. ve VII. yüzyıllarda oluşmuştur. Tarîkatlar için, tasavvufun eğitim kurumları demek doğru olur. Tasavvufî eğitimin yapıldığı sosyal müesseseler de tekkelerdir. Tarîkatların gün yüzüne çıkması ve tekkelerin yapılmasıyla beraber,

²⁷¹ Tahsin Görgün, "Hasan-ı Basrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 16 (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 294-295.

²⁷² Hülya Küçük-Semih Ceyhan, "Rabia el-Adeviyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 34 (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 381.

²⁷³ Küçük-Ceyhan, "Rabia el-Adeviyye", c. 34, 381.

²⁷⁴ Kuşeyri, *Kuşeyri Risâlesi*, 63-64.

tasavvufi eğitimde, ahlâk eğitim ve gelişim unsurları sistemli hale gelmiştir.²⁷⁵

Tarikatlar devrinden sonra, Osmanlı dönemindeki insanların manevi yaşamını her açıdan ele alan tasavvuf eğitimi ve hayatı da son derece ehemmiyetlidir. Zira bu devirde yaşayıp, yetişen mutasavvıflarla, Türk ahlâk yapısının tasavvufi eğitim değerleriyle harmanlandığı görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin en başından itibaren, mutasavvıflar kendilerini, hassas yaşantılarını, kendi değerlerini ortaya koymuşlar; insanların ahlâk ve kişilik bakımından kendilerini geliştirmelerinde, yetiştirmelerinde en güzel örnek ve rol model olmuşlardır. Osmanlı devrinin ilk mutasavvıfı Şeyh Edebâli'dir. (ö.1326)²⁷⁶

Şeyh Edebâli'nin Osman Bey'e nasihatleri, hem Osman Bey'in hem de gelecekteki nesillerin ahlâki gelişim ve değişimine çok ciddi katkıları olmuştur:

- Ey Oğul! Sabretmeyi öğren, sabırlı ol, her şey vaktinde olur, vakti gelmeden çiçek açmaz.
- Çıktığın yolu, omzunda taşıdığın yükü ve sorumluluğu bil, her iş için gerekeni zamanında yap!
- Açık sözlü ve açık yürekli ol, her gördüğün doğruyu her yerde söyleme!
- Söz verdiğin zaman sözünü unutma, söylediğini laf olsun diye değil, yapmak için söyle!
- Büyüğünü, atanı say! Büyüklerin hanenin başında bulunması berekettir.
- Sevildiğin ortama sık sık gitme! Arada ki muhabbet azalır, itibarın olmaz.
- Haklıysan haklı olduğun konuda mücadeleden çekinme!
- Kuvvetini, aklını ve sözünü kullanacağın yeri ve zamanı bilmezsen rüzgârda savrulur gibi savrulursun.
- En büyük kazanç nefsin tanıman, nefsinin isteklerine karşı onunla mücadele edebilmeyi öğrenmendir.²⁷⁷

Buraya kadarki kısımda ahlâk eğitiminin gelişim sürecini, Hz. Peygamber'den (s.a.v.) sahabeye kadar, sahabeden de tabiine kadar olan süreçte ele alıp, zühdî hayat ve bu doğrultuda oluşan tasavvufi hayatın öne çıkan şahsiyetleri üzerinden kısaca

²⁷⁵ Gökcan, *Temel Ahlâki Prensipleri ile Tasavvuf*, 96.

²⁷⁶ Kâmil Şahin, "Edebâli", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c.10 (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 394.

²⁷⁷ Seyfettin Erşahin, "Türk Hâkimiyet Geleneğinde Bilge Kişi: Osmanlı Hâkimiyetinde Şeyh Edebâli Örneği", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 12/3-4 (1999): 307-308; "Osmanlı Böyle Nasihat Eyledi", erişim: 2 Aralık 2019, <https://www.on5yirmi5.com/haber/kultur-sanat/etkinlikler/22052/osmanli-boyle-nasihata-eyledi.html>; "Şeyh Edebâli'nin Nasihatine Kulak Verelim", erişim: 2 Aralık 2019, <http://www.burhandergisi.com/hasan-baar/1306-eyh-edebalnn-nashatne-yenden-kulak-verelm.html>.

inceledik. İslâm düşünce tarihinde ahlâk eğitimi alanında İbni Haldun, İbni Miskeveyh, Farabi, Maverdi, İbni Rüşd, Gazâlî gibi bir çok alim yetişmiştir. Bu alimler, İslâm'ın dini hükümlerini kendileri uygulamakla beraber ahlâk eğitimiyle ilgili de kendi fikirlerini ortaya koymuşlardır. İmam Gazâlî'nin kaleme aldığı Kimyâ-yı Saâdet de ahlâk eğitimi konusunda önemli bir yere sahiptir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KİMYÂ-YI SAÂDET

3.1. GAZÂLÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

Gazâlî'nin, tam adı Hücetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muḥammed bin Muḥammed bin Muḥammed bin Aḥmed el-Gazâlî et-Tûsî'dir. Gazzâlî'nin lâkabları Hucetü'l-İslâm ve Zeynüddîn'dir. Genel olarak Gazâlî ve İmam-ı Gazâlî isimleriyle tanınmaktadır. Gazzâlî Hicri 450 (Miladi 1058) yılında Horasan'ın Tus şehrinde doğmuştur.²⁷⁸

Babası okumuş bir kişi olmamasına rağmen, alimlere çok saygı duyardı. Gazâlî ve kardeşini de eğitim almaları için sûfî bir dostuna emanet etmiştir. Gazâlî bu baba dostunun yanında, yaşadığı dönemin ilk öğrenimi kabul edilen okuma yazma, Kur'ân-ı Kerîm'in ezberlenmesi, dil bilgisi ve aritmetik gibi alanlarda eğitim görmüştür.²⁷⁹

“Gazâlî, önce Ahmed b. Muhammed el-Razikânî'den fıkıh okudu. Cürcan ve Nisabur'a tahsil için gitti. Nisabur'da zamanının en büyük âlimi ve müctehidi kabul edilen İmâmu'l-Harameyn Ebu'l-Meâlî el-Cüveynî'den ve ünlü mutasavvıf el-Farmadî'den ders gördü. Ünlü Selçuklu veziri Nizâmü'l-Mülk'ün kurduğu ilk medreselerden olan Bağdat'taki Nizâmiye Medresesi'ne müderris oldu (484/1091).²⁸⁰

Müderrisliği zamanında etrafına büyük bir talebe kitlesi toplandı ve halk tarafından geniş bir muhabbet gördü. Ancak H.488 senesinde hacetmek bahanesiyle tedris faaliyetlerini terk etti. Önce Şam'a, sonra Kudüs ve Mekke'ye gitti. Şam'da Emeviye Câmii'nde itikafa çekildi. el-Makdisî'nin zaviyesinde kaldığı iki yıl zarfında İhyâ'yı yazdı. Bağdat'a dönüp bir süre İhyâ dersleri verdikten sonra, en nihayetinde memleketi olan Tus'a döndü. Burada evinin yanında yaptırdığı medresede ilim ve irşad faaliyetlerine devam etti. H.505, M.1111'de Tus'ta vefat etti.²⁸¹

²⁷⁸ “Gazâlî”, erişim: 19 Mart 2020,

https://tr.wikipedia.org/wiki/Gazz%C3%A2l%C3%AE#Gazz%C3%A2l%C3%AE_ve_tasavvuf.

²⁷⁹ Mustafa Çağrıncı, “Gazzâlî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 13 (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 490.

²⁸⁰ H. Mahmut Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Din Eğitimi* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2008), 131.

²⁸¹ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 6; Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Din Eğitimi*, 131-132.

Gazâlî, ilk olarak kelim ilmi ile, daha sonrasında ise felsefe ve bâtinîlerin öğretim yöntemi ile ilgilenmiştir. Son olarak da tasavvuf yolunu incelemiştir.²⁸²

Gazâlî'nin memleketi olan Tus, o dönemde büyük bir tasavvuf merkeziydi. Gazâlî'nin öğrencilik hayatı boyunca tasavvuf arka planda kaldı. Yaşadığı bazı ruhi bunalımlardan sonra tasavvufa yöneldi. Ebu Ali Farmedî'den dersler alarak tasavvuf hususunda icazet aldı. Gazâlî'ye göre tasavvuf, insanda bulunan manevi hastalıkların tedavi edilmesinde büyük bir etkidir.²⁸³

Gazâlî'nin Bağdat'tan ayrıldıktan sonra Şam, Kudüs ve Hicaz'da çekildiği uzlet hayatı, ömrünün tasavvufî dönemini oluşturmaktadır.²⁸⁴

“Gazâlî Bağdat'tan Şam'a gitti ve iki yıla yakın bir süre orada kaldı. Bu sırada Emeviyye Camii'ne çekilerek nefsinin terbiye etmek, ahlâkını güzelleştirmek ve kalbini arındırmak amacıyla riyazet ve mücahede ile meşgul oldu; Kudüs'e gitti ve bir süre de orada inziva hayatı yaşadı. İhyâ Ulûmi'd-dîn'nin bir bölümü olan er-Risâletü'l-kudsiyye adlı eserini de buranın insanları için yazdı. Ardından hac farızasını yerine getirmek, Mekke ve Medine'nin bereketlerinden nasibini almak ve Resulullah'ı (s.a.v.) ziyaret etmek düşüncesiyle Hicaz'a gitti”.²⁸⁵

Gazâlî'nin İhyâ'yı kaleme alışı nedenleri incelendiğinde, yaşadığı dönemde toplumda ortaya çıkan dinî ve ahlâki yozlaşmanın etkisi olduğu görülecektir. Aynı zamanda siyasi ortamdaki iktidarsızlık ve sarsıntılardan vuku bulan huzursuzluk ve acılar da halkı derin bir toplumsal yozlaşmaya da sürüklemiştir. Gazâlî tüm bu yozlaşmaları tedavi etmek ve ardında yatan psikolojik, sosyolojik sorunlara çözüm yolu göstermek için İhyâ'yı te'lif etmiştir. Kimyâ-yı Saâdet, İhyâ'nın Farsça yazılmış özetidir. Kimyâ-yı Saâdet, iman, amel ve tasavvuftan yani ahlâktan bahseder.²⁸⁶

Gazâlî'nin kaleme aldığı risale ve reddiyelerle beraber toplam beş yüze yakın eser yazdığı konusunda bilgiler vardır. Ancak günümüze eserlerinin tamamı ulaşmamıştır.²⁸⁷ Gazâlî'nin eserlerinden bazıları şunlardır: İhyâ Ulûmi'd-dîn, Kimyâ-yı Saâdet, el-

²⁸² Gazâlî, *el-Munkızu Mine'd Delâl ve Tercümesi*, çev: Salih Uçan (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2014), 99-100.

²⁸³ Çağrı, “Gazzâlî”, c. 13, 490-491.

²⁸⁴ Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Din Eğitimi*, 132.

²⁸⁵ Çağrı, “Gazzâlî”, c. 13, 492.

²⁸⁶ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 7,11; Çağrı, “Gazzâlî”, c. 13, 492.

²⁸⁷ “Gazzâlî”, erişim: 26 Mart 2020,

https://tr.wikipedia.org/wiki/Gazz%C3%A2l%C3%AE#Gazz%C3%A2l%C3%AE_ve_tasavvuf.

Münkız mine'd-Dalâl, Minhacü'l-Âbidîn, el- Mustasfa, Bidâyetü'l-Hidâye, el-iktisad fi'l-İ'tikad, Mişkâtü'l-Envâr, Mizânü'l-Amel.²⁸⁸

3.2. KİMYÂ-YI SAÂDET'TE GAZÂLÎ'NİN İNSANA BAKIŞI

Gazâlî Kimyâ'sında insanın, beden ve kalpten yaratıldığını ifade eder. Ona göre kalp, gözle görülen et parçası değildir. O et parçası, kalp hakikatinin taşıyıcısıdır. Kalbin hakikati ise içerisinde nefis ve ruhu barındırmasıdır.²⁸⁹

Kimyâ-yı Saâdet'te insanın bedeni, kalbinin yaşadığı yer yani memleketi benzetmesi yapılır. Çünkü bedenin tüm uzuvları, kalbin emrindedir. Kalbin yaşamsal amacı ise, bedendeki tüm uzuvları ile Allah'ı bilmek, tanımak için aklın ışığında kullanmak olarak açıklanmaktadır.²⁹⁰ Ayrıca Allah'ı tanımak tüm alemleri tanıtmaktan geçer. İnsan bunun için önce kendini tanımak zorundadır. Zira insanın iç dünyası, kâinattan çok sayıda örnekler barındırmaktadır.²⁹¹

Akıl, kalbin veziri (yardımcısı) konumundadır. Arzu ve öfke gibi insani duygular akla muhalefet edip, kendi arzuları doğrultusunda etkilemeye çalışır. Fakat akıl ve kalp sürekli iletişim (meşveret) halinde olursa, kalp akla uymayan sözleri dinlemez. Yani kalp ve aklın uyumu ile arzu ve öfkenin belirtileri, baskısı normal, bir seviyede olur. Buradan hareketle diyebiliriz ki; Kimyâ-yı Saâdet'e göre, kalp ve aklın beraberliği/ayrılmazlığı söz konusudur. Bu beraberlikte kalp aklın işaretiyle iş yapar; akıl da her fiili ile kalbin yolunu aydınlatmak durumundadır.²⁹²

Diğer taraftan akıl; arzu ve öfke gibi kuvvetlerin olumsuz yönde kullanılmasının önüne geçer. Bu kuvvetler kalbin buyruklarına başkaldırırlarsa, akıl bunlarla bir mücadeleye girer. Arzular, öfkeler ve diğer duygular, kalbe isyan yoluna girer ve ona giden yolları kapatırlarsa; akıl onları, yaratılış amaçlarına uygun hale getirmeye çalışır. Bu duyguların tamamen yok edilmesi mümkün değildir. Çünkü insanın hayatını devam ettirebilmesi için bu kuvvetlerin olumlu ve dengeli bir şekilde bulunması gerekir.²⁹³

Görülüyor ki Gazâlî'ye göre; insanın içinde arzular, hırslar ve öfke gibi duygular mevcuttur. Bunları iyi yönde kullanıp aklın süzgecinden geçirirse, iyi yönde ahlâk sergiler. Aklın etkisi altına alamazsa da kötü ahlâklı olmayı seçmiş olur. Yani insanın

²⁸⁸ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 7.

²⁸⁹ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 18-29.

²⁹⁰ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 20.

²⁹¹ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 37-38.

²⁹² Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 21-22.

²⁹³ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 23.

iyi ahlâklı olabilmesi bu duygularını kontrol altında tutmasına bağlıdır. Aksi takdirde Allah'ın gösterdiği yolu göremez; kalbine perde iner. Bu duygulara karşı akıldan yardım alınırsa insanda “zekilik, ilim, efendilik ve marifet” gibi sıfatlar oluşur. Bu sıfat ve güzel ahlâklar, salih amellerin devam etmesini sağlar ve Allah'a ulaşmanın başlangıcı olurlar.²⁹⁴

Gazâlî'ye göre; “İnsanın kalbi, yaratılışının başlangıcında, parlak ayna yapılabilen demir gibidir. Bütün alem bu aynaya sığar. Dikkat edilirse temiz olur. Edilmezse, tamamen pas tutar. Artık ayna yapılacak hali kalmaz”.²⁹⁵ Nitekim Allah Teâlâ ayette şöyle buyurmuştur: “Hayır, hayır! Yaptıkları sebebiyle kalpleri paslanmıştır”.²⁹⁶

3.3. KİMYÂ-YI SAÂDET'TE AHLÂK EĞİTİMİ

Tasavvufta ahlâk eğitimi akıl, kalp, nefis, ruh uyumu ve sağlığı ile ilgilidir. Allah (c.c.) kâinatta yarattıklarını belli bir ölçü, denge ve intizamla yaratmıştır. Bu denge tüm kâinatı kapsadığı için özelde insanı da içine alır. İnsanın denge ve düzeni, yaratıldığı haliyle korunamadığında ahlâk bozuklukları baş göstermektedir. Dolayısıyla tasavvuf, bireyin ahlâkını oluşturan kalp, nefis ve ruh arasında uyum ve denge sağlamakla bireyi yaratılışındaki fitratına uygun hale getirmeyi amaçlamıştır.

Gazâlî Kimyâ-yı Saâdet'te, toplumun her alanından insanların kendini muhafaza etmesi ve uzak durması gereken ahlâk dışı muameleleri ve kazanılması gereken ahlâki erdemleri ele almaktadır. Bu bahsedilen ahlâki eğitim kapsamında olumlu tutum ve davranışlar kazanarak olgunluğa kavuşması, insanın hem dünyada hem de ahirette mutluluğa giden yolu bulmasında önemli bir yeri vardır.

İnsanda erdemli ahlâki hasletler bulunduğu gibi, olumsuz davranışlarından doğan ahlâki davranışlar da bulunmaktadır. Bu olumsuz davranışların neler olduğu; kalp, ruh ve nefsi bu olumsuz tutumlardan arındırıp kurtarma süresince gösterilen azim ve çaba sergilenirken izlenen yolun nasıl olduğu ve insan-ı kâmil olmaya özel vurgu yapılmaktadır. Bu konuyu ele almadan önce, güzel ahlâkın üstünlüğü ve ahlâki düzeltme yollarının Gazâlî'ye göre nasıl olduğundan bahsetmek yerinde olacaktır.

²⁹⁴ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 25.

²⁹⁵ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 25.

²⁹⁶ Mutaffîfîn, 83/14.

Gazâlî, *Kimyâ-yı Saadet*'te, güzel ahlâkla ilgili; “alnı açık olmaktır, insanların sıkıntılılarına katlanmaktır, karşılık beklememektir” şeklindeki tariflere yer vermiştir.²⁹⁷

Ahlâk, nefiste yerleşik bulunan şekil ve hey’etten (karakter özelliklerinden) meydana gelir. Yapılan her şey, düşünüp tartmaya gerek kalmadan kolay bir şekilde bu yolla gerçekleşir. Aklen ve dinen güzel ve övülmüş işler bu karakter özelliklerinden (hey’etten) meydana gelir ve bunlara güzel ahlâk denir. Akla ve dine uymayan tutum ve davranışlara ise çirkin huy denir.²⁹⁸

Hey’etten maksat yalnızca akılla veya yalnızca kalp ile karar vermek değil, sorumlu olan tüm kurumları bir araya getirerek uyumlu çalışmalarını sağlamaktır. Hey’et, aklın ya da kalbin tek başına iktidar olduğu bir sistemden öte, tüm karar mecralarının bir araya getirilmesiyle oluşmuş güzel ahlâk kuruludur.²⁹⁹

Gazâlî’ye göre, karakter özellikleri diye adlandırdığımız bu hey’et ilim, öfke, arzu ve adalet kuvvetlerinden/duygularından meydana gelir. *Kimyâ-yı Saadet* bu konuda insanın iki özelliğinin var olduğunu vurgular. Bunlar; güzel ahlâk ve güzel yaratılıştır. Yaratılışın güzel oluşu gözle görülebilir ama ahlâkın güzelliği kalp gözü olmaksızın görülmez. Yüzde sadece bir uzvun güzel olmasıyla, tüm yüzün güzel olmayacağı gibi, kalp de, ilim, öfke, arzu ve adalet kuvvetlerinin dengeli olarak bir araya gelmeleriyle güzelleşir. Bu kuvvetlerde dengeli olmanın önemini şu şekilde açıklamıştır:

- İlim kuvveti, ifrat boyutuna ulaşırsa, ilim fenalıklarda istimal edilir. Tefrit boyutunda olursa da aptallık meydana gelir. Fakat ilim, dengeli bir seviyede kullanılırsa doğru ve güzel düşünceler oluşturur.
- Öfke, sınırı aşarsa, korkusuzluk oluşur. Gereğinden daha az olup en alt sınırdaki olursa da cesaretsizlik hasıl olur. Kıvamında olduğu zaman ise cesaret oluşur. Cesarettten, güzel hasletler meydana gelir. Korkusuzluktan ise kibir ve kendini tehlikeye atmak gibi hareketler doğar.
- Arzunun aşırı olması, hırsı doğurur. Hırstan da hayasızlık, hased gibi olumsuz huylar oluşur. Eksik olursa gevşeklik, namertlik gibi olumsuzluklar meydana gelir. Orta hali ise iffettir ki, haya, sabır, kanaat gibi müspet haller bunun sonucudur.³⁰⁰

²⁹⁷ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saadet*, 386.

²⁹⁸ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi’ d-dîn*, c. 3, 125.

²⁹⁹ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi’ d-dîn*, c. 3, 125.

³⁰⁰ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saadet*, 386.

İlim, öfke, arzu ve adalet kuvvetlerinin karakter özellikleri teşkil etmesi gerektiği gibi, her birinin de dengeli olarak yani orta yol üzere bir araya gelmesiyle güzel ahlâk oluşur.³⁰¹ Çünkü nasıl ki kimyasal bir formül en hassas ölçümlerle bileşiklerden, moleküllerden oluşuyorsa, güzel ahlâkın da formülü karakter özelliklerinin dengeli olarak hayata uygulanmasıdır.

Bunların her birinin ifrat ve tefrit denilen iki ucu vardır ve bu iki uç nokta da iyi ve güzel değildir. İki uç arasında beğenilen, güzel olanlar vardır. Bu ortada kalan kısım bıçak sırtıdır, kıl kadar ince bir öneme sahiptir. Doğru olan da tam bu orta noktadır. Bu dört haslet orta yolda buluşunca güzel ahlâk en kemâl seviyede olur. Ama bu kuvvetlerden biri iyi olmazsa, ağzı güzel olup da burnu güzel olmayanın güzelliğinin tam olmadığı gibi büsbütün tamamlıkta güzel ahlâk da olmaz.³⁰²

İlim kuvvetinin dengeli hale gelmesinin neticesi hikmettir. Hikmet hakkı-batılı, iyiyi-güzeli, doğruyu-yanlışı kolaylıkla ayırt edebilme salahiyetidir.³⁰³ Öfke kuvvetinin dengeli ve güzel oluşunun neticesi cesaret; arzunun ise iffettir. Adalet bu kuvvetleri hikmete ve şeriata uygun idare edebilmektir.³⁰⁴

Özet olarak bu dört husus, iyi huyların esası ve temelidir. Bu dört hususta kemâl mertebesine yükselen yalnız Hz. Peygamber (s.a.v.)'dir.³⁰⁵ Sûfiler de, tasavvuf yolunda, bu hususlarda Allah Resulü'nün (s.a.v.) ayak izlerini takip etme azmi ve gayreti ile iştigaldirler. Amaçları, hedef gösterilen o ufka ait yollarda ilerlemek, sünnet ve Kur'ân yolunda olmaktır.

Ahlâkın eğitilebileceğini söyleyenler olduğu gibi bunun zıddını savunanlar da vardır. Gazâlî, ahlâkın terbiye edilebileceğini düşünür ve kendisiyle aynı görüşte olmayan, boyu kısa birinin boyunun uzatılamayacağı gibi, ahlâkında eğitilemeyeceğini savunanların düşüncelerine katılmaz. Gazâlî, ahlâkın nasihat, telkin, eğitim ve terbiye ile güzelleştirilebileceğini söyler. En yabani hayvanat bile terbiye ve tımarla uysallaşıyorsa, eşref-i mahlukat olan insanın da ahlâken eğitilip güzelleşeceği kesinlik gösterir. Gazâlî de bundan sebep, insanın ahlâkının güzelleşip eğitilebileceğini söylemektedir.³⁰⁶

³⁰¹ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-dîn*, c. 3, 127.

³⁰² Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 386-387.

³⁰³ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-dîn*, c. 3, 126.

³⁰⁴ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-dîn*, c. 3, 127.

³⁰⁵ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-dîn*, c. 3, 128.

³⁰⁶ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 388.

Öfke ve arzuyu, insanın kolaylıkla, isteyerek gidermesi zordur. Ancak mümkün olduğunca kendisini yapmaya zorlayarak (riyazet) ile, dengeli yani zarar vermeyecek seviyeye indirmek mümkündür. Bazen bu, insanı zorlayabilir. Çünkü orta yola konulmak istenen o zor huy, yaratılıştaki fıtratta kuvvetli yerleştirilmiştir ya da insanın doğasının isteklerine o huy cevap verdiği için, insan onu iyi zannetmiştir.³⁰⁷ Fakat bu durumlar alışkanlık ile eğitilebilir ve ifrat-tefrit boyutundan orta yol seviyesine çekilebilir. İnsan bir şeye sürekli devam etmekle ona karşı alışkanlık kazanır ve bu artık onun sürekli yaptığı olur. Kalbe gıda olan, hikmet, marifet ve Allah sevgisidir. Ancak kötü olanlara alışkanlık kazanan, manevi ve kalbî hastalıklarından dolayı bu duruma düşmüştür. Mideye dokunan hastalıktan dolayı nasıl ki en hayati şey olan yemek, içmek bile terk edilirse, kalbe gelen rahatsızlıklardan dolayı da manevi hastalıkların sebepleri terkedilmelidir. Bunun yolu da riyazettir. Riyazet ile güzel huylar elde edilir. Riyazet, fıtrat haline gelinceye kadar, güzel ve iyi işleri yapmakta kendisini zorlamasıdır.³⁰⁸

“Gazâlî, güzel ahlâkın alametleri ile ilgili büyüklerin şu ifadelerine yer vermiştir: Güzel ahlâk, haya ve edepli olmak, az konuşmak, eziyetsiz olmak, doğru söylemek, iyilik yapmak istemek, çok taat etmek, az kusur yapmak, herkesin iyiliğini istemek, herkes hakkında iyilik yapmak, herkese karşı şefkatli olmak, vakarlı durmak, acele etmemek, kanaat sahibi olmak şükredici olmak, sabırlı olmak, ince kalpli olmak, yumuşak huylu olmak, eli kısa olmak, sövmemek, lanet etmemek, gıybet etmemek, söz taşımamak, kötü söz söylememek, aceleci olmamak, kin tutmamak, hased etmemek, alını açık olmak, tatlı dilli olmaktır”³⁰⁹.

3.3.1. Bireyin Olumsuz Davranışlarının Eğitilmesi

Nefsin açık veya gizli birçok hastalığı vardır. Nefsin, terbiye edildiği sanılan zamanlarda bile farklı tuzaklarla, bireyin ahlâki gelişimini olumsuz manada etkileme riski vardır. Bu açıdan değerlendirildiğinde nefsi, söndüğü sanılan ateşin başka bir yerden alevlenmesine benzetmek mümkündür.

Örneğin, kulluk sorumluluklarını yapmayan bir nefse, zoraki olarak bu, yaptırılmaya çalışılırsa ve itaat edip yaparsa, bu defa da nefiste amelîne güvenip kibire kapılma baş gösterebilir. Kibir hastalığı iyileştirildi zannedilirken, nefis, riya hastalığına

³⁰⁷ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 389.

³⁰⁸ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-dîn*, c. 3, 137.

³⁰⁹ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 397.

tevazu kılıfı altında yakalanır. Yani insan, kişiliğini geliştirmeye ve olgunlaştırmaya çalışırken, fark edilmeyen yan kişilikler de oluşur. Bu konuda Merter, yaşadığı tecrübelerle, hayır ve yardım yapmaya yönelik kişinin, yardım meleği olarak bir alt kişiliğinin oluştuğunu söyler. Kişinin yaptığı iyiliğe güvenip kibre kapılmasına neden olur. Bu durum nefsi adeta bir balon gibi şişirmektedir.³¹⁰

Nefsin bu hastalıklarının, teşhis edilmesi çok zor bir durumdur. Bu durum ahlâk gelişimini de engellemektedir. Bedenin hastalıklarını gidermek için nasıl ilaç lazımsa, nefsin yol açtığı kalbî hastalıkların da tedavisi için manevi reçeteler lazımdır. Nasıl ki bedenî hastalıkların iyileşmesi için gerekli olan ilaçların acılığına dayanmak gerekse, öyle de manevi hastalık ve yaraların da ilaçlarına tahammül ve sabır gerekir. Zira bu yaralar riyazet edilerek, gayret edilerek iyileşecektir. Manevi ilaçlara tahammül etmek, bedenî hastalıkların ilaçlarına dayanmaktan daha mühimdir. Çünkü bedenî hastalıkların nihayeti ölüm olsa da, ölünce tüm ağrı ve hastalıklarından kurtulur. Fakat kalbin hastalığından dolayı manevi ölüm gerçekleşirse, bu maraz öldükten sonra da devam eder. Bu sebepten nefsin yol açtığı kalbî hastalıklardan kurtulmak, bedenî hastalıklardan kurtulmaktan daha mühim olmalıdır.³¹¹

Nefsin, gizli veya açık türlü türlü hastalıkları bulunmaktadır. Gazâlî'nin Kimyâ-yı Saâdet'i ışığında ahlâk eğitiminde kişilik özellikleri açısından belli başlı problemler şunlardır: Gıybet etmek, yalan söylemek, şaka, öfke, hased, tul-i emel, cimrilik, riya, kibir.

3.3.1.1. Gıybet

Gıybet kelimesi; Arapça “dedikodu, çekiştirme, koğuculuk” demektir. Tasavvufi bir terim olarak ise; “bir kimseden, onun bulunmadığı yerde duyması halinde hoşlanmayacağı bir biçimde söz etmek ” anlamına gelir.³¹² Gıybet, doğruyu ifade etse bile, kendisinden bahsedilen kişinin, duyduğu zaman üzüleceği şekilde konuşmaktır. Bir kimsenin hatasını, kusurunu, eksikliğini ifşa etmek gıybet olur.³¹³ Bu kusur, giyiniş,

³¹⁰ Mustafa Merter, *Dokuz Yüz Katlı İnsan Tasavvuf ve Benötesi Psikoloji-Transpersonel Psikoloji* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2013), 105.

³¹¹ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-dîn*, c. 3, 149.

³¹² Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, “Gıybet” md., 294.; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, “Gıybet” md., 206.

³¹³ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 443.

yaratılış, huy, sülale, ahiret vs. gibi hususlarda olabilir. Bunların her biri hakkında teşhir edilen kusurlar gıybettir.³¹⁴

Hayatımızın her alanında iyi huylu, güzel ahlâklı insanlar var olduğu gibi, kötü huylu, insanların kötülüğünü ve zararını yeğleyen, ahlâki açıdan olumsuz hasletleri olan bireylerin olması kaçınılmazdır. İnsanlar, mütemadiyen birbirlerinin yaşantılarına şahit oldukları ve irtibat halinde bulduklarından birbirlerinin hallerine karşı çekememe, merak ve hırs gibi duygular besleyebilmektedirler. Öyle anlar yaşanır ki, bu durumun içinden çıkılamayacak hal aldığı görülür. Bireyler birbirlerine karşı hırs ve kıskançlıklarından dolayı yanlış davranışlara meyleder ve bireylere zarar vermeye başlarlar. Buradaki zarar vermektен kasıt, sadece davranışla olan zarar değildir. Gıybet, iftira, koğuculuk gibi sözlü şekilde de olabilmektedir. Hırs ve kıskançlıkların tesiriyle toplumda yayılan gıybet, gönüllerin incinmesine, nefretin yayılmasına neden olur. Kimse kendisi ile alakalı gıybet edilmesinden hoşlanmayacağı için, bu durumun sebebi olarak dargınlık, kızgınlık, öfke, hasımlık ve birbirine karşı güvensizlik duymak gibi sonuçlar doğurur. Gıybetin en korkutucu yanı, sebep olabileceği kötü neticelerin potansiyel büyüklüğüdür. Bir kez dile düştüğü an, toplumda dalgalar halinde yayılan gıybet, telafisi zor fitne ve anlaşmazlıklara yol açabilir.³¹⁵

Gazâlî'ye göre gıybet genellikle dil ile olur, çok büyük günahdır. Bu davranışın iğrençliğinin gıybetin “ölmüş bir din kardeşinin etini yemeye”³¹⁶ benzetilmesinden de anlaşılacağını ifade etmiştir.³¹⁷

Gıybet yalnız dil ile değil, göz, el, işaret ve yazmak ile de olur ve hepsi haramdır. Bir kimsenin durumunu anlatmak için topal yürümek, gözünü şaşı yapmak, işaret etmek de gıybettir.³¹⁸

Kur'ân, Hucurât sûresi 12. ayette gıybeti bir davranış bozukluğu olarak tanımlar. Zandan kaçınmayı emir buyurduktan hemen sonra, tecessüs ve gıybeti de yasaklamaktadır. Çünkü bunlar da davranış ve ahlâk bozukluklarıdır. Kötü zan, tecessüs ve gıybet tavırları incelendiğinde, ayette bu sıralamanın bir amaç ve mana

³¹⁴ Gazâlî, *Ihyâu Ulûmi'd-dîn*, c. 3, 323.

³¹⁵ Abdurrahman Kasapoğlu, Kur'ân'da Gıybet Kavramı, “*Fırat Üniversitesi İlahiyat Fak. Derg.*,” 11:2 (2006), 61.

³¹⁶ Hucurât Suresi, 49/12.

³¹⁷ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 441.

³¹⁸ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 443-444.

doğrultusunda yapıldığı görülmektedir. Bu üç davranış bozukluğu birbirinin tetikleyicisi durumundadır. Zan, insanı tecessüse iterken, tecessüs de gıybet zemin hazırlar.³¹⁹

Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*'te kalp ile yapılan zandan uzak durulması gerektiğini şu şekilde ifade etmiştir:

Dil ile gıybet etmek nasıl haramsa, aynı şekilde kalp ile gıybet etmek de haramdır. Nasıl ki bir kimsenin eksikliğini başkasına söylemek doğru değilse, aynı şekilde kendi kendine söylemek de caiz değildir. Kalp ile gıybet ise şu şekilde olur: Göz ile görmeden, kulak ile duymadan net bir şekilde bilmediğin bir konu hakkında bir kimseye su-i zan etmektir.³²⁰

Gazâlî'ye göre *Kimyâ-yı Saâdet*'te, gıybet eden kişinin karşısında gıybeti dinledikçe, “Sübhânallah, ne kadar şaşılacak bir durum” gibi sözlerle tepki vermemelidir. Çünkü anlatan kişi daha çok sevinir, daha da anlatası gelir. Yaptığının hata olduğunu anlamaz. Bir de o ortamda dinlemeyen diğer insanları ikaz etmiş olur, hepsinin dikkatini çeker ve dinlemelerine sebep olur. Birisi hakkında bu şekilde bir konuşma duyduğunda “filan kimsenin bu durumda olmasına çok üzuldüm, Allah iyi etsin” denmelidir. Bundan maksat onun yaptığı işin diğer dinleyenler tarafından fena olduğunun farkına varılması olduğunu anlatmaktadır.³²¹

Eşrefoğlu'ya göre; dedikodusu yapılanın dedikodu yapanın üzerinde hakkı olur. Birkaç kişinin hakkında gıybet yapılırsa, birkaç kişinin hakkı olur. Bir köy veya şehir ile ilgili dedikodu yapılırsa, orda bulunan herkes onda hak sahibi demektir.³²²

Gıybet sevk eden sebepler ve tedavileri şu şekilde sıralanabilir:

Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*'te; gıybet etme isteğinin tedavi edilmesi gereken bir hastalık olduğunu, şifası için ilacının ne olduğunu bilmenin ve ilacı düzgün bir şekilde kullanmanın vacip olduğunu belirtmiştir. İlacını ise ikiye ayırdığı görülmektedir.³²³

Birincisi ameldir: İlki; bir kimse gıybet ettiği zaman, yaptığı her gıybet neticesinde kendi amel defterinden bir sevabı silinir, gıybet ettiği kişinin amel defterine geçer.³²⁴ Kuşeyri, Risalesinde bu durumu şu örnekle anlatmaktadır: Gıybet yapan kimsenin durumu, bir mancınık kurup sevaplarını doğuya-batıya doğru savuran bir kimsenin durumuna benzer. Birilerinin gıybetini yaptığı için elinde hiçbir şey kalmadan

³¹⁹ Kasapoğlu, “Kur’ân’da Gıybet Kavramı”, sy. 11, c. 2, 61.

³²⁰ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 445.

³²¹ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 444.

³²² Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekki'n-Nüfus*, haz: Nihat Dağlı (İstanbul: Süfi Kitap, 2016), 303.

³²³ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 445.

³²⁴ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 445.

kalkar.³²⁵ Hatta bir kimsenin sevabı günahından fazla olduğu halde yaptığı gıybeti ile günah kefesi daha ağır gelir ve bu yüzden cehenneme gider. Diğeri; bir başkasının da kendisinin gıybetini edeceğini düşünmelidir. Kendisinin hiç ayıbının olmadığını düşünse bile, cahillik ve bilgisizlik ayıbını bütün ayıplardan fazla bilmelidir. Doğru söylemiş olsa dahi, ölü eti yemek büyük ayıptır.³²⁶

İkincisi tafsili ilaçtır: Gazâlî Kimyâ-yı Saâdet'te, gıybete sevk eden sebeplere dikkat etmenin ve bu hastalıklardan korunma yollarını bilmenin gerekli olduğunu anlatmaktadır.

Gıybete sevk eden 8 sebebi şu şekilde sıralamıştır:

1. Gıybetini ettiği insana herhangi bir nedenle kızgın ve kırgın olmak.
2. Gıybet eden diğer insanların da rızasını kazanmak için onlara uymak istemek.
3. Kendisine izafe edilen bir olumsuzluğu, kendisini kurtarmak için bir başkasına atmak.
4. Kendisini övmek için başkalarını küçümseyerek anlatmak.
5. Hased ve çekememezlik yüzünden başkalarının arkasından konuşmak.
6. Kötü, eksik ve noksan iş yapanlarla dalga geçmek ve gülmek için arkalarından konuşmak.
7. Bir kişinin günahına üzülmüş ve onun ismini ifşa ederek konuşmak.
8. Günah işleyene kızıp ve bu kızgınlıkla ismini ortaya çıkarmaktır.³²⁷

Tüm kötü ve fena huylar, davranışlar, ahlâklar ilim ve amel ile tedavi edilir. Her hastalığın zıddı ile tedavisi sağlanır. Gıybetten korunmanın yollarını Gazâlî, İhyâ'sında şu şekilde belirtmiştir:

- Gıybetin ne olduğu ve uhrevi sonuçları hakkında ilme sahip olmalıdır. Allah'ın bu amele karşı öfkelenişinin idrakinde olmalı, aynı zamanda gıybetin sevapları yok ettiğini, gıybet edenin ölü eti yemiş olana benzetildiğini bilmelidir.
- Kendisini düşünürse gıybetten kurtulabilir. Kendi kusurlarını fark etmesi, insanın başkalarının hatalarıyla uğraşmasını engeller. Kendi kusurlarını düzeltmeye çabalayacak, başaramadığı noktada başkalarını da mazur görmeye başlayacaktır.

³²⁵ Kuşeyri, *Kuşeyri Risâlesi*, 338.

³²⁶ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 445.

³²⁷ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 446-447.

- Öfkesinden dolayı gıybet ediyorsa, kendisinin de ettiği gıybette dolayı Allah'ın gazabına uğrayacağını düşünmelidir.
- Gıybeti, arkadaşlarını kırmamak için, onların sohbet meclislerinden dışlanmamak için yapıyorsa, bu durumdan kurtulmanın ilacı, dostlarının değil Allah'ın rızasının peşinde koşması gerektiğini hatırlamasıdır.
- Kendisine atfedilen bir kötülükten sıyrılmak için, gıybet eden hakkında teşhir edici konuşuyorsa, başkalarının düşmanlığına uğramaktan korkmak yerine Allah'ın düşmanlığına uğramaktan korkmalıdır.
- Kendi kusurlarının üstünü örtmek için, başkalarının gıybetini yapıyorsa, bunun cahillik demek olduğunu bilmelidir.
- Başkasını kötüleyerek, kendisini üstün göstermek için gıybet ediyorsa, bu şekilde böbürlenip büyüklük taslarken, kendisinin Allah nezdindeki kıymetinin düştüğünü de kabullenmelidir.
- Hased ve çekememezlikten dolayı gıybet ediyorsa bilmeli ki, bu ona verilen dünyalıkla kendisinininkini kıyaslamak ve Allah'ın takdirine razı olmamaktır. Bu da Allah'ın öfkesini celb eder.
- Dalga geçmek maksadı güdüyorsa, bu durumdan kurtulmak için, kendisinin de melekler, peygamberler ve Allah katında küçük düştüğünü düşünmelidir. Şayet, kıyametteki durumunu düşünse, kendisinin çok daha gülünç bir durumda olduğunu bilir.
- Günahları sebebiyle birisine kızdığı için gıybet yapıyorsa, Allah rızası için olması gereken buğzun, haddini aştığını bilip, Allah'ın kendisine kızmasından korkarak, bu durumdan kurtulabilir.
- Şaşırdığı ve hayret ettiği olaylar sebebiyle gıybet etme durumuna düştü ise, asıl bu düştüğü duruma şaşmalı, kendisi için çabalaması gerektiğini anlamalıdır.

Tüm bunlar göz önünde bulundurulunca anlaşıldığı üzere, gıybetin her türünün tedavi ve çaresi, marifet ve imanın asılları olan bu mevzuları hayata geçirmektir. Tüm bunlara sapa sağlam tutunan kimse gıybette uzak durur.³²⁸

Dolayısıyla Kimya'yı Saadet'e baktığımızda Gazâlî, gıybette kurtulmanın yolu olarak amellerin elden gideceğinin düşünülmesini, empati yapılmasını ve çekiştirme hastalığına sevk eden sebeplerin bilinip bunlara düşülmemesi gerektiğini söyler. Kimya'da gıybeteye yönelten sebepleri belirttikten sonra, o davranışta bulunulmaması

³²⁸ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-dîn*, c. 3, 330-334.

gerektiğinin uyarısında bulunur ve “yapma, etme” demekle yetinir. Bu şekildeki telkinleri iradesinin kontrolünü elinde bulundurabilen insanlara yöneliktir. Yani, aslında her şeyden önce irade ve vicdan mekanizmasını her bireyin devreye sokması lazımdır ki, yapılmaması gereken fiillerde bu sistem çalışsın. Bu da ancak ilim ve eğitimle mümkündür. Zira İhyâ’da da gıybetten kurtulmanın yolu olarak, amelin yanında ilim de zikredilmiştir. İlim, insanı eğitirken, amel de öğrenilen ilmin insanın fitratı ve tabiatı haline gelmesini sağlar. Böylece bireyin ahlâki kişiliği oluşur.

Gıybet, “iki lafin belini kırmak” deyimini ile meşrulaştırılmıştır. Toplumda, insanlar arasındaki çekememezlikleri artırmakta, muhabbet ve dostlukları tabiri caizse öldürmektedir. Bu davranış, kul hakkı kapsamında değerlendirilmelidir. Gıybet yapan insanlar açısından en can alıcı ve en tehlikeli nokta; “olanı konuşuyoruz, doğruları konuşuyoruz” şeklindeki yanlış düşüncedir. İnsan bu yanlış düşüncesinden vazgeçmeli ve başkalarının hakkında dedikodu yapmayı bırakmalıdır. Bu açıdan insan, ahlâki çözümlere sebebiyet veren gıybet davranışını yapmamak için kendini eğitmeli ve gıybeti terk etmelidir.

Kimyâ-yı Saâdet’te görüldüğü gibi; gıybet, hem kalbi hem de salih amelleri kemiren kurttur. Bu marazdan kurtulmanın çaresi, olabildiğince ilim, amel, zikir ile meşgul olmaktır. Bunlarla iştigal ettikçe, kalp, kötülöklere-günahlara değil, Allah’ın zikrine alışacak, başka zikirler artık anlamsız gelecektir. Böylelikle boş, anlamsız, sonu gıybeteye varan konuşmalar artık sadır olmayacaktır.

3.3.1.2. Tûl-i Emel

Tûl-i emel “aç gözlölük ve hırsla hiç ölmeyecekmiş gibi dünya için çalışmak”³²⁹ anlamına gelen tasavvufi bir terimdir.

Müzekki’n-Nüfus’ta tûl-i emel şöyle tarif edilir: İnsanlar nefislerinin isteklerine uyarak uzun vadeli emeller taşır, bunlarla ilgili kaygılanırlar. Bu duruma, “tûl-i emel” denir.³³⁰

Kur’ân-ı Kerim’de Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur. “Nefsini hevasından (arzularından) nehyedenin devamlı kalacağı yer cennettir”.³³¹ İnsan dünyada geleceğe yönelik birçok plan ve program yapmaktadır. Fakat birey yaptığı bu planlara kendini

³²⁹ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, “Tûl-ı emel” md., 721.; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, “Tûl-ı emel” md., 537.

³³⁰ Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekki’n-Nüfus*, 200.

³³¹ Naziat Suresi, 79/40-41.

çok kaptırıp tamamen teslim olabilmekte ve sanki dünyadan hiç ayrılmayacak gibi daimi kalacağı yer olarak görerek ahireti öteleyip untabilmektedir.³³² Oysaki Allah (c.c.), dünyanın geçici, ahiretin kalıcı olduğunu haber vermektedir.³³³ Bu sebeple insan, İslâm'ın işaret ettiği yolda ilerlemesi gerekirken, dünyanın fâni ömrüne ve geleceğe dair planlara, amaçlara güvenmemelidir.

Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*'inde dünyanın tüm kötülüklerin sebebi ve dünya sevgisinin tüm isyan ve günahların özü olduğunu söyler. Dünya, tıpkı aldatıcı bir kadına benzer ve insanların arasına nifak tohumları atar. Böyle bir kadının peşine düşenler, onun tüm sıkıntılarına katlanmak zorundadırlar. Dünyalık arzu ve hevesler de böyledir. Dünyayı isteyenler, dünyadan gelecek her türlü belayı omuzlamak zorunda kalırlar. Dünyanın meşru olmayan yanlarına talip olanlar, ahirette bunun azabını görürler. Tuzağına düşmekten kendini kurtaranlar ise, dünyadan aldatıcı ve büyücü bir kadından kaçınır gibi kaçınırlar. Kur'ân-ı Kerim, gönderiliş gayesine uygun olarak, ihtiva ettiği birçok ayet ile insanları dünyanın cazibesine karşı uyarır.³³⁴ Bu uyarıları barındıran ayetlerden biri de “Bilin ki dünya hayatı, bir oyun, bir eğlence, bir gösteriş, aranızda bir övünme, mal ve evlâtta bir çokluk yarışından ibarettir. Tıpkı bir yağmur gibi ki, bitirdikleri çiftçileri imrendirir, sonra kurumaya yüz tutar, bir de bakarsın ki sararmıştır, ardından da çerçöp haline gelmiştir. Âhirette ise ya çetin bir azap yahut Allah'ın bağışlaması ve hoşnutluğu vardır. Dünya hayatı sadece aldatıcı bir yararlanmadan başka bir şey değildir”.³³⁵ buyruğudur. Yüce Allah, açık ve net bir şekilde dünyanın aldatıcılığını hatırlatmıştır.

İmam Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*'te dünya, “yemekte, giyinmede ve meskende ihtiyaçlar kadardır. İhtiyaçtan ötesi zinet olur ve süslenmeyi artırmaktır. Bu zinet arzusunun ardı arkası kesilmez”.³³⁶

Kalbini dünyaya ait sevgi ile doldurmak, kalpte helake neden olan hırs, cimrilik, çekememezlik, düşmanlık vb. sıfatlar ortaya çıkarır. Bedeni dünya ile iştilal etmeye alıştığından kalpte de bir meşguliyet oluşur. Böylelikle, özünü unutup, bütünüyle dünyaya kapılır.³³⁷

³³² Kıyâmet, 75/20-21; A'lâ, 87/16-17.

³³³ Yûnus, 10/24.

³³⁴ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 473.

³³⁵ Hadîd, 57/20.

³³⁶ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 481.

³³⁷ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 62.

Gazâlî'ye göre tûl-î emel, cahillik ve kalpte dünyaya karşı oluşan sevgiden kaynaklanır. İnsan, dünyalık zevklerin sarhoşluğuyla dünyaya bağımlı hale gelirken, aynı zamanda ölümün ansızın gelebileceği ve ahir ömür için hazırlık yapmak konusunda cehle kapılmakta, gaflete düşmektedir. Dünyalık arzuların birinin peşinde koşarken, hep bir başkası gün yüzüne çıkar. Bu arzular peşinde, ömür zayi olup tükenirken insan farkına varmadan dünyanın kölesi olur. Kul olmayı, istiğfar etmeyi, ahiret için çalışmayı sürekli tehir ederken, hayatın kısalığını ve fâniliğini unuttur. Ölüm çok uzaktaymışçasına yaşamaya devam eder. Adeta mevsimlerin sıralanışı gibi, ömrün de beşikten mezara bir düzen takip edip, yaşlılığından sonra ölüm evresinin geleceğini zanneder. Ansızın gelen, hastalıkların neticesinde vuku bulan ölümlerin çokluğuna bakmadan, ölümün yaşlılık döneminin sonunda olduğunu düşünür. Bu da insanın düştüğü bir cehalet ve aldanmadır.³³⁸

Dünyanın zahiri süslü, temiz, içi ise pis ve çirkindir. Dünya, farklı farklı boyalar ve çeşitli elbiselerle süslenen yaşlı, bakımsız, çirkin bir kadına benzer. Başından duvağı çıkarılıp, yüzünden boyalar silindiği zaman, o kadının çirkinliği ortaya çıkar. İnsan o kadının peşine düştüğüne ve zahiri güzelliğine aldandığına pişman olup, rezil olur.³³⁹

Yenilen yemekler gibi, dünyaya dair arzular da nefsin hoşuna gider. Lezzetli yemekler, mideden bağırsaklara aktarıldığında, insan nasıl ki bunlardan iğrenirse, ölüm anında da, dünyalıklardan aynı şekilde nefret eder. Yemekler ne kadar çok lezzetli ise, neticede kokuları o kadar acı olur. Bunun gibi, nefiste ne kadar çok arzu edilen şey varsa, ölüm anında onlardan nefret, aynı oranda çok olur.³⁴⁰

Dünyanın diğer yönlerinden dolayı, dünyada bulunan her şey aşağılanmış veya kötü değildir. Dünyadaki her şey dünya değildir. İlim ve amel her ne kadar dünyada olsa da dünyadan sayılmazlar. Zira ilim ve amel insanın yanında ahirete götürdükleridir. İlim, dua ve Allah Teâlâ'yı zikretmekten alınan lezzet dünyadaki lezzetten daha çoktur. Nitekim dünyalıklardan aşağılanmış olanlar, din namına olmayanlardır.³⁴¹

Dünyanın çekiciliği, insanın yaratılıştan kaynaklanan fitrî isteklerine cevap vermesinden kaynaklanır. Bundan dolayı nimetlerin bizatihi kötü olduğunu söylemek doğru olmaz. Nimetlerin ahlâki kıymetinin belirlenmesinde etkili olan şey, insanın özgürlüğünü kullanma biçimidir. İnsan, bu dünya nimetlerini kendisinin varlığı için

³³⁸ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-dîn*, c. 4, 816-817.

³³⁹ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-dîn*, c. 3, 481.

³⁴⁰ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-dîn*, c. 3, 485.

³⁴¹ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 65-66.

amaç olarak değil, varlığının manasını idrak edebilmek adına araç olarak görmelidir. Bu sebeple İslâm, insanın dünya ve içindeki nimetlere karşı olumsuz bir tutumla davranmasını istememektedir. Aksine, dünya nimetleri, ahirette insanı mutlu edecek şekilde kullanılmalıdır.³⁴²

3.3.1.3. Yalan Söylemek, Şaka Yapmak

Yalan kelimesinin Arapça karşılığı kezeb (kizb) sözcüğü, “doğruluğun karşıtı, bir konuda gerçeğe aykırı haber veya bilgi vermek, söz vâkıya uygun olmamak” gibi anlamlara gelir.³⁴³

Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*'te doğru sözlü olmanın insanın uzuvları ve tüm bedeni üzerindeki etkisini şu şekilde anlatmıştır:

Dil Hak Teala'nın yarattığı ve gayet şaşılacak şeylerdendir. Görünüşte sadece bir et parçasından ibaret gibi görünse de hakikatte varlıkta olan her şey dilin tasarrufundadır. Hatta o kadar ki olmayan şeyler bile dilin tasarrufundadır. Zira dil varlıktan da yokluktan da konuşur. Dil için aklın vekili diyebiliriz. Akla hayale gelen her şeyi dil seslendirir, söyler. Örneğin göz renkten ve karşısındaki şekilden başkasını görmez. Kulak ise, sadece ses duyar. Beden ülkesinde bulunan diğer uzuvlar da aynı bu bahsedilenler gibi tek bir şeyle ilgilidir. Kalp nasıl diğer uzuvlarla alaka içinde ise dil de aynı şekilde hepsiyle münasebeti vardır. Dil kalpteki suretleri kalpten alıp söylediği gibi kalp dışındaki suretleri de kalbe ulaştırır. Dilin söylediği her sözden kalpte bir sıfat zuhur eder. Kötü sözler söylediğinde kalpte kararmalar olur; doğru, güzel ve iyi şeyler zikrederse kalpte nur oluşmaya, parlamaya başlar. Yalan-yanlış, eğri-büğrü konuşursa, kalp de eğri olur. Öyle ki doğruyu göstermez. Eğik ayna gibi olur. Olduğundan farklı gösterir. O halde kalbin doğruluğu ve eğriliği, dilin doğruluğu ve eğriliğine bağlıdır.³⁴⁴

Yalan söylemek ve yalan yere yemin etmek büyük günahlardandır.³⁴⁵ İmam Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*'te yalan konuşmanın günah ve çirkin oluşunu anlatmak için, rivayetlere yer vermiştir.

Kur'ân'ı Kerim'de yalan ile ilgili birçok ayet bulunmaktadır. Bunlardan birkaç tanesi şu şekildedir: “Ey mü'minler! Allah'a karşı gelmekten sakının, doğru söz söyleyin”.³⁴⁶ “...yalan sözden kaçınınız”.³⁴⁷ , “Allah yalancı ve nankör kimseyi doğru yola iletmez”.³⁴⁸ Bu ayetlerden İslâm'ın, insanı yalandan uzaklaştırıp, doğruluğa yöneltmeyi hedeflediği anlaşılmaktadır.

³⁴² Ömer Özsoy ve İlhami Güler, *Konularına Göre Kur'ân* (Ankara: Fecr Yayınları, 2005), 43.

³⁴³ Mustafa Çağrı, “Yalan”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c. 43 (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 297.

³⁴⁴ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 425.

³⁴⁵ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 437.

³⁴⁶ Ahzab, 33/70.

³⁴⁷ Hac, 22/30.

³⁴⁸ Zümer, 39/3.

İbrahim Hakki'ya göre de dil çok önemli bir uzuvdur. Bu nedenle dili muhafaza etmek diğer uzuvları korumaktan çok daha önemlidir. Dil, kalp ve akıl birbiriyle irtibat halindedir. Dil sessiz kaldıkça gönül gözü açılır. Akılda bir rahatlama meydana gelir.³⁴⁹

Dili korumak için, şakalaşmak yasaklanmıştır. Az olması kaydı ile, ara sıra yapılması mübah olur. Yalnız iyi huylu olmak ve güzel bir ahlâka sahip olmak gerekir. Şakalaşmak adet ve meslek haline getirilmemelidir. Çünkü fazla şaka yapmak ve aşırı mizah, vakti boş geçirterek öldürür, çok gülmeye sebep olur. Çok gülmek de insanın kalbini karartır. İnsanın heybetini ve ağır başlılığını giderir.³⁵⁰ Çok gülmeye neden olan her şey kötüdür, gülmek en fazla tebessüm kadar olmalıdır.³⁵¹

Bir kimse ile dalga geçmek; alay etmek, ona gülmek, o kimsenin dediklerini ve yaptıklarını gülünç bir halde başkalarına anlatmaktır. Hakkında konuşulan kişi, buna kırılırsa, bu tür konuşmalar haramdır.³⁵²

Başkasının söz, hal ve fiillerini noksan, kusurlu görmek veya öyle olduğunu göstermek için dalga geçerek küçümsemek, hor görmek, toplumdaki bağları zayıflatarak, kardeşlik duygularına zarar verir. Müslümanların birbirleri ile olan münasebetlerine zarar verir. Bir kimse hakkında böyle konuşan kişi, kendisi ile alakalı böyle bir durumun oluşmayacağına emin olamaz.³⁵³

Yalan, günlük hayatta ferdî ve sosyolojik açıdan insanlar arasında güvensizlik oluşmasına neden olan manevi bir hastalıktır. Toplumda “beyaz yalan” adı altında masumlaştırılarak meşru olduğu izlenimi verilmektedir. İnsanlar da bu masumiyet kılıfına inanarak, yalan söyleme eylemini sürdürmektedirler. İnanan kişiler, bu meşrulaştırma ve masum göstermelere inanmayarak, sağlıklı bir toplum oluşması için doğruluğu elden bırakmamalıdır. Böylelikle birbirinden emin olan insanlardan meydana gelen bir güven toplumu oluşur.

3.3.1.4. Öfke

Öfke, Arapça kızgınlık, dargınlık gibi manaları ihtiva eder.³⁵⁴ İntikam arzusuyla kalp kanının kabarmasıdır.³⁵⁵

³⁴⁹ Erzurumlu İbrahim Hakki, *Mârifetnâme*, sad: M. Fuad Başar (İstanbul: Alem Yayınları, t.y.), 320.

³⁵⁰ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 433.

³⁵¹ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 434.

³⁵² Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 436.

³⁵³ M. Emin Özafşar ve diğerleri, *Hadislerle İslam* (Ankara: DİB Yayınları, 2014), c. 3, 828.

³⁵⁴ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, “Gazab” md., 291.

³⁵⁵ İsfahanî, *Kur'ân Kavramları Sözlüğü*, “g-d-b” md., 756.

Öfkenin baskın gelmesi, kötü bir ahlâktır.³⁵⁶ Öfke insanın, zararı dokunacak şeylerden korunması için yaratılmıştır. İnsan öfkesi ile zararlı olan şeyleri kendisinden uzak tutar. Tıpkı arzusunun da insana yararı olacak şeyleri istemesi için verilmiş olması gibidir. Ancak öfkede aşırı gitmek, insanın zararına olur. Bu durum, kalpte yakılan ateşe benzer. Bu ateşin dumanı insanın beynine ulaşır ve akli karartarak, isabetli karar vermesini, doğru görmesini engeller. Bu durumda öfkenin aşırı hali, akli giderir.³⁵⁷

Öfke, çok az olursa da iyi olmaz. Haramlara veya kâfirlere karşı olan sert tutum ve davranışlar, insandaki öfke duygusu ile olur. Allah Kur’ân’da, Hz. Peygamber’e (s.a.v.) “Kafirler ve münafıklar ile cihad et ve onlara sert davran”³⁵⁸ buyururken, başka bir ayette de ashâbı överek; “kafirlere gayet sert, kendi aralarında merhametlidirler”³⁵⁹ buyuruyor. O halde öfke, aşırı ya da çok az değil, dengede olup, akıl ve dinin emrinde olmalıdır.³⁶⁰

Riyazetle, öfke tamamen yok edilir sanılmıştır. Hâlbuki bu düşünce yanlıştır. Öfke, insana verilmiş bir silahtır. Öfke, tamamen yok edilemez ancak riyazetle en aza indirgenebilir. Çünkü öfke, ihtiyaç duyulan şeyden meydana gelir. İhtiyaç ne kadar fazla ise, öfke o kadar çok olur. Riyazet yapılarak, ihtiyaçlar en az seviyeye indirilir. Böylece, dünyalık biriktirme ve artırma isteği kalpten gider. Kalpten gidenlerden dolayı, bunların sebep olduğu öfke de gider.³⁶¹ Gazâlî burada, öfkenin ifrat boyutundan denge seviyesine ulaşmasından bahsetmektedir.

Öfkenin özü, tamamen kalpten çıkarılamazsa da, insan başına geleni Allah’tan bilirse, kendisinde kızgınlık hâsıl olmaz. Bir kişiye taş vurulsa, o kişi taşa değil vurana kızar. Suçlu olan taş değil, taşı atandır.³⁶²

Gazâlî, öfkenin baskın gelmemesi için ahiret adına olan düşüncenin daha üstün olması gerektiğini şu rivayetlere yer vererek anlatmıştır:

“Selmân-ı Farsî’ye (r.a.) bir kimse sövdü. Bunun üzerine buyurdu ki: ‘Kıyamette günahlarımın olduğu kefe daha ağır gelirse, dediğinden de fenayım, hafif gelirse senin bu sözünün bana ne zararı olur!’ Rebi’ İbn Heysem’e sövdüler. ‘Benimle cennet

³⁵⁶ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 455.

³⁵⁷ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 456.

³⁵⁸ Tevbe, 9/73.

³⁵⁹ Fetih, 48/29.

³⁶⁰ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 456.

³⁶¹ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 456-457.

³⁶² Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 458.

arasında bir geçit vardır. Onu aşabilmekle meşgulüm, aşarsam benim, sözünden niye korkum olsun, aşamazsam söylediğin bile azdır!’ şeklinde cevap verdi”³⁶³.

İnsanın, duygularının etkisiyle yaptığı şeyler davranıştır. Bu davranışlar olumsuz olmaması için eğitim verilerek geliştirilir. Günlük yaşamda, insanın çeşitli sosyolojik ve psikolojik sebeplerin etkisiyle sık sık öfkelenip, kızdığı bir gerçektir. Bu haller toplumda insanlar arasında güvensizliğe neden olup, kişinin başkalarına karşı olumlu iletişim ve ilişkiler kurmasının önüne geçer. Kişi, toplumdakilere karşı öfkesini yenerek, öfkenin ilacı olan affetme, sabırlı davranma, hüsn-ü zan gösterme ve Allah’tan gelene razı olmak gibi davranışları özümseyerek, yumuşak huyluluk göstermelidir. Böyle olursa kişi, çevresinde ve Allah tarafından sevilen bir kimse olur. Kişi, öfke konusunda kendisini ehlileştirirse, ahlâki kemâle ulaşmasındaki bir basamağı da aşmış olur.

Kimyâ-yı Saadet’te kızgınlığını yenmek için şöyle söylenmiştir:

“Kızgınlığı yenmek mümkündür. Yine mümkündür ki bir kimse kızmamasını Allah Teâlâ’nın sevdiğini bilir. Bu sebeple Allah Teâlâ’nın sevgisi onun kızgınlığını örter. O halde bu sebeplerden birinin tesiri ile bir kimse kendi kızgınlığını yenebilir. Bunu yapamazsa hiç olmazsa bunun kuvvetini kırmalı ve serkeşlik ettirmemelidir. Şeriata ve akla aykırı iş yaptırmamalıdır”³⁶⁴.

“Bir kimse kızgınlığını teskin etmeli yatıştırmalıdır. Kızgınlık, heyecan halini alınca, onun teskini bir şurupla olur ki, terkibi, ilim şekeri ve sabır acılığıdır. Bütün huyların ilacı ilim ve amel macunudur. İlim, ayetler ve hadislerde öfke hakkında ve kızgınlığını yenenlerin sevapları hakkında düşünmektir”³⁶⁵.

Öfke, birçok kişiyi cehenneme sürüklediğinden dolayı, tedavi edilmesi vaciptir. İki türlü tedavi edilebilir. İlki, müşhil gibi, kalpten öfkenin zararlı olan kısmını söker atar. İkincisi şıra gibi, kalpte bulunan öfkeyi, sükût ettirir ama atmaz. Müshile benzeyen ilk tedavi, öfkeyi ve sebeplerini bilip, o sebepleri yok etmektir. Öfkenin sebepleri şunlardır: 1- Kibir, 2- Ucb, 3- Şaka, 4- Kötüleme ve ayıplama 5- Hırs ve tamâ’³⁶⁶.

“Kızgınlığın esasları bunlardır. Hepsinin de ilacı hem bilmek, hem de yapmak iledir. Bilmek ile olan tedavi şöyledir ki; kızgınlığın felaket ve zararlarını bilip, din ve dünyası bakımından ziyanın nereye kadar gideceğini düşünerek kalp ile kızgınlığa nefret etmektir. Bundan sonra amelî tarafı ile uğraşmaktır. Kızgınlığı kötü bilir ve ondan

³⁶³ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 458.

³⁶⁴ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 459.

³⁶⁵ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 461.

³⁶⁶ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 459-460.

kaçarsa, bu sıfatlarla ona uymamış olur. Çünkü hepsinin çaresi, hevâ, heves, arzu ve kötü ahlâka uymamaktır”³⁶⁷.

Gazâlî'nin *Kimyâ-yı Saâdet*'te öfke hastalığının tedavisi için önerdiği ilmî ilaçlar şu şekildedir:

1. İlim, öfke hakkında, nasslarda anlatılan, öfkelerine galip gelenlerin kazandıkları haseneleri düşünmektir.
2. Bir işe veyahut kişiye öfkelenen kimse bilmelidir ki, o konuda Allah'ın kudreti, kendisinin kudretinden daha çoktur. Gazâlî böyle bir insana demiştir ki: “Eğer kızarsan, kıyamet günü Allah-û Teala'nın sana kızmayacağından nasıl emin olabilirsin?!” Kişi böyle düşünürse öfkesini alt etmekte sevap kazanma isteği hasıl olur.
3. Kişi, öfke anında dış görüşünü düşünüp, çirkinliğinin farkına varmalıdır. Başkaları tarafından, saldırgan bir köpek veya kurt gibi görünür.
4. Öfkelenildiği kişinin kendisine düşman olup, kötü muamelede bulunma ihtimalini düşünürse, bu davranışından vazgeçer.
5. Kişi öfkelenildiği zaman bu davranışını yenmek ister. Fakat bunun acizlik olduğunu düşünür. Bu düşüncenin şeytanın vesvesesi olduğunu bilirse, öfkesine galip gelebilir.³⁶⁸

Gazâlî'ye göre öfke eğitiminin davranışsal boyutunda insan; “Euzu billahi mineşşeytanirracim” ifadesini demelidir. Şahsın öfkesi bu amel ile geçmezse fiziksel bir takım hareketler yapıp duygularını kontrol edebilmelidir. Eğer ayakta ise oturmalı, oturuyorsa uzanmalıdır. Bunları da yapan kişinin öfkesinin geçmemesi durumunda toprağa bakıp, topraktan yaratıldığı, kul olduğu, yani yaratılışı üzerine tefekkür etmesi gerekir. Öfkenin temellerinden birini hararet, hararetin kaynağını da hareket olarak gören Gazâlî, öfkenin bu yapılanlardan sonra hâlâ geçmemesi halinde soğuk su ile abdest alınması gerektiğini çünkü Hz. Peygamber'in (s.a.v.) böyle uygulanmasını önerdiğini hatırlatmaktadır.³⁶⁹

Nitekim Allah (c.c.) Kur'ân-ı Kerim de şöyle buyurmuştur: “Öfkelerini yutkunurlar ve insanların kusurlarını bağışlarlar. Allah da güzel davrananları sever”³⁷⁰.

³⁶⁷ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 460.

³⁶⁸ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 461.

³⁶⁹ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 461.

³⁷⁰ Âl-i İmran, 3/134.

İbrahim Hakki'ya göre öfkesine yenik düşmeyip galip gelen birey, hakiki insandır ve gerçek halifedir. Fakat öfkesine yenik düşen de insanlıktan uzaktadır.³⁷¹ Öfke, hayvani ruhun sıfatları arasında yer almaktadır. Öfke gibi olumsuz huy ve fiilleri yenip, ahlâkını ve muamelelerini güzelleştiren insanlar, hayvani ruha galip gelerek insanlık derecesine ulaşmış olurlar.³⁷²

Öfke hissinin eğitilmesinde gaye, bireyin fitratında var olan saldırgan tavırları, kendine ve başkalarına karşı kötü kullanmadan, zararı dokunmadan iradesi altına alabilmesidir. Öfkenin irade altına alınması için çeşitli yöntemler bulunmaktadır. Yapılması gereken, kişiye göre en iyi yöntemi bulup, hangi yolla verimli bir şekilde öfke kontrolünü sağlayabileceğini idrak ettirmektir.³⁷³

3.3.1.5. Hased

Arapça, “çekememek” demektir. Tasavvuf ehline göre, “hased kendisine nimet verilen kişiden, o nimetin gitmesini arzu etmek”³⁷⁴, “o nimetin o kişinin elinden alınması için çalışmak”³⁷⁵ demektir. Gazâlî'ye göre hased; “bir kimseye bir nimet gelir, sen onu beğenmezsin, istemezsin, o nimetin elinden çıkmasını istersin” demektir.³⁷⁶

İnsanlar fitri hususiyetleri ve hayat şartları açısından çeşitli yaşamlara sahiptirler. Bu çeşitlilik, hayatın anlamlı olabilmesi için gereklidir. Fakat insan kendisinde olmayan üstün yönlerden dolayı bazen başkalarına karşı kıskançlık hissi güder. Kur'ân'da, “Kâfirler içinde bazı kimselere verdiğimiz kat kat servete gözünü dikme, onlara üzülmeye, insanları kanatlarının altına al”³⁷⁷ ayetinde buyrulduğu üzere, İslâm kıskançlık duygusunu kontrol altına almayı emretmektedir. Bu emir, Allah'ın inanan kullarına bahsettiği yüce bir ahlâk ve ruhun özüne tesir eden bir eğitimidir.³⁷⁸

“Kıskandığı vakit, kıskanç kişinin kötülüğünden sabahın rabbine sığınırım”.³⁷⁹ ayetinde görüldüğü üzere bu kıskanma davranışının Allah'a sığınılması gerekecek kadar zararlı ve olumsuz yönlerinin olduğu görülmektedir. Çünkü hased eden kişi, fikir ve davranışlarında her şeyi normal görmekte, bunun neticesinde ise kinlenme, zarar verme

³⁷¹ Erzurumlu İbrahim Hakki, *Mârifetnâme*, 470.

³⁷² Erzurumlu İbrahim Hakki, *Mârifetnâme*, 258.

³⁷³ Ayşenur Özkan, “Şiddetin Önlenmesinde Psikolojik ve Manevi Yaklaşımla Öfke Kontrolü”, *Din ve Hayat İstanbul Müftülüğü Dergisi*, sy. 15 (2012): 90-93.

³⁷⁴ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, “Hased” md., 330.

³⁷⁵ İsfahani, *Kur'ân Kavramları Sözlüğü*, “h-s-d” md., 282.

³⁷⁶ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 468.

³⁷⁷ Hicr, 15/88.

³⁷⁸ Abdurrahman Kasapoğlu, *Kur'ân'da Ahlâk Psikolojisi (İstanbul: Yalnızkurt Yayınları, 1997)*, 39.

³⁷⁹ Felak, 113/5.

gibi fiillere çok rahat bir şekilde yönelebilmektedir. Hased eden kişiler kendilerinden daha iyi halde olan insanlara karşı olumsuz bir tavra girmektedirler.

Kızgınlıktan kin, kinden de hased doğar. Hased, insanı helak eden şeylerdendir.³⁸⁰ Hased, ilk isyanın sebebi olmuştur. Şeytan ilk hased eden, hasedin verdiği hırsıyla ilk isyan edendir. Hz. Âdem'in kendinden üstün oluşuna hased ederek, ona secde etmemiş, Allah'ın rahmetinden kovulmuştur. Şeytan, hasedi, insanlar arasında bir silah gibi kullanmıştır. Bu kötü haslet şeytanla başlamış, onun verdiği vesveseler insanlar arasında da çekememezliğin yayılmasına sebep olmuştur. Dünya üzerindeki ilk isyan hasedden doğmuştur. Hz. Âdem'in oğlu Kâbil, kardeşi Hâbil'e karşı duyduğu hasedten dolayı onu öldürmüştür. Bu manevi hastalık, bütün insanlığa yayılmış, Hz. Yusuf'un abileri de, kıskançlıklarından dolayı, Hz. Yusuf'u kuyuya atmışlardır.³⁸¹

Kimyâ-yı Saâdet'te Gazâlî hased eden kişi için şu şekilde bir benzetme kullanmıştır: “Kişi düşmanına vurmak için bir taşı havaya atar, düşmanına gelmez, geri döner ve kendinin sağ gözüne gelir. Gözünü kör eder. Sonra daha kuvvetli atar, yine geri gelir ve öbür gözünü de kör eder. Sonra daha kuvvetli atar, yine geri gelir, başını yarar. O böyle yapmaya devam eder, düşmanına ise hiçbir zarar gelmez”.³⁸² Bu konuda Kuşeyri de: “Hasedin etkisi düşmanından önce sende belirir”. diyerek, bu durumdan ilk önce hased edenin kendisinin etkileneceğini hatırlatmaktadır.³⁸³

Hased bireysel ve toplumsal zeminde tehlikeli sonuçlar doğurmaktadır. Birbirine karşı hased besleyen bireylerden oluşan bir toplumda, adalet, sosyal anlamda genele yayılmış bir barış, hoşgörü, birlik ve beraberlik vs. güzel hasletlerden söz etmek mümkün olmaz. Bunların daha ötesinde, toplumun yapıtaşı olan kişiler, dinî ve imanî meselelerde hasedden dolayı büyük boyutlarda zararlara uğrayabilirler.³⁸⁴

Toplumsal, bireysel, dünyevi ve uhrevi zararlarından dolayı kalbin hased duygusundan arındırılması gerekmektedir. İmam Gazâlî, Kimyâ-yı Saâdet'te; “hased, kalp için büyük bir hastalıktır. Bunun da ilacı ilim ve amel macunudur”.³⁸⁵ diyerek iki türlü ilaç sunmuştur:

³⁸⁰ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 466.

³⁸¹ Ahmet Serdaroglu, “Hased ve Gibta”, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, sy. 11 (1963): 15.

³⁸² Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 470-471.

³⁸³ Kuşeyri, *Kuşeyri Risâlesi*, 335.

³⁸⁴ Özafşar ve diğerleri, *Hadislerle İslâm*, c. 3, 828.

³⁸⁵ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 469.

İlmi ilaç

1. Kişi, hasedin dünyevi ve uhrevi zararlarını bilmelidir. Kalbindeki hasedden dolayı daima başkaları aleyhine ince hesaplar peşinde koşup, sürekli endişe ve stres hali yaşadığından dünyevi sıkıntıya düşer ve sürekli üzüntü halinde yaşar. “Çünkü hasedin üzüntüsünden daha büyük üzüntü yoktur. O halde düşmanı sebebiyle kendini daima üzenden daha akılsız kim olabilir?”
2. Hased edip istediği şeyin, Allah’ın izni ve takdiri olmadan kendisinin olmayacağını düşünüp, ettiği hasedden dolayı Allah’a karşı gelmiş olacağını hesaba katmalıdır ve Allah’ın nasip ettiğine razı olmalıdır.
3. Hased eder de bir kimseye verilen nimetlerin yok olmasını dilerse, kendi elindeki nimetlerin kaybolacağını bilmelidir. Bu hüsrana yaşayacağını unutmadan kalbindeki hasedi kontrol altına almalıdır.
4. Hased eden kişi, sevaplarının hased ettiği kimseye verileceğini, onun günahlarının da kendisine yükleneceğini bilmelidir. Hased eden kişi nimetlerin diğer insanların ellerinde azalmasını arzuladıkça azalmaz, onların uhrevi nimetleri çoğalır. Hased eden ise dünyevi ve uhrevi azabını çoğaltır.³⁸⁶

“Amelî ilaç, mücahede ile hased köklerini kalpten kazımdır. Çünkü hasedin sebebi, kibir, ucb, düşmanlık, makam ve emretmek sevgisi ve bunun gibi şeylerdir. Bunları mücahede ile kalpten söküp atmak gerekmektedir. Hased ortaya çıkınca, hased buyuran her şeye muhalefet etmekle, onu teskin etmelidir. Kalbinde bir kimseye ta’n (ayıplama) olursa onu övmeli, kibir olursa, kendini küçük görmelidir, başkasının nimetinin elden çıkmasını istediği zaman, o kimseyi sevmeye çalışmalıdır”³⁸⁷.

Hasedçi kişinin gözleri devamlı başkalarının üzerinde olduğu için, Allah’ın tarafından kendisine bahşedilen nimetleri idrak edemez. Bu nedenle de bu nimetlerden faydalanmayı beceremez. Kalbindeki hasedi eğitmeyen kişinin, bu tutumu, içtimai hayatta dargınlık, kırgınlık, nefret, nifak ve kin gibi olumsuz hislerin yayılmasına sebep olur. Hased duygusuna kapılan kişi, elinden geldiğince en kısa sürede bu hissi gönlünden atmak için gayret etmelidir. Toplumun tamamındaki bireylerin her birinde bu duygunun galip geldiği düşünülürse, bu şekildeki bir topluluğun sapaşağlam ayakta durması imkanlar dahilinde değildir. Böyle bir durumun oluşmaması için, kişi, hased hastalığını tedavi etmek adına acele etmeli, elinden geleni yapmalıdır.

³⁸⁶ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 469-470.

³⁸⁷ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 471.

3.3.1.6. Cimrilik

Cimri kelimesi, “nimetleri, ihtiyaçları, esirgenmesi doğru olmayacak kimselerden esirgemektir”.³⁸⁸

“Cimrilik verilmesi icap edeni vermemektir. Malı bir fayda için vermişlerdir. Fayda elde etmek olunca, malı saklayıp vermemek cimrilik olur. Bir kimsenin önünde yemek olur da uzaktan bir fakirin geldiğini görüp yemeği saklarsa cimri olur”.³⁸⁹

Allah Teâlâ buyurdu ki: “Elini boynuna bağlayıp cimri kesilme, büsbütün de açık tutumsuz olma...”³⁹⁰ Kişinin kazandığı malı insanlara vermemesinden kaynaklı cimrilik ortaya çıkar. Bu tutumu bireye fayda vermeyen ve azab çekmesine sebep olacak bir durumdur. Yüce Allah bu meseleden şu şekilde bahsetmektedir: “Allah’ın kendisine kendi ihsanından verdiği şeylerde cimrilik edenler, onu kendileri için sakın bir hayır sanmasınlar. Bilakis o, onlar için bir kötülüktür. O cimrilik ettikleri şeyler, kıyamet günü boyunlarına dolacaktır”.³⁹¹

Gazâlî cimrilikle müsriflik arasında bir orta yol tutulması gerektiğini şu ifadelerle anlatmıştır. “Servet, bir hikmet ve maksat uğrunda yaratılmıştır. Bu da halkın ihtiyacına faydalı olmasıdır. Serveti, yaratıldığı gaye uğrunda güzelce sarf etmek mümkün olduğu gibi, onu yaratıldığı gaye uğrunda harcamayıp tutmak da mümkündür. Ayrıca servette âdilâne bir hükme varıp, sarfı gereken yerde sarf etmek ve sarf edilmemesi gereken yerde serveti tutmak da mümkündür. Buna göre sarfı gereken yerde sarf etmemek cimrilik, sarf edilmemesi gereken yerde sarf etmek de israftır. Bunların ortasını bulmak ise makbuldür”.³⁹²

Kimyâ-yı Saâdet’te cimriliğin tedavisi için diğer manevi hastalıkların tedavisinde de olduğu gibi ilim ve amel ilacı önerilmiştir.

İlim ilacı;

1. İlk olarak cimriliğin nedenlerini bilmelidir. Çünkü sebebini bilirse ona göre tedavi uygulayabilir.
2. Cimriliğin sebebi mal sevgisidir. Onları terk etmek için sabır göstermekle, az ile yetinip kanaatkâr olmakla, mal ve paraya tamah etmemekle cimrilik hastalığı tedavi edilebilir.

³⁸⁸ İsfahani, *Kur’ân Kavramları Sözlüğü*, “b-h-l” md., 123.

³⁸⁹ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 501.

³⁹⁰ İsrâ Suresi, 17/29.

³⁹¹ Âli İmran, 3/180.

³⁹² Gazâlî, *İhyâu Ulûmi’-d-dîn*, c. 3, 574.

3. Cimriliğin sebeplerinden birisi de çok yaşama arzusundan dolayı mal biriktirme hevesidir. Kendisinden öncekilerin de ölümü tattığını, mallarının sevmediği kişiler tarafından bölüşüldüğünün farkına varıp kendisinin de aynı sonu yaşayacağını düşündüğünde cimriliği bırakıp mal ve para vermesi kolaylaşır.
4. Çocukların fakir kalacağı korkusu da cimriliğin bir diğer sebebidir. Bunun ilacı onları Allah'ın rızıklandıracağını bilmesidir.
5. Cimriliğin fenalığı ve cömert olmanın iyilikleri hususundaki ayet ve hadisleri düşünülmelidir. Bunlardan hareketle cimriliğin akıbetinin salih ameli çok olsa da cehennemden başkası olmadığını bilmelidir.
6. Cimriliğin kalpte oluşturduğu manevi ağırlığı, hiç kimse tarafından cimrilerin sevilmediğini aklına getirmelidir.³⁹³

İlmî tedavi yöntemleri bunlardır. Bunlara dikkat edilirse cimrilik hastalığı tedavi edilebilir ve malından verme isteği oluşur ve harekete geçer.

Böylelikle tedavinin amelî kısmı devreye girer:

1. Cimriliğin ilmini öğrendikten sonra vakit kaybetmeden hayır yolunda malından vermeye başlar.
2. Mal ve parasından hayır yolunda verdikçe cimrilik kendisinden kalkar. “Nitekim aşık, aşkıdan vazgeçemedikçe sevgilisinden ayrılıp, uzak yolculuklara çıkmaz. Mal aşkının ilacı da, maldan ayrılmak, uzaklaşmaktır. Denize atıp, sevgisinden kurtulmak, cimrilikle o malı saklamaktan iyidir”.
3. Adının iyiliklerle anılmasını arzu etmektir. Cömert bilinmek için malından verir. Riyayı mal ve para biriktirme hırsına musallat edip cimrilik hastalığından kurtulduktan sonra riyanın tedavisine bakılır. “Bu, elbisedeki kanı, su ile değil, bevil ile yıkayıp, kanı dağıtmaya, çıkarmaya uğraşıp, sonra da bevili su ile yıkamaya benzer. Cimriliği riya ile gideren, necaseti necasetle yıkamış olur. Çünkü riya ile vermek, riya olmadan cimrilikle saklamaktan iyidir”.
4. Cömertlik, huy haline gelinceye kadar kendini zorlayarak vermeye devam etmelidir.
5. Kalpten mal sevgisinin kalkmasının bir çaresi de malı kendinden uzaklaştırmaktır. Böylece cimrilik hastalığından kurtulur. “Şeyhlerden bazıları müridlerin ilacını, her birine ayrı bir zaviye (oda) vermemekte, kalplerini buna

³⁹³ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 502-503.

bağlamamakta bulurlardı. Kalplerini zaviyeye bağladıklarını görünce başka bir zaviyeye gönderir ve onun zaviyesini başkasına verir”³⁹⁴

Ruhsal bir hastalık olarak kabul edilen mal biriktirme sevgisi, cimriliğe neden olmaktadır. Cimrilik, insanların birbirlerinin ihtiyaçlarını umursamamalarını, fakir ve zengin arasındaki refah seviyesinin artmasını, insanlar arasındaki maddi dengenin bozulmasını netice verir ve bu sebeplerle toplumun ifsadına neden olur. Maddi dengedeki bozulmadan dolayı az gelirli kişilerde hırsızlık vs. gibi suçlar artar. Cimrilik hastalığı, birçok kötü huyun sebebi olduğundan ve bu tür olumsuz davranışlara kaynaklık ettiğinden cimri olan insanlardan hayır ve iyilik adına bir beklentiye girilmez.³⁹⁵ Bu nedenle kişinin, kendisi ve mensubu bulunduğu toplum için, cimrilikten sakınması gerekmektedir. Kişi, kendisi için de zararlı olan cimrilik hastalığını yenmeye çalışarak, başkalarını da düşünen, başka insanların ihtiyaçlarını elinden geldiği kadar karşılamaya çalışan, yardımsever bir kimse olmalıdır. Mal ve servetinde başka insanların hakkının da olduğunu bilmelidir. Ferdî ve içtimai olarak, çok zararı olan cimriliğin tedavi edilmesi için, kişi gayret gösterip, bu konuda kendisini eğitmeye çabalamalıdır.

3.3.1.7. Riya

Riya, Arapça “gösteriş yapma” demektir. “Amel işlerken Allah’tan başkası düşünülerek”³⁹⁶ “Hak rızası için yapılmayan, ihlâssız işler ve samimiyetsiz ibadetlerdir”³⁹⁷.

İmam Gazâlî’ye göre ise, “riyanın hakikati, kendini insanlara zâhid ve abid tanıtmak veya insanlar arasında makbul olup, onların gönüllerinde yer etmek böylece hürmet ve tazim beklemek, kendisine iyi gözle bakmalarını sağlamaktır”³⁹⁸.

İnsan ne kadar kıymetli davranışlar sergilerse sergilesin, Allah’tan başkasını memnun etme amacıyla olduğu sürece bu emekleri boşa gitmiş olur. Bu konuda Yüce Allah şöyle buyurmuştur: “Ey iman edenler! İnsanlara gösteriş için malını harcayan, Allah’a ve ahiret gününe iman etmeyen kimse gibi başa kakmak ve eziyet vermek suretiyle sadakalarınızı boşa çıkarmayın! İşte onun misali, üzerinde toprak bulunan

³⁹⁴ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 504-505.

³⁹⁵ Ebu’l-Hasan Habib el-Maverdi, *Edebü’-d-Dünya Ve’-d-Din*, çev: Ersan Urcan (İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 2018), 383.

³⁹⁶ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, “riya” md., 596.

³⁹⁷ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, “riya” md., 438.

³⁹⁸ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 524.

ancak şiddetli bir yağmur yağmasıyla onu çıplak (topraksız) halde bırakmış bir kayanın durumu gibidir. Onlar kazandıklarından bir şey elde edemezler. Allah kâfirler topluluğunu hidayete erdirmez”.³⁹⁹

İmam Gazâlî'nin *Kimyâ-yı Saâdet*'te belirttiğine göre riya, tedavisi çok zor olan kuvvetli bir hastalıktır. Böyle olmasının sebebi, insanın çocukluğundan itibaren çevresindeki insanların riyakâr hayatlarına şahit olmasıdır. Hal böyle olunca doğru olanın çocukluğunda şahit olduğu bu davranış olduğunu zanneder. Zamanla kalbinde yer etmeye başlayan bu davranışın zararlı olduğunu aklı olgunlaşınca anlar. Anladığı zaman bu hastalıktan kurtulmak için mücadele etmek ve kendini eğitmek gibi çabalar göstermelidir.⁴⁰⁰

Riyanın kökünü kalpten söküp atmak için *Kimya*'da ilmî ve amelî olarak iki ilaç, tedavi yöntemi olarak sunulmuştur:

İlmî ilacı, riyanın sebeplerini bilip bu sebeplere yol açan düşünceleri yok etmeye çalışmaktır. Riyaya neden olanların “birincisi, övülmeyi ve medhedilmeyi sevmek, ikincisi, kötülenmekten ve ayıplanmaktan korkmak, üçüncüsü, insanlara tamâ' etmek”tir.

1. İnsanlar tarafından övülme isteğini kırmak için, bu arzuda olan insanın kendisinin fena ve kötü hallerinden bahsedilerek kıyamet günü Allah'ın nazarında düşeceği hakir durum anlatılmalıdır. Bu durumun fenalığını idrak eden kimse kıyamet günü Allah'ın huzurunda rezil olacağını düşünürse, insanlar tarafından övülmenin buna bir yararının olmayacağını anlar. “Hele yaptığı taat, sevap kesesine konduğu zaman ağır gelecekse, riya ile yok edilince günah kefesinin ağır basmasına sebep olur. Bu riyada bulunmasaydı, peygamberlerin ve evliyanın arkadaşlığına kavuşurdu”.
2. İnsanlara tamâ' etmekten kurtulmak için kendisini azarlayıp, ayıplayıp, “bu tamâ' devam etmez. Devam ederse mezellet ve minnetle olur, tama' için Allah Teâlâ'nın rızasını kaçırmış olur. İnsanların kalpleri, Allah Teâlâ dilemeyince elde edilmez”. demelidir.
3. İnsanların kendisini kötölemesinden ve ayıplamasından korkmaktan kurtulmak için kendisine şöyle demelidir: “Eğer Allah'ın indinde övülüyorsan, insanların ayıplamasından bir şey çıkmaz. Allah Teâlâ'nın indinde ayıplanıyorsan,

³⁹⁹ Bakara, 2/264.

⁴⁰⁰ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 533.

insanların övmesinin faydası olmaz. İhlâs yolunu tutarsan, kalbini insanların dağınıklığından temizlersen, Allah Teâlâ bütün kalpleri senin sevginle süsler. Böyle olmazsan, kısa zamanda riya ve nifakını bilirler ve korktuğun ayıplanmaya düşer, Allah Teâlâ'nın rızasını da elde edemezsin”.

Amelî ilacı ise, iyilik ve ibadetlerini kusurlarını gizler gibi gizlemesidir.⁴⁰¹

Bir kimse riya hastalığından kurtulmak için gayret göstermiş ilmî ve amelî ilaçların yardımıyla bunu başarmış olur. Fakat bazen şeytan ibadetler sırasında riya düşüncelerini akla getirir. Bu durumdan kurtulup riyanın tekrar kalpte yer etmemesi için, akla gelen düşüncelerin şeytanın vesvesesi olduğu bilinmeli, onlara kulak asmadan teyakkuz halinde olunmalıdır.⁴⁰²

Seyr-ü sülûk yolcusu, nefsin terbiyesi adına, ilim ve amel ile iştilgal ettiğinde, nefsi bundan hoşnut olmaz. Çünkü dünyevi zevkleri, nefsin terbiye edilmesinden dolayı engellenmektedir. Fakat nefis, boyun eğmiş ve terbiye edilmiş gibi görünse bile, gizli gizli kendine bir kapı aralamak ister. Nefis bu kapıyı aralamakla, sezdirmeden kulu, kendi hırslarına çeker. Kul, işlediği amelin rıza için olduğunu düşünürken, nefis topluma karşı riyakârlık yapmaktadır. Sofiler, amelin boşa gitmemesi için, nefsin bu tür tuzaklarına karşı teyakkuz halinde olunması gerektiğini söylemişlerdir. Kul, niyetini gözden geçirmeli, işlediği amelin gerçekten Allah için mi yoksa başka insanların övgüsü için mi olduğunun muhasebesini yapmalıdır. Böyle yapmakla niyetinin halis olup olmadığını ölçüp tartarak, doğru niyet üzere olmayı başarabilir, riyakârlığın yerini ihlâs alır.⁴⁰³

Günümüzün manevi sorunlarından biri riya hastalığıdır. Riya, sosyal hayatta kibir ve gururun da etkisiyle özenme ve kıskanma sonucunda kendini belli etmektedir. Bu ruhsal, psikolojik ve manevi sorunun etkisi altında olan kişiler, özendikleri hayatları yaşayabildiklerini göstermek için, ailelerine, kendilerine ve diğer yakınlarına maddi manada büyük sıkıntılar yaşatmaktadırlar. Böyle insanlar, başka insanlarla girdikleri üstünlük yarışında öne geçmek adına, teknolojinin ve sosyal medyanın gücünden yararlanarak, yiyip içtikleri her şeyi, yaşadıkları bütün anları, aile hayatına dair mahremleri başkalarına teşhir ederek gösteriş yapmaktadırlar. Bu gösteriş yarışı ve merakı, insanları bir süre sonra hayırlı olmayan yollara ve davranışlara sevk

⁴⁰¹ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 533-534.

⁴⁰² Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 535.

⁴⁰³ Muhâsibî, *Er- Riâye, Nefs Muhasebesinin Temelleri*, çev: Filiz Şahin, Hülya Küçük (İstanbul: İnsan Yayınları, 2014), 290.

edebilmektedir. Tüm bu tutum ve davranışlar, günümüz popülarizminin insanlara dayattığı maneviyat eksikliğinden oluşan mutsuzluğun, mutlu olmak arayışı ile izale edilmesinden kaynaklanmaktadır. Bu şekilde ulaşılan mutluluğun sebebinin riya ve gösteriş merakı olduğu unutulmamalıdır. Böyle bir övünmenin ve gösterişin ise Allah nezdinde bir kıymeti yoktur. Gösteriş yaparak, övgüleri kazanılan insanlar, yalnız geçici bir süre destekçi olurlar. Nefsini hakir görerek bu durumdan kurtulmaya çabalamalı, taat ve iyiliklerinin karşılığının Allah tarafından verileceğini sürekli hatırlayarak, nefsinin hoşuna giden riyakârlık hastalığından kurtulmak için gayret etmelidir.

3.3.1.8. Kibir

Kibir, Arapça'da "büyüklenme" demektir.⁴⁰⁴ Tasavvufî literatürde, kendini büyük görme, başkalarını küçük görme, mütevazı olmama⁴⁰⁵ manasındadır. İsfahani, "insanın kendini beğenmesinden, başkasını küçük görmesinden doğan, insana mahsus bir tutumdur".⁴⁰⁶ şeklinde açıklamıştır.

Gazâlî'ye göre, "kibrin hakikati kendini başkalarından üstün görmek ve iyi bilmektir. Bundan da kalben sevinç havası duymaktır. Kalbinde meydana gelen bu havaya kibir denir."⁴⁰⁷

Kibir, "kendisiyle Allah Teâlâ arasında büyük bir perdedir. Bütün kötü ahlâklar bundan doğar. Kibirleşmek bütün iyi ahlâklardan insanı uzaklaştırır. İnsanların en aşağısı bütün gün kendine tapan, kendini üstün görmekle uğraşan, hile ve aldatmadan kurtulmayan, yalan ve nifaktan geçmeyen, daima kendi işlerini insanların gözünde iyi göstermeye çalışan kimsedir".⁴⁰⁸

Kimyâ-yı Saâdet'te kibir üç çeşit olarak ele alınmıştır: Nemrud'un ve Firavun'un yaptığı gibi Allah'a karşı kibirlenmek, kâfirlerin yaptığı gibi Resulullah'a (s.a.v.) karşı kibirlenmek ve kullara karşı kibirlenmektir.⁴⁰⁹

İnsan kendinde bulunan bazı sıfat ve özelliklerden dolayı, kibre kapılarak kendini büyük görür. Sahip olduğu ilimden dolayı başka insanları küçük görür ve ilminden dolayı kendisine saygı bekler. Zâhid oluşu ve amelleri ile kibre kapılır. Kendisinin kurtuluşa ereceğini, başkalarının helak olacağını düşünür. Soyu sebebiyle kibre

⁴⁰⁴ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, "kibir" md., 453.

⁴⁰⁵ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, "kibir" md., 317.

⁴⁰⁶ İsfahani, *Kur'ân Kavramları Sözlüğü*, "k-b-r" md., 888.

⁴⁰⁷ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 551.

⁴⁰⁸ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 551.

⁴⁰⁹ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 552.

kapılanlar, kendi neseplerini üstün gördükleri için, herkesi kendilerine köle, hizmetçi olarak görürler. Kadınlar arasında daha çok olmak üzere, güzellik ve süslenmeleri sebebiyle insanlar kendilerini ayrıcalıklı ve üstün görürler. Zenginliğinden dolayı, mal-mülkü ile iftihar eder. Kendinden daha zayıf olanlara karşı kuvvetli oluşu kibir sebebidir. Son olarak da makam-mevki açısından üstün birinin raiyyetinde olmakla övünür.⁴¹⁰

Övünmeye neden olan tüm bu sebepler, Allah'ın lutfetmesiyle insanın eline geçmiştir. Bunun idrak edilebilmesi ve kibir hastalığının tedavisi için *Kimyâ-yı Saâdet*'te ilmî ve amelî olmak üzere iki ilaç tavsiye edilmiştir:

İlimle olan tedavi, “Allah Teâlâ'yı tanımakla, kibriya ve azamete ondan başkasının layık olmadığını bilmekle ve kendini tanıyıp, kendinden aşağı, hakir, zelil, insaniyetsiz hiç bir şey olmadığını anlamakla olur. Bu, hastalığın kökünü ve esasını kalpten söküp atan bir müshildir”.⁴¹¹

“Canı çıksın insanın, ne kadar da şükürsüzdür. O neden yaratıldı? Bir damla meniden değil mi? Sonra belli bir miktar büyüyünce, yolu ona rahat eyledi. Sonra onu öldürür ve kabre koyar. Nihayet dilediği zaman onu mahşer yerine getirir”.⁴¹² Ayet-i Kerime'den de anlaşıldığı üzere, insan kendisinin pis bir sıvıdan yaratıldığını unutmamalıdır. İnsanı yokken var eden, türlü nimetler verip insan olarak yaratan sonra da tekrar öldürecek olan Allah'tır. “Bir kimseyi padişahın suçüstü yakalayıp zindana attığı ve bu kimseyi ip veya işkenceler beklerken o bunlara aldırma yapmış zindanda övünmekle, büyüklük taslamakla meşgul olduğunu hiç duydunuz veya gördünüz mü? Bütün insanlar dünyada âlemin padişahının zindanındadırlar ve büyük cinayetler işlemekte ve sonunu bilmemektedirler. Hali böyle olan nasıl kibirlenebilir ve övünebilir! Kendini böyle bilene, bu bilmesi müshil olur ve kibir kökünü kalbinden, temelinden söküp atar. Kendinden aşağı kimse göremez”.⁴¹³

Kibirden kurtulmanın amelî ilacı ise, yaptığı her şeyde mütevazı kimselerin davrandığı gibi davranmaktır. Kibirlenmek olarak bilinen her tutumun zıddını yaparak da bu durumdan kurtulur.⁴¹⁴

⁴¹⁰ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 553-559.

⁴¹¹ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 559.

⁴¹² Abese, 80/17.

⁴¹³ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 560-561.

⁴¹⁴ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 561.

İnsanın kibre kapılmasının sebebi, sahip olduğu nimetlerin kendisine lütfedildiğini unutup, hepsini kendi gayretinden bilmesidir. Bu yanlış biliş ile de nesebi, güzelliği, kuvveti ve zenginliği ile övünebilmektedir.

Kimyâ-yı Saâdet'e göre nesebiyle övünen kişi kendi soyunu Allah'tan bilmeli, aslının toprak ve meniden başka bir şey olmadığını unutmamalıdır.⁴¹⁵

Güzel olmasıyla övünen kişi, dış görünüşünden ziyade kendi iç dünyasındaki çirkinliklere bakmalıdır. O zaman görecektir ki, bağırsaklarında, burnunda, kulağında ve vücudunun diğer azalarında türlü pislikler ve çirkinlikler barındırıyor. İçindeki bu tür çirkinlikleri gören kişi dış görünüşündeki güzellik ile övünmenin yersiz olduğunu anlayacaktır.⁴¹⁶

Gazâlî'ye göre, kuvvetiyle kibirlenen kişi düşünmelidir ki, bir sinek ısırığı bile canını yakar; bir damarına zarar gelse bile kendisinden daha aciz kimse olamaz. Böyle düşündüğünde kuvvetiyle övünürken aslında kendisinden daha güçlü hayvanların olduğunu, bu nedenle gücüyle övünmesinin yersiz ve anlamsız olacağını düşünmelidir.⁴¹⁷

Kişi eğer zenginliği ile övünüyorsa kendinden daha zengin insanların da olduğunu unutmamalıdır. Gazâlî'ye göre böyle bir insan, malına musallat olacak hırsızlarla, zenginliğinin elinden gidebileceğini bilmelidir.⁴¹⁸

Kibir, hataların ve günahların anası ve en büyüğüdür. Aynı zamanda kötü huy ve fiillerin başlangıcıdır. Kalp marazlarının en ağırıdır. Birey bu kötü hastalıktan kurtulduğunda, her türlü marazdan ve üzüntüden de kurtulmuş olur.⁴¹⁹

Kibir hastalığı, yalnızca insanlar arasındaki ilişkilere zarar veren bir davranış değil, aynı zamanda kişinin maddi ve manevi gelişimini ve ilerlemesini de durduran bir sorundur. Tarhan'a göre, kibir taşıyan kişi özgüven eksikliğinden dolayı, diğer insanlara karşı eleştirel bir tutum sergilemekle rahatlayabilir.⁴²⁰ Kibirli insan, kendindeki hata ve eksiklikler açığa çıkmasını diye, başkalarında bulunan noksanlıkları gün yüzüne çıkarmak ister. Böyle yapması, başkalarındaki kusurların kendinde olmadığı izlenimini oluşturur ve kibirini artırır. Hâlbuki kibirli kişi, başkalarının nazarında saygınlığını

⁴¹⁵ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 563.

⁴¹⁶ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 564.

⁴¹⁷ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 564.

⁴¹⁸ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 564.

⁴¹⁹ Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Mârifetnâme*, 357.

⁴²⁰ Nevzat Tarhan, *Mesnevi Terapi* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2017), 182.

kaybetme korkusu yaşamakta ve kendi kusurlarıyla yüz yüze gelemeyecek kadar özgüvensiz bir ruh hali sürdürmektedir.

Kibir insanın karakteri hakkında karar verdirecek olan bir davranıştır. İnsanda kibir olursa, kin, nefret, katı kalplilik, acımasızlık gibi başka olumsuz davranışların da bulunması kaçınılmaz olur. Kibrin karşıtı olan tevazu hasletini huy edinirse, başka insanlara karşı saygı, Allah sevgisi, hoşgörü, merhamet gibi müspet davranışlar da kazanır. Bu yüzden kişi, kendinin farkına vararak, iç muhasebe ve gözlem yaparak, acizliğinin idrakiyle, Allah rızasını kazanmaya ve kâmil insan olma yolunu kat etmeye çalışmalıdır. Sahip olunan zenginlik, güzellik, makam gibi iftihar sebebi olan konularda, kendisinden daha üstün insanların olduğunu unutmamalıdır. Böyle düşünürse, kibrin kuvvetini kırmış olur. Kibir, Allah nezdinde ve toplumda alçalmaya neden olabilmektedir. Nitekim şeytan da kibri nedeniyle Allah'ın huzurundan kovulmuş ve sonsuz alçaklığa maruz kalmıştır. Bu yüzden kişi, kibirden kendini arındırmaya çalışmalı ve ciddi gayret göstermelidir. Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*'te kendini üstün görerek kibirlenme hastalığından kurtulmak için, insanın acizliğini ve güçsüzlüğünü idrak etmesi gerektiğini söylemiştir. Yapılması gereken bir diğer uygulama da, Resulullah'ın (s.a.v.) davranışlarını bilip onları uygulamaktır.⁴²¹

3.3.2. Bireyin Elde Etmesi Gereken Ahlâki Erdemler

3.3.2.1. Tevbe

Tevbe, Arapça “dönme, pişmanlık”⁴²² anlamlarına gelmektedir. İslâmi literatüre göre tevbe, “kötülüğünden dolayı günahı terk etmek, yaptığına pişman olmak, bir daha dönmeyeceğine kesin karar vermek ve düzeltilebilecek olan amellerini dönüş yaparak düzeltmektir”.⁴²³ Tasavvufî terim olarak tevbe, “kalpteki kötülükte ısrar düğümünü çözüp Hakk'a dönmek ve Rabb'in hukukunu gözetmektir”.⁴²⁴

İmam Gazâlî'ye göre tevbe, “Allah Teâlâ'ya sığınmak, Allah Teâlâ'ya dönmek, müridlerin ilk adımı ve Allah yolunda ilerlemenin başlangıcıdır”.⁴²⁵

İslâm, peygamberler haricinde herkesin günah ve hata işleyebileceğini kabul eder. Hatta bir dereceye kadar peygamberlerin de günaha düşme durumları söz konusu

⁴²¹ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 563.

⁴²² Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, “tevbe” md., 716.

⁴²³ İsfahani, *Kur'an Kavramları Sözlüğü*, “t-v-b” md., 200.

⁴²⁴ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, “tevbe” md., 529.

⁴²⁵ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 591.

olabilir.⁴²⁶ Tevbe; şeytan, Hz. Adem’i aldattığından beri başta Adem (a.s.) olmak üzere yaptıklarına pişman olan bütün insanların bağışlanma isteğidir. “Demek ki tevbe, insanlara muhakkak lazımdır ve din yolunda ilerleyenlerin ilk adımıdır. Çünkü tevbe demek, yolunu şaşırmışın yeniden yola gelmesi demektir”.⁴²⁷

Allah Teâlâ Kur’ân-ı Kerim’de tevbe etmeyi şu ayet ile emrediyor: “Ey müminler, sizden meydana gelen kusurlardan Allah Teâlâ’ya tevbe, rucu’ ediniz ki, felah bulup dünya ve ahiret saadetine kavuşasınız”.⁴²⁸

Tevbe, işlenen günahların zehir olduğunu gösteren iman nurudur. Kimyâ-yı Saâdet’te İmam Gazâlî bu durumu şu benzetmeyle açıklamıştır:

Günahların öldürücü zehir olduğu bu nur ile görülür. Kendine bakıp, bu zehirden çok yuttuğunu ve ölmeye yaklaştığını gören, zaruri olarak pişman olur ve içine bir korku düşer. Tıpkı bir kimsenin zehir yediğini bilmesi, ister istemez pişman olması, üzülmesi ve korkması gibi olur. Bunun için parmağını boğazına salar ve kusmak ister. Bu korku sebebiyle ilaç ve tedavi yoluna başvurur. İşte bunun gibi arzu ve istekle yaptığı işleri, içinde zehir olan bal gibi görünür. Çünkü o anda tatlıdır. Sonunda ise ne olduğu anlaşılır.⁴²⁹

Gazâlî, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) tevbesini anlatırken, O’nun (s.a.v.) daima manevi bir yükselme ve ilerleme halinde olmasından bahsetmiştir. Hz. Peygamber (s.a.v.) ulaştığı her makamdan hep daha yükseğini görmüş ve bulunduğu makamdan geçmek için tevbe ve istiğfar etmiştir.⁴³⁰

Buradan anlaşılacağı üzere; tevbe herkes için ve her daim yapılması gereken bir ameldir. Hz. Peygamber’in (s.a.v.) “geçmiş ve gelecek günahları bağışlanmıştır”.⁴³¹ Buna rağmen Hz. Peygamber’in (s.a.v.) tevbe etmesi, ne kadar çok ibadet ve zikretse de bunları yeterli görmemesinden, Allah’ın daha fazla kulluğa layık olduğunu bilmesinden, tebliğ görevini olması gerektiği gibi yapamama endişesinden ve ümmetine tevbe konusunda da örnek olma düşüncesindedir.⁴³²

İnsan henüz vakti varken hatalarından dönüp, işlediği günahlar için bir an önce tevbe etmelidir. Gazâlî, bu konuyla ilgili pişman oluşunu; “sizden birinize ölüm gelmeden tedariki görsün. Yoksa sonra; ya Rabbi, bana biraz daha mühlet ver. İyi amel yapayım ve salihlerden olayım”.⁴³³ sözleriyle ifade ettiği ayeti şu şekilde tefsir etmiştir:

⁴²⁶ Ziya Kazıcı, “İslâm, Günah ve Tevbe”, *İslâm Medeniyeti*, sy. 33 (1973): 10.

⁴²⁷ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 591.

⁴²⁸ Nûr, 24/31.

⁴²⁹ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 593.

⁴³⁰ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 595.

⁴³¹ Fetih, 48/2.

⁴³² Gökcan, *Temel Ahlâki Prensipleri ile Tasavvuf*, 107.

⁴³³ Münafikun, 63/10.

Kul can verirken ölüm meleğinden biraz daha mühlet ister ki; işlemiş olduğu günahlar için tevbe etsin. Fakat ölüm meleği bunun için geç kaldığını ömrünün bittiğini söyleyerek kulun isteğini reddeder.⁴³⁴

Tevbe etmek için insana uzun bir süre verilmiştir. Tevbe kapısı kıyamet vaktine kadar açıktır. Her insanın kıyameti kendi ölümü ile başlayacağı için ölüm anı gelmeden önce tevbe etmek gerekmektedir.⁴³⁵

Gazâlî'ye göre insan, günaha devam edip hâlâ neden tevbe edemediğini bilmelidir. Sebebini bilmeli ki her sebebin ayrı ayrı ilacı vardır; onları uygulayabilsin. Sebepler şu şekildedir:

1. Ahirete inanmaması ve şüpheyile bakmasıdır.
2. Arzunun çok kuvvetlenmesi sebebiyle, arzularını terk etmesi gerektiğini kedisine bile söyleyememesidir.
3. Ahiretin borç senedi gibi görülüp dünyadaki yaşantının eldeki nakit para gibi değerlendirilmesinden kaynaklıdır. İnsanın yaratılışı gereği peşin para ona daha cazip gelir. Senet vadeli olduğu için, vadesi gözüne uzak gelir.
4. Mümin her an tevbe etmek ister. Fakat hep, bir gün sonraya erteler. Terk etmesi gereken bir isteğini bunu da yapayım; diğer sefere yapmam der.
5. İşlediği günahın cehenneme götüreceği kesin değildir. Affedilme ihtimali olabilir. İnsan kendine karşı hüsn-ü zan ile yaklaşmayı tercih edip Allah Teâlâ günahımı affeder diyerek rahmet bekler.⁴³⁶

Arzusundan dolayı bütün lezzetlerini terk edemiyorsa, cennet nimetleri ve lezzetlerinden ayrılığa nasıl dayanacağını düşünmelidir.⁴³⁷

Borç senedi olarak görüp, ahiretin yaşarken uzak gibi görünmesinin ilacı, geleceği kesin olan şeyi, gelmiş bilmektir. Gafleti bırakıp öldüğünü düşünmelidir. Ölüm bugün veya şimdi de olabilir. Bir anda borç senedi nakit para olur.⁴³⁸

Tevbeyi yarına erteleyene ise Gazâlî “tevbeyi yarına niçin bırakıyorsun? Eğer arzunu terk etmen sebebi ile sana zor geliyorsa yarın da böyle olacaktır” şeklinde ifade edilmelidir demiştir.⁴³⁹

⁴³⁴ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 597.

⁴³⁵ Gökcan, *Temel Ahlâki Prensipleri ile Tasavvuf*, 121.

⁴³⁶ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 607.

⁴³⁷ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 608.

⁴³⁸ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 608.

⁴³⁹ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 608.

Allah müminleri sever ve affeder düşüncesiyle ümitlenip tevbe etmeyene “affetmeyebilir” denmelidir. O halde hiçbir şey yapmayı sadece ümitle oturmak işe yaramaz. Gazâlî, bu durumu şu örneğe benzetmiştir: “her şeyini kaybetmiş, çoluk çocuğunu aç bırakmış ve ‘belki bir harabeye giderler, bir hazine bulurlar’ diyen kimseye benzer. Affolunabilme de bunun gibidir. Fakat buna güvenmek ve tedbir almamak, tevbe etmemek ahmaklık olur”.⁴⁴⁰

İnsanlar, işlenen günahattan dolayı Allah’ın affediciliğine inanmamakta, kendilerini cehennemlik olarak görmektedirler. Böyle bir ruh hali ve düşünceye sahip olduklarından tevbe etmeye de yaklaşmamaktadırlar. Hâlbuki Allah Teâlâ Kur’ân-ı Kerîm’de; “Kendini arındıran kurtuluşa ermiştir. Kendini fenalıklara gömen ise ziyan etmiştir”.⁴⁴¹ “Ancak tevbe edip de inanan ve salih amel işleyenler başka, Allah işte onların kötülüklerini iyiliklere çevirir..”.⁴⁴² buyurarak affedeceğinin müjdesini vererek, tevbe ve istiğfara teşvik etmiştir.

İnsanın tevbe etmesinde, Allah sevgisi, inancı, Allah korkusu vs. gibi durumlar etkili olur. Günahlarından dolayı manevi rahatsızlık duyan kimseler, içtenlikle tevbe edip Allah’a yakararak, psikolojik yönden rahatlarlar. Bu yüzden kişi, günahlarına bir an önce tevbe etmeli ve iç huzurunu temin etmeye çalışmalıdır. Tevbe etmek, insana acziyetini itiraf ettirirken, Allah’ın sonsuz kudret ve kuvvetini de ikrar ettirir. İnsanın manevi olarak temizlenmek için, masiyetlerin kirlettiği iç dünyasını tevbe ederek arındırmaya ihtiyacı vardır.

İnsan, hatalarına nedamet duyup, pişmanlık ve içtenlikle Allah’a yönelip tevbe ederse, Rabb’inin hoşnut olacağı bir iş yapmış olur. Yalnız tevbeye niyet eden kulu, şeytan, türlü aldatmacalarla bu davranışından vazgeçmesi için kandırmaya çalışır. Erteletmeye çalışan şeytanın vesveselerine rağmen, ölüm gelmeden günahlara tevbe etmek her kul için gerekmektedir.

3.3.2.2. Sabır

Sabır, Arapça “birini bir şeyden alıkoymak, hapsetmek, tutmak, dayanmak”⁴⁴³ gibi anlamları ifade eder. Tasavvufî terim olarak, “başa gelen musibetlerden dolayı

⁴⁴⁰ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 608.

⁴⁴¹ Şems, 91/9-10.

⁴⁴² Furkân, 25/70.

⁴⁴³ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, “sabr” md., 605.

Allah'tan başka kimseye şikayetçi olmamak, sızlanmamak, yakınmamak, kendine acındırmamak"⁴⁴⁴ anlamlarına gelir.

Kimyâ-yı Saâdet'e göre, "sabır demek, din kuvvet ve gayretinin nefis kuvveti karşısında direnmesi demektir". Dinin emirlerine uymak için gösterdiği irade, nefsin heva ve arzularına karşı direnirse buna sabır denir.⁴⁴⁵

İnsanın nefesine uyması kolay, nefsinin arzu ve isteklerini dizginleyebilmesi ise çok zordur. Yani sabır, ciddi gayret ve mücahede isteyen gayet zor bir iştir.⁴⁴⁶

İmam Gazâlî, Kimyâ-yı Saâdet'te sabrın üç türünden bahsetmiştir. Birincisi, taatlere karşı sabırdır. Çünkü bazı ibadetler insana tembelliğinden, cimriliğinden, sabırsızlığından dolayı zor gelir. Günde beş vakit namaz kılmak, malının bir kısmını zekat ve sadaka olarak vermek gibi ibadetleri yapabilmek için insana sabır gerekir. İkincisi, günahlara karşı sabırdır. Nefsin arzuladıklarına ve günahlara karşı, insan sabır kuvvetiyle mukabelede bulunur. Günah işlememeye sabretmek çok zor olur. En zorlarından biri de dil ile işlenen gıybet etme, yalan söyleme gibi davranışlara karşı sabretmektir. Üçüncüsü ise; musibetlere karşı sabırdır. Başa gelen felaketler, evladını kaybetmek, bedenî hastalıklara karşı sabır göstermektir. Sabrın en faziletlisi bu üçüncü kısım"dır.⁴⁴⁷

Sabırla hareket etmenin insanın dünya ve ahiret hayatı için çok yararı vardır. Bunlardan bir kaçını şu şekilde sıralayabiliriz:

- Sabırlı olan kişi, sabrının sonunda, başındaki sıkıntı ve musibetlerden kurtulur. Allah-û Teala buyurmuştur ki; "Kim Allah'tan korkarsa O, ona bir kurtuluş yeri ihsan eder. Onu hatırına gelmeyecek bir cihetten rızıklandırır"⁴⁴⁸.
- Sabırla hareket eden kişi, hasımlarına karşı galip olur. Allah, "Sabret, zafer Allah'tan korkanlarındır". müjdesiyle sabrı tavsiye etmektedir.⁴⁴⁹
- Sabreden kişi arzularına ulaşır. Kur'ân'da bu konu, "Rabb'inin İsrailoğullarına olan o pek güzel va'di, musibetlere katlanmaları sayesinde tam yerine geldi"⁴⁵⁰ ayetiyle beyan edilir.

⁴⁴⁴ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, "sabır" md., 446.

⁴⁴⁵ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 612.

⁴⁴⁶ Gökcan, *Temel Ahlâki Prensipleri ile Tasavvuf*, 177.

⁴⁴⁷ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 615-616.

⁴⁴⁸ Talâk, 65/2-3.

⁴⁴⁹ Hûd, 11/49.

⁴⁵⁰ A'raf, 7/139.

- Sabırlı olan kullar, Allah tarafından övülürler. Kur’ân-ı Kerim’de Hz. Eyyub’un sabrı anlatılarak şöyle buyrulur: “Biz onu gerçekten sabırlı bulduk. O, ne güzel kul idi. Hakikat O, daima Allah’a dönen biriydi”.⁴⁵¹
- Sabrını musibetlere karşı kalkan yapanları Allah, ayetinde sevgisi ile müjdelemiştir: “Allah, sabredenleri sever”.⁴⁵²
- Belalara sabrederek, metanetli olanlara sınırsız ecir verileceği şöyle müjdelenmiştir: “Ancak sabredenlere ecirleri hesapsız ödenecektir”.⁴⁵³

Burada Gazâlî sabrın sonunda ulaşılabilecek mükâfatları ayetlerle açıklamıştır.⁴⁵⁴

“Sabır, arzu kuvvetine karşı din kuvvetinin dayanması, direnmesidir”. Sabrın kuvvetlenmesi için arzu kuvvetinin kırılması ve zayıflatılması gerekmektedir. Arzuyu kuvvetlendiren sebeplerden birisi güzel yemekler olduğu için oruç tutarak onun önüne geçebiliriz. Arzuyu kuvvetlendiren bir diğer sebep, güzel yüzlere bakmaktır. Bunun için göz, haramdan korunmalıdır. Arzu haramların peşine düşmesin diye helaller ile teskin edilmelidir.⁴⁵⁵

“Din kuvvetini ağır ağır arzu ve isteklere karşı muhalefete alıştırmalı ve bunu adet edinmelidir. Kuvvetlenmesini isteyen kimse, kuvvetini denemelidir. Kuvvetle yapılacak işleri tedricen yapmalıdır ki; ağır ağır tamam olsun. Nitekim kuvvetli bir kimseyle güreşmek isteyen, ondan önce kuvvetsizlerle güreşmeli, kuvvetini denemeli, idman yapmalıdır”.⁴⁵⁶

3.3.2.3. Şükür

Şükür, Arapça “teşekkür, nimeti dile getirme”⁴⁵⁷ anlamına gelmektedir. Tasavvufi terim olarak şükür, “kişinin, kedisine nimet verenin zikriyle dolup taşmasıdır”.⁴⁵⁸ Bazı tasavvufçular şükürü; “Nimeti değil, nimet vereni görmek”⁴⁵⁹ şeklinde tanımlamaktadırlar.

⁴⁵¹ Sâd, 38/44.

⁴⁵² Âl-i imran, 3/146.

⁴⁵³ Zümer, 39/10.

⁴⁵⁴ Gazâlî, Minhacü'l-Âbidîn (Abidler Yolu), çev: Yaman Arıkan (İstanbul: Yaylacık Matbaası, 1968), 165-166.

⁴⁵⁵ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 618-619.

⁴⁵⁶ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 619.

⁴⁵⁷ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, “şükür” md., 503.

⁴⁵⁸ İsfahani, *Kur’ân Kavramları Sözlüğü*, “ş-k-r” md., 560.

⁴⁵⁹ Kuşeyri, *Kuşeyri Risâlesi*, 365.

Şükür, kulluğun farkına varmak ve bir yaşam tarzıdır. Allah'a kul olmanın bir gereğidir.⁴⁶⁰ Allah Kur'an-ı Kerim'de, "bana şükredin, ama bana nankörlük etmeyin"⁴⁶¹ diyerek insanların şükretmesini istemektedir.

Kulun ibadetlerinde hedeflenen hikmetlerin başında gelenlerden biri de şükretme duygusudur. Oruç tutmak, kurban kesmek, zekat ve sadaka vermek gibi ibadetler, insanlara türlü nimetler veren Allah'a karşı şükretme amacına dayanmaktadır. İnsanda bulunan şükretme duygusu yaratılışından gelmektedir. Duru ve temiz fitratını muhafaza eden insan, kendisine karşı yapılan ufak bir iyiliğe bile vicdani olarak teşekkür etme ihtiyacı hissediyorsa, kendisine sayısız nimetler ikram eden yaratana karşı şükürsüz olması düşünülemez.⁴⁶²

Kimyâ-yı Saâdet'e göre şükür, çok yüksek bir merteye ve dereceye sahiptir. Her insan bu hakikati idrak edemez. İmam Gazâlî, "kullarımdan şükredenler azdır"⁴⁶³ ayetine yer vererek bu konuyu açıklamıştır.⁴⁶⁴

Kimyâ-yı Saâdet'te şükür üç şekilde ele alınmıştır:

Birincisi, ilim ile olan şükürdür. Tüm nimetleri Allah'ın lütfettiğini bilmek ve bu konuda ona ortak koşmamaktır. "Çünkü bir padişahın sana bir hil'at verdiğini, fakat bunun vezirin yardımı ile verildiğini bilirsen, senin teşekkürün padişaha karşı saf olmaz. Hatta bir kısmı vezir için olur. Bunun gibi yeryüzündeki nimetleri yağmurdan ve yağmuru buluttan ve geminin kurtuluşunu uygun rüzgârdan bilirsen, şükürün doğru olmaz"⁴⁶⁵.

İkincisi, hal ile olan şükürdür. Nimetleri Allah'tan bilmekten dolayı kalbin huzur bulmasıdır.⁴⁶⁶

Üçüncüsü, amel ile olan şükürdür. Kalp, dil beden ve tüm uzuvları yaratıldığı maksat doğrultusunda kullanmaktır.⁴⁶⁷

Tüm uzuvların şükürü, ne maksatla verilmişlerse o yönde dengeli bir şekilde kullanılmalarıyla olur.⁴⁶⁸ Kalbin şükürü, Allah'tan başkasının muhabbetine yönelmemek, nimetleri verenin Allah olduğuna inanmak; gözlerin şükürü, harama bakmamak,

⁴⁶⁰ Özafşar ve diğerleri, *Hadislerle İslâm*, c. 2, 99.

⁴⁶¹ Bakara, 2/152.

⁴⁶² Özafşar ve diğerleri, *Hadislerle İslâm*, c. 2, 101.

⁴⁶³ Sebe, 34/13.

⁴⁶⁴ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 619.

⁴⁶⁵ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 621.

⁴⁶⁶ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 622.

⁴⁶⁷ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 622.

⁴⁶⁸ Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Din Eğitimi*, 269.

kimsenin kusurunu görmemek; kulakların şükür, haram olan sözleri dinlememek, iftira, gıybet gibi haramlara karşı sağır olmaktır. Ayakların şükür, fitnenin olduğu yerlere gitmemek, hısım, akraba ziyaretlerine gitmek; ellerin şükür, kimseye vurmamak, haramlara el uzatmamaktır.⁴⁶⁹ dilin şükür, Allah'ın lütfettiği nimetlere hamdetmek, gıybet ve yalandan uzak durmak; bedeninin şükürü de varlığını Allah yolunda, namaz, oruç gibi ibadetleri eda ederek sürdürmektir.⁴⁷⁰

Asıl şükür, verilen nimetin cinsinden, başka insanları da yararlandırmaktır.⁴⁷¹ “Şükrediyorum” demek yeterli olmaz. Şükürü eylemlere dökmek gerekir. Şükür, öğrenilen bilgileri başkalarıyla paylaşmak, kazanılan parayı ihtiyacı olan kimselerle paylaşmak, edinilen tecrübeleri paylaşmaktır.⁴⁷²

Şükür, kulu yaratılışının amacından uzak kalmaktan muhafaza eder. Sayılamayacak kadar çok nimetin içinde olan insan, bunca nimeti kendisine veren Allah'ı her nefeste anmalı, sürekli şükür halinde bulunmalıdır. Unutulmamalıdır ki, sadece insanlar değil, melekler de dahil olmak üzere yer ve göktekiler hamd ve şükür ile Allah'ı zikretmektedirler. Dolayısıyla, şükreden insan, kâinatın bir parçası olacaktır. Oysa insan, mal mülk bakımından zenginliği çoğaldıkça, kuvveti arttıkça Yaratıcısına karşı zalim olur. Kendine Allah tarafından verilen nimetleri, lütf olarak görmeyip, hepsini kendisinin çabasıyla elde ettiğini zanneder. Şükretmesi gereken insan, bu zan ile nankörlük etmiş olur. Hatta nankörlük inkar tavrına dönüşür. Nimetleri arttıkça şükür artması gereken insanın nankörlüğü artar.⁴⁷³

İnsanların verilen nimetlere karşı şükretmemesinin sebebi ikidir:

Birincisi, verilen nimetlerin sayısız olduğunu bilmemektir.⁴⁷⁴ Nimetlerin bol oluşu, şükretmeyi unutturur. Bolluğun içinde şükürü eda etmek zordur. İnsanın bolluğu arttıkça şükürle mukabelede bulunması güçleşir. Derece bakımından üstün olan insanların karşılaşacakları tehlikeler de büyük olur. Bu yüzden dereceyi korumak adına dua etmek, şükretmeyi ihmal etmemek, gaflete düşmemek ve akıbetine güvenmemek gerekmektedir.⁴⁷⁵

⁴⁶⁹ Eşrefoğlu Rûmî, *Müzekki'n-Nüfus*, 346.

⁴⁷⁰ Özafşar ve diğerleri, *Hadislerle İslâm*, c. 2, 99.

⁴⁷¹ Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 84.

⁴⁷² Öznur Özdoğan, *Mutluluğu Seçiyorum* (Ankara: Özdenöze Yayınları, 2009), 52-53.

⁴⁷³ Özafşar ve diğerleri, *Hadislerle İslâm*, c. 2, 102-103.

⁴⁷⁴ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 635.

⁴⁷⁵ Gazâlî, *Minhacü'l-Âbidîn* (Abidler Yolu), 280.

İkincisi, verilen nimet herkeste olduğu için, nimet olduğunu anlamamaktır. Bu yüzden bu nimetlere şükretmez. Ne zaman ki elinden alınsa, o vakit kıymetini anlar.⁴⁷⁶

Şükürde kusur etmemek için Gazâlî iki çare sunmuştur:

İlki, sürekli hastane, hapisane ve kabristanlara giderek, verilen nimetlerin elinden alındığı kimseleri görür. Buna karşılık kendisinin sayamayacağı kadar çok nimet içinde olduğunu anlayarak, haline şükretmesi gerektiğini idrak eder. İkincisi, hava, güneş gibi nimetler herkese verilmiş olduğu için, nimet olduklarının farkında olmama halinden kurtulmalıdır. Kendisine verilen sayısız nimetlerin farkına varıp, idrak eden insan, şükürde kusur etmemek için Allah Teâlâ'nın bahsettiği nimetleri sürekli hatırında tutacak ve unutmayacaktır.⁴⁷⁷

3.3.2.4. Zühd

Zühd, kelime anlamı olarak “soğuk ve ilgisiz davranmak, rağbet etmemek, yüz çevirmek” demektir. Tasavvufi terim olarak, “ahirete yönelmek için dünyadan el-etek çekmek, Hakk’a yönelmek için dünyadan da ahiretten de el-etek çekmek; elde mevcut olsa bile gönülde mal ve mülk sevgisine yer vermemek” anlamlarına gelir.⁴⁷⁸

Kimyâ-yı Saâdet'te zühd şöyle tarif edilir: Suyunun yanında buzu olan bir adam, sıcak havada buz, altından cazip gelse de, buzunu altın karşılığında satın almak isteyen birine tamam der. Bilir ki o anda ılık su içmeye razı olursa, altın hayat boyu ona faydalı olur. Buz ise eriyip hemen su olur. Ama altınının olması bundan daha iyidir. Buzdan vazgeçip altını tercih etmesi zühddür. “Arifin dünyadaki hali böyledir. Dünyanın geçici olduğunu, devamlı geçmekte olduğunu ve ölüm zamanının gelmekte olduğunu görür. Ahireti ise saf ve devamlı görüp ancak dünyayı terk etmekle ona kavuşacağını, onu elde edeceğini bilir”.⁴⁷⁹ Gazâlî ahiret hayatını, yanında sürekli kalacak olan altına benzetmiş, dünyayı da hemen eriyip yok olacak olan buza benzetmiştir.

Dünyanın, ahiretin yanında değersiz oluşunu insanların görmemesinin Kimyâ-yı Saâdet'e göre üç sebebi vardır: İman zayıflığı, nefsin arzularına köle olmaları, kulluk görevlerini ertelemeleridir.⁴⁸⁰

⁴⁷⁶ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 635.

⁴⁷⁷ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 636.

⁴⁷⁸ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, “zühd” md., 593.

⁴⁷⁹ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 674.

⁴⁸⁰ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 676.

Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*'te “dünya sevgisi helake, düşmanlığı ise saadete götürür”.⁴⁸¹ demektedir. Allah Teâlâ, Kur’ân-ı Kerim’de “Allah’ın sana verdiğiinden onun yolunda harcayarak ahiret yurdunu iste, ama dünyadan da nasibini unutma”⁴⁸² buyurarak insanın dünyalık mal elde etmesini ve bu malı hayır yolunda ahireti kazanmak için harcamasını tavsiye etmiştir.

Dünya nimetleri, kişinin yaşamını sürdürebilmesi için gereklidir. Zühdü benimsemek, kalbinde dünyaya karşı bağıllık olmaması demektir. Dünyadan tamamen el-etek çekip başkalarına muhtaç olarak bir hayat yaşamak değildir. Dünyalık mal mülke sahip olmak, kuvvet ve bağımsızlık ile de alakalıdır. Ekonomik bağımsızlığı olmayan kişiler başka insanlara muhtaç olduğu gibi maddi açıdan zayıf toplumlar da diğer toplumlara muhtaç olurlar. İslâm bu neticeyi verecek zühd hayatını öngörmez. Çünkü bu şekildeki bir anlayış İslâm alemini başka milletlerin mahkumiyetine götürür.⁴⁸³

Kur’ân-ı Kerim’de hem dünya hem de ahiret iyiliğinin istenmesi tavsiye edilmiştir. Dünya nimetlerini elde etmek yasaklanmamış fakat israf etmek yasaklanmıştır. Çalışmadan başkalarının üzerinden hayatını devam ettirmek değil, çalışıp emek etmek tavsiye edilmiştir.⁴⁸⁴ Allah Teâlâ, “insanlardan öyleleri vardır ki: ‘Ey Rabbimiz! Bize dünyada ver.’ derler. Böyle kimselerin ahiretten hiç nasibi yoktur. Onlardan bir kısmı da: ‘Ey Rabbimiz! Bize dünyada da iyilik ver, ahirette de iyilik ver, bizi cehennem azabından koru!’ derler. İşte onlar için kazandıklarından büyük bir nasip vardır”⁴⁸⁵ buyurarak dünya ve ahiret için beraber çalışılmasını vurgulamıştır.

Kuşeyri, *Risalesinde zühdü*, “yalnız kuru ekmek yemek, yün aba giymek olmadığı, gerçek zühdün gönlünü dünyadan uzak tutmak” olduğunu ifade etmiştir.⁴⁸⁶

Kimya’ya göre zühdün üç mertebesi vardır. İlki, dünyadan uzaklaşır ancak kalbinde ona karşı arzu kalır. İkincisi, dünyaya karşı zâhid olur fakat zühdüyle övünür. Üçüncüsü, zâhid oluşunu övünme sebebi olarak görmez. Zühdünde de zâhid olur. Böyle bir kimse, vezirlik makamına oturmak üzere saraya girmek için, kapıda duran köpeğe bir parça ekmek atan kişiye benzer. Vezirliğin yanında bir parça ekmeğin kıymeti olmaz. “Dünya bir lokmadır, şeytan dergah-ı ilahinin önünde havlayan bir köpektir. Ona

⁴⁸¹ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 676.

⁴⁸² Kasas, 28/77.

⁴⁸³ Gökcan, *Temel Ahlâki Prensipleri ile Tasavvuf*, 126.

⁴⁸⁴ Gökcan, *Temel Ahlâki Prensipleri ile Tasavvuf*, 130.

⁴⁸⁵ Bakara, 2/200, 201.

⁴⁸⁶ Kuşeyri, *Kuşeyri Risâlesi*, 365.

bir parça ekmek atınca seni bırakır. Hâlbuki bütün dünya ahiretin yanında, vezirlik yanında bir lokmadan daha küçüktür”⁴⁸⁷

Bazı mutasavvıflar, dünyevi nimetlere karşı kalpte sevgi bulundurup zahiren onlardan el çekmenin zühd olmadığını, asıl zühdün dünya metana sahip olunmasına rağmen onu gönülden atmak olduğunu söylemişlerdir.⁴⁸⁸

Gazâlî'nin *Kimyâ-yı Saâdet*'te belirttiğine göre, insan yemekte, kıyafette, eşyada, meskende, malda olabildiğince zâhid yaşamalı ve aza kanaat etmelidir. Yaşamasına yetecek ve elzem olanını edinmeli, fazlasında gözü ve gönlü olmamalıdır.⁴⁸⁹

Nefis, kul ile Rabbi arasına girerek, kişiyi dünyayla aldatmakta ve böylece Allah ile irtibatını engellemektedir. Zâhidane bir hayat tarzını benimseyip, nefsinin, kötülüğü emreden yanını susturan kişiye artık dünya metaı bir zarar veremez. Çünkü artık nefis hüküm sahibi olmaz. Aksine, insan artık nefesine hükmetmeye başlar. Dolayısıyla bu durumdan yola çıkarak; zühdün, dünya ve dünya malını terk etmek değil de, nefsin dünya malları üzerindeki etkisinin ortadan kalkması ve bunun için gerekli önlemlerin alınması olduğu söylenebilir. Nefis eğitiminde de Hz. Peygamber (s.a.v.) örnek olarak alınmalıdır. Yalnız unutulmamalıdır ki, zühdde ileri gidenler onun tarafından daima uyarılmıştır.⁴⁹⁰

İnsanda bulunan dünya mülküne karşı olan meyil, kişinin yaşamını devam ettirebilmesi için gereklidir. Fakat insanda bu meyille beraber ulvi gayelere yönelerek nefsi kontrol altında tutabilme kabiliyeti de mevcuttur. İnsanın, Allah nazarında ve başka insanların gözündeki kıymeti de bu kabiliyettir. Eğer, kişi, kendisinde bulunan bu istidadı kullanabilirse, dünyadan Allah'a ve emirlerine yönelir. Nefsine hakim olması da fitratında bulunan meyilleri terbiye eder, nefsinin tezkiye eder.⁴⁹¹ İnsan kabiliyetlerini kullanarak dünyevi değer ve zenginliklere kıymet vermeden, onları ahirete ulaşmak için araç olarak görmelidir. Aksi halde, dünyaya dalarsa manevi hayatı zarara uğrar ve kalbinde Allah sevgisi oluşmaz.

⁴⁸⁷ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 678.

⁴⁸⁸ Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 90.

⁴⁸⁹ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 680-685.

⁴⁹⁰ Gökcan, *Temel Ahlâki Prensipleri ile Tasavvuf*, 125-135.

⁴⁹¹ Seyyid Kutub, *Fî Zilal-il Kur'ân*, haz: Salih Uçan ve Vahdettin İnce (İstanbul: Dünya Yayınları, t.y), c. 2, 47-48.

3.3.2.5. İhlâs

İhlâs, Arapça “gösterişi bırakmak, taatte, ibadette samimi olmak” anlamlarına gelir. İhlâs, “amellerinde, Allah’tan başkasından karşılık beklememek” demektir.⁴⁹² Tasavvufta, “tutum ve davranışlarda sadece Allah’ın rızasını gözetme, hulusi kalple yapılan iş ve eylem” manalarına gelir.⁴⁹³

Kur’ân-ı Kerim’de Yüce Allah; “Hâlbuki onlara ancak dini yalnız Allah'a has kılarak O'na ibadet etmeleri emredildi”.⁴⁹⁴ buyurmuştur. İnsan, İslâm’ın prensiplerine sadece Allah’ın rızası için uymalıdır. Aksi takdirde, Yüce Allah’ın rızası yerine insanların hoşnutluğu amaçlanırsa, insanları memnun ettiği ile kalır. Asıl amacı olan Allah’ın rızasını elde edememiş olur.

İmam Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*’te bir amelde niyet sadece Allah rızası olursa o vakit halis olduğunu söylemektedir. Fakat Allah rızası yanında dünyevi bir maksat daha hedeflenirse o zaman halis olmaz. Mesela oruç tutmak, sadece Allah için değil, diyet yapmak için de olursa ya da sağlıklı olmak için olursa ihlâslı olmaz. Tüm bu düşünceler az bile olsa ihlâsı kaçıır. “Halis olan, nefsin hiç payı olmadığıdır. Yalnız Allah için olandır”.⁴⁹⁵

Dünyevi hedefler ve insanın arzuları arasında ihlâsa ulaşmak, ineğin damarında beraber akan gübre ve kanın arasından sütü çıkarmak gibidir. Bunu gerçekleştirebilmenin yolu kalpten dünyaya karşı olan alakayı çıkararak, Allah sevgisini kuvvetlendirmektir. Kalpte Allah sevgisi kuvvetlenince yaptığını sadece maşuku için yapan aşık gibi olur.⁴⁹⁶

Gazâlî’ye göre, “kalbinde dünya sevgisi kuvvetli olan kimse ise namaz ve oruçta bile zor ihlâslı olabilir. Çünkü bütün ameller, kalbin sıfatında olur ve ona doğru meyleder”. Mesela, kalbinde makam sevgisi taşıyan kişi, bütün işlerine halkın nazarında daha çok övülmek için yapar. Sabah uyandığında yüzünü yıkaması ve kıyafetlerine verdiği özen bile insanlara daha hoş görünmek için olur.⁴⁹⁷

Gazâlî’ye göre amellerde ihlâsı yok eden dört durum vardır. Birincisi, başkaları tarafından ayıplanmamak için ibadetini özenerek yapar. İkincisi, insanlar arasında sözü

⁴⁹² Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, “ihlâs” md., 386.

⁴⁹³ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, “zühd” md., 258-259.

⁴⁹⁴ Beyyine, 98/5.

⁴⁹⁵ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 698-699.

⁴⁹⁶ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 699.

⁴⁹⁷ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 698-699.

dinlensin düşüncesiyle ibadetlerini dikkatli yerine getirir. Üçüncüsü, insanlar arasındayken ibadetini yerine getirdiğinde, gösterişe girmesin diye yalnızken ibadetlerinde dikkatli olmaya çalışır. Dördüncüsü ise, kişi tek başına ibadetini kurallarına uymadan yerine getirirken, başka insanların arasında özenerek ibadet etmenin riya olduğunu bilir. Tam bu noktada halk içinde ibadet edecekken şeytan ‘Allah için ibadet edeceğini düşün, şu an onun huzurundasın’ diyerek kandırır. Bunun üzerine ibadetini dikkatlice yapmaya başlayan insan ihlâslı olduğunu zanneder. Ancak yalnız kaldığında ibadetini yerine getirirken özensiz davranmaya devam eder, ihlâstan uzaklaşmış olur.⁴⁹⁸

Allah’a şirk koşularak yerine getirilen ibadetlerin hiçbir yararı olmaz. Namaz kılariken, her rekatta okunan, “yalnızca sana ibadet eder ve yalnızca senden yardım dileriz”⁴⁹⁹ ayeti yalnızca Allah’a kulluk yapılması gerektiğini açıkça beyan etmektedir. Onun için Allah Teâlâ Resulün’e (s.a.v.), “sen dini yalnız Allah’a has kılarak O’na kulluk et. Halis din Allah’a yapılır”⁵⁰⁰ diyerek uluhiyetini ve İslâm’da hiçbir şirke yer olmadığını net bir şekilde belirtmiştir.⁵⁰¹

Kimyâ-yı Saâdet’e göre, ihlâsla amel etmek çok zor ve güç bir iştir. Öyle ki, bütün ömrü boyunca ihlâslı olarak bir adım bile atsa insanın kurtuluşu ümit edilir.⁵⁰²

Menfaat, kalpte yer ettikçe ihlâsı zayıflatır. Çıkar peşinde koşan insanlar başka insanlara faydalı olmaya çalışmayı, akılsız bir davranış olarak isimlendirirler. Dünyada tasarladıkları menfaat düşünceleri ile ahirette de cennet köşkleri satın alma hayali kurarlar. Bundan dolayı İslâm’ın temel ilkesi, nefsi tezkiye edip, Allah’a giden yolları başkalarına da açmak yerine yalnız kendi kurtuluşlarını düşünerek, dünya ve ahirette rahat yaşama fikrine sahip olurlar.⁵⁰³

İhlâs ve samimiyet yalnız kulluk görevlerimizde değil, insanlarla olan münasebetlerimizde de çok önemli bir yere sahiptir. İnanan insanın en önemli vasıflarından biri olan güvenilirlik, sadece içten ve samimi davranışlarla sağlanabilir. Aile ortamında, komşuluk ve arkadaşlık ilişkilerinde, iş hayatında, kısacası yaşamımızın her alanında, insanlara karşı içten ve samimi davranışlar göstermek, en büyük ahlâki erdemlerden biridir. Bu ahlâki erdemi elde etmenin en kısa ve en güvenilir yolu da her

⁴⁹⁸ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 700-701.

⁴⁹⁹ Fâtiha, 1/5.

⁵⁰⁰ Zümer, 39/2-3.

⁵⁰¹ Özağşar ve diğerleri, *Hadislerle İslâm*, c. 3, 194.

⁵⁰² Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 698-699.

⁵⁰³ Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 80.

işte Allah rızasını gözetmek ve onun daima bizi gördüğünü aklımızdan çıkarmamaktır. Bu yaklaşım, insanlara ve eşyaya bakışımızda esas olursa, dünyevi menfaat ve hırsların neden olduğu birçok olumsuzluk kolaylıkla yok edilebilir.⁵⁰⁴

3.3.2.6. Tefekkür

Tefekkür, Arapça “düşünmek”⁵⁰⁵ anlamına gelir. Tasavvufi terim olarak, “hayrı ve şerri görmeye yarayan kalpteki ışık, vicdan”⁵⁰⁶ anlamına gelmektedir. Kimyâ-yı Saâdet’e göre, “tefekkür, ilim öğrenmek istemektir”.⁵⁰⁷

Gazâlî’ye göre, insan cahillik yönü olarak da yaratılmıştır. Bu cehaletten kurtulmak için bir nura ihtiyacı vardır. Allah’ın rızasına ermek için hayatını nasıl devam ettireceği, marifet nuru ile anlaşılır. Marifet nuru ise tefekkürden oluşur. Gazâlî bu durumu şu örnekle açıklamıştır: Karanlık yolda yürüyemeyen bir kişi, iki çakmak taşını birbirine vurarak elindeki mumu yakar. Mumun ışığı ile yolu aydınlanır. Çakmak taşlarını birbirine vurması tefekkür gibidir. Marifet de taşlardan ortaya çıkan ışığa benzer ve bununla kalbin hali değişir. Kalbin durumu değişirse kişinin amelleri de değişir. Yüzü dünyadan ahirete döner. Buradan da anlaşıldığı gibi “tefekkür, bütün iyiliklerin aslı ve anahtarıdır”.⁵⁰⁸

Kul, aşığa benzer. Sevgilisinin güzelliğini, ahlâkını düşünür. Sevgilisinin yanında daha değerli olmak için de kendisi hakkında düşünür. Dine karşı duyulan sevgi ve Allah’a karşı duyulan aşkı tefekkür etmek de buna benzer.⁵⁰⁹

Gazâlî, aşık maşuk ilişkisi örneğini verdikten sonra kulun tefekkürünü de kişinin kendisiyle ve Allah ile ilgili tefekkürü olmak üzere ikiye ayırır:

Kendisiyle ilgili olan tefekkür, iç muhasebe yaparak kendisinde bulunan olumsuzlukların farkına varıp, kalbini ve nefsinin bunlardan arındırmasıdır. Her an günah işlemek tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu hatırlayıp diliyle, eliyle, gözüyle işleyebileceği günahlardan uzak durmaya çalışmalıdır. Elinde nimet olarak bulunan bedeni, malı, evladı gibi varlıklarını, yaratılış ve veriliş gayelerini düşünüp ona göre hareket etmelidir. Dilin, zikretmek, güzel ve doğruyu söylemek için; malın, ihtiyacı

⁵⁰⁴ Özafşar ve diğerleri, *Hadislerle İslâm*, c. 3, 198.

⁵⁰⁵ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, “tefekkür” md., 704.

⁵⁰⁶ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, “tefekkür” md., 519.

⁵⁰⁷ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 721.

⁵⁰⁸ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 722.

⁵⁰⁹ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 722-723.

olanlara sadaka olarak verilmesi için; gözün, güzel olanı görmesi ve harama bakmaması için kendisine lütfedildiğini düşünüp bilmelidir.⁵¹⁰

Allah ile ilgili tefekkür de, Allah'ın zatı ve yarattıkları hakkında düşünmektir. İnsan akıllı, Allah'ın zatını kavrayabilecek yetkinlikte olmadığı için, zatıyla ilgili olan tefekkürden kaçınılması gerektiğini belirtmektedir. Çünkü insan akıllı, gördüğü ve gözlemediği dünyanın ötesine gidemez. Allah'ın zatı, dünya ve kâinatta görülen ve bilinenden tamamen farklı ve bunların dışındadır. Gazâlî, Allah hakkındaki tefekkürün yarattıklarına yöneltilmesi gerektiğini söylemektedir. Bu tefekkür insanın kendisinden başlayıp kâinatı da içine alacak şekilde genişler. İnsanın yaratılış evreleri, insan vücudunun işleyişi, yağmurun, bulutların oluşumu, ayın, dünyanın, galaksilerin hareketleri insan zihninin kavrayıp üzerinde düşünebileceği konulardır. Değersiz görülebilen bir hayvanın ekolojik dengeyi sağlamak için yaratılmış olması ve kâinattaki kusursuz işleyen ahengi düşünmek, Allah'ın kusursuz iş yaptığını insana idrak ettirir. Bu tefekkürle insan, Allah'ın kudret sarayını müşahade eder. Kendi acizliğinin farkına varıp Allah'ın iradesi altında bir kul olduğunu bilir. Marifeti artarken Allah'ın istediği gibi bir kul olma yolunda ilerler.⁵¹¹

Nitekim Kur'ân-ı Kerim'de; "Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ve gündüzün birbirini kovalamasında, akıl sahipleri için ibretler vardır. Onlar ayakta iken, otururken ve yanları üzere iken Allah'ı zikrederler, göklerin ve yerin yaratılışını düşünürler".⁵¹² buyurularak tefekküre teşvik edilmektedir. Yine başka bir ayette "Geceyi, gündüzü, Güneş'i, Ay'ı sizin istifadenize vermiştir. Yıldızlar da O'nun emrine boyun eğmiştir. Bunlarda, akıl edenler için dersler vardır".⁵¹³

Ayetlerden de görüldüğü üzere, Allah kullarına tefekkür etmelerini, kâinatın işleyişi konusunda düşünürken de zikretmelerini buyurmaktadır. Zira kul Allah'ın kudretini gözlemediklerinden anladıkça, Allah'a karşı olan saygısı artacak ve daha fazla tazim etme gereği duyacaktır. Tefekkürü zikre, kulluğa dönüşecek ve bunu aklını kullananlar başarabilecektir. İnsan, aklını Kur'ân'ın tavsiye ettiği yönde kullanmayı başarabildiğinde, tefekkür asıl gayesine ulaşacaktır. Çünkü tefekkür, insana ahirete giden yolu aydınlatan manevi bir ışık gibidir. Bu manevi ışık kullanılarak hayatın her evresi aydınlatılır. Dünyanın ve kâinatın yaratılışı hakkında düşünen bir insan,

⁵¹⁰ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 723.

⁵¹¹ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 724-736.

⁵¹² Âli İmran, 3/190-191.

⁵¹³ Nahl Suresi, 16/12.

işleyişindeki ahenge bakarak, bu düzenin bir tek elden çıkmış olduğunu anlar ve tevhid inancı perçinlenir. Marifeti ve Allah’a bağlılığı artar. Allah’ın her zerreye ve her olaya olan müdahalesini hisseder. Tefekkür aynı zamanda, olaylara geniş bir perspektiften ve ilahi bakış açısıyla bakabilmeyi sağlar. Bu sayede kul, yaşadığı sorunlar karşısında, dar kalıplara sıkışıp kalmak yerine, ilahi bakış açısının etkisiyle farklı çözümler üretir. Böylece başına gelen olumsuzluklar kişiyi olumsuz yönde etkilemez. Tefekkür gözlüğüyle hayatı gözlemlediği için, her işin ardındaki hikmeti düşünür. Tefekkürün verdiği derin kavrayış ve ince düşünce ile manevi ve psikolojik yönden ilerlemesi sağlanır.

3.3.2.7. Tevekkül

Tevekkül, Arapça’da “vekil edinme, güvenme”⁵¹⁴ anlamlarına gelir. Tasavvufi literatürde ise;

- Allah’a güvenip, halkın elindekine göz dikmemek,
- Rızık endişesi konusundaki vesveselerden kurtularak, Allah’a güvenmek,
- Allah’ın vaadine güvenerek, Hakk’a itimat etmek gibi anlamlara gelmektedir.⁵¹⁵

Kimyâ-yı Saâdet’e göre, “tevekkül, kalbin her işte Allah Teâlâ’ya itimat etmesi, güvenmesi demektir”.⁵¹⁶

Gazâlî, tevekkülün kalbe ait olduğunu ve imandan kaynaklandığını söylemektedir. “Tevhîde ve Allah Teâlâ’nın lütuf ve ihsanının pek çok olduğuna iman etmekle hasıl olur. Bu hal, kalbin Vekil’e itimat etmesi, güvenmesi, O’na inanması ve O’nun ile rahat etmesidir”.⁵¹⁷ Nitekim Allah Teâlâ Kur’ân’da, “Eğer imanınız varsa Allah’a tevekkül ediniz”.⁵¹⁸ “Allah Teâlâ tevekkül edenleri elbette sever”,⁵¹⁹ “Bir kimse Allah Teâlâ’ya tevekkül ederse, Allah Teâlâ ona kâfidir”⁵²⁰ gibi ayetlerde tevekkülü tavsiye etmiştir.

Vekil, Allah Teâlâ’nın isimlerindedir; “kulların rızkını üstlenen” manasına gelir. Vekil kılmak, güvendiği bir kişiye, işlerinin yürütmesini devam ettirmesi için yetki vermek demektir. Allah’a olan tevekkül, rızık ve işlerin neticesi hususunda, O’na güvenmek ve teslim olmaktır. Allah’a güvenmek kalp ile alakalıdır; çalışıp çabalamak da bedenle alakalıdır. Çalışıp, çabalamak Allah’a tevekküle engel olmaz. Tevekkül,

⁵¹⁴ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, “tevekkül” md., 717.

⁵¹⁵ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, “tevekkül” md., 531.

⁵¹⁶ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 747.

⁵¹⁷ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 738, 746.

⁵¹⁸ Mâide, 5/23.

⁵¹⁹ Âl-i İmrân, 3/159.

⁵²⁰ Talâk, 65/3.

Allah'a itimat etmekle beraber, rızkının temini ve işlerinin en güzel şekilde neticelenmesi için gerekli olan çabayı göstermek demektir.⁵²¹

Tevekkül, Kimyâ-yı Saâdet'te, iftiraya uğrayıp da mahkemeye düşen bir kimsenin, kendisine avukat tutması örneğiyle anlatılır. Avukatın kendisini savunacağını, kurtaracağını bilir, ona güvenir. Fakat avukat, gerekli dosyalar hazır olmadan işini yerine getirmeyecekse, kişi önce gerekli evrakları toplayıp sonra avukata işini havale eder. Allah'a duyulan tevekkül de buna benzer. Kul, Allah'ın kendini koruyacağını, rızıklandıracağını bilir. O'ndan başka kimseye itimat etmez. Hayrın da şerrin de Allah'tan geldiğini bilir; dünyalık zararlarına üzülmez. Allah'a güvenirken de sebepleri tamamen tesirsiz kabul etmez. Sebepleri etkili kılacak olanın da Allah olduğunu bilir.⁵²² Kur'ân-ı Kerîm'de, "insana ancak çalıştığına karşılığı vardır"⁵²³ ayetiyle, insanın elde etmesi gereken şeyler için çabasının da olması gerektiği buyurulmuştur.

Kuşeyri, Risalesinde, tevekkül duygusunun Hz. Peygamber (s.a.v.)'in tavrı ve ahlâkı olduğunu, bununla beraber çalışıp kazanmanın O'nun (s.a.v.) sünneti olduğunu söylemiştir.⁵²⁴ İnsan hedefe ulaşmak için elden gelen her sebebe başvurup; kötülüklerden sakınmak için her türlü tedbiri alıp, sonucu Allah'a havale etmelidir.⁵²⁵

Ebu Talib El-Mekkî, Kûtu'l-Kulûb eserinde hakiki anlamda tevekkül eden bireylerin ahlâk özelliklerini şu şekilde sıralamıştır:

- Kullardan herhangi bir beklentisi olmadan kalbi teskin olmuştur.
- Sahip olmadıklarından dolayı başkalarının sahip olduklarına karşı hırs ve kıskançlık duymaz.
- Rızık endişesi duymadığı için haram olanlara el uzatmaz.
- İnsanlardan beklentisi olmadığı için başkalarına karşı samimi davranır ve ikiyüzlü olmaz.⁵²⁶

Tevekkül, tevhid inancı temelinde oluşan manevi bir duygudur. İnsana maddi ve manevi anlamda bir rahatlama sağlar. İnsanın güç yetiremeyeceği hallerde ve olaylarda dayanak noktası olur ve sorunlarla baş edebilme becerilerini geliştirir. Günlük hayatın seyri içinde meydana gelen olayların ruhi ve manevi karışıklıklara yol açmasını

⁵²¹ Gökcan, *Temel Ahlâki Prensipleri ile Tasavvuf*, 146-147.

⁵²² Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 746-747.

⁵²³ Necm, 53/39.

⁵²⁴ Kuşeyri, *Kuşeyri Risâlesi*, 350.

⁵²⁵ Özafşar ve diğerleri, *Hadislerle İslâm*, c. 3, 436-437.

⁵²⁶ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtu'l-Kulûb (Kalplerin Azığı)*, ter: Dilaver Selvi (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2004), c. 3, 27-28.

engeller. Kişinin kendini yalnız hissettiği anlarda, bu duygudan kurtulmasına, hayatın olumsuzluklarına karşı sabırla mukabele etmesine yardımcı olan manevi bir haldir. İnsan için adeta bir kalkan gibi olup, olumsuz düşünce ve duyguların kalbinde yer etmesinin önüne geçer.⁵²⁷

Tevekkül, çalışmamak için bir mazeret olmamalı; aksine çalışkanlığın, azimli olmanın harekete geçirici etkeni olmalıdır. Hayatın başarılı ve verimli bir şekilde sürmesi için, kararlılık, azim, tevekkül, sabır gibi kaidelere uymak lazımdır. Bu sebeple her mü'min etrafında gelişen olayların Allah'ın kudret ve iradesi dahilinde gerçekleştiğini bilip, Allah'ın kendisi hakkında yararlı olanı verip, kötü olandan onu kurtaracağını idrakinde olur. Üzerine düşeni yapıp, her türlü gayreti gösterdikten sonra neticeyi Allah'a havale eder.⁵²⁸

3.4. KİMYÂ-YI SAÂDET'TE AHLÂKI EĞİTME YOLLARI

Sûfiler, nefsin bireyi kötülüğe yönlendirerek, Allah'ın emir ve yasaklarından uzaklaştırıp; kendi istek, hevâ ve arzusu peşinde koşturmasından arındırmak için yöntemler geliştirmişlerdir. Bu yöntemlerin geliştirilmesindeki amaç; bireyin, kendini tanıyabilmesi, nefsin kontrol edebilmesi, sorumluluklarının bilincinde olup onları uygulama konusunda kendisini hazır hissedip harekete geçirebilmesi, Allah'ın emirlerine ve yasaklarına uygun bir yaşam sürmesi ve sosyal yaşamında sağlıklı ilişkiler kurabilmesidir.

Tasavvuftaki ahlâk eğitimi, bireyin kâmil insan olması yolunda, nefsin hastalıklarına karşı, bireylere farklı farklı reçete uygulamaktadır. Her bireyin istitaat ve kabiliyetleri farklıdır. Bu farklılıklar göz önünde bulundurularak bir plan ve program belirleyip, bu programı birey uygularken de onun yanında olup yalnız başına kalmamasına dikkat edilmektedir. Başarabileceği konusunda daima psikolojik destek verip, motivasyonunu kaybetmemesi noktasında yanında olduğunu hissettirip, umudunu yitirmemesi için de yüreklendirici; nefesine ve şeytana uyup kibirlendiği zaman da uyarıcı rol olmaktadır.

“İnsan, gerek verasetle kendine intikal eden mizaç ve gerekse sonradan çevreden kazandığı huy ve alışkanlıklarıyla yaptığı davranışları ile kendine göre bir yol tutar.

⁵²⁷ Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 84; Kasım Karataş ve Mustafa Baloğlu, “Tevekkülün Psikolojik Yansımaları”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19, sy. 1 (2019): 116.

⁵²⁸ Özafşar ve diğerleri, *Hadislerle İslâm*, c. 3, 444.

Fakat bu karakter vasıfları her zaman doğru olmayabilir. Doğru oluşunun ölçüsü, Allah'ın ve Resulü'nün (s.a.v.) beyan buyurdıkları ölçülere göre davranmasıyladır".⁵²⁹

“Herkes kendi kusur ve eksikliğini öğrenmeli, bunun için istekli olmalı ve çaba sarf etmelidir. Çünkü hastalık bilinmeyince ilaç kullanılmaz”.⁵³⁰ İnsanın vücudunda hangi hastalık varsa tetkikler yapılır, önce problemin ne olduğu teşhis edilir ve ona göre de tedavi uygulanır. Kandaki enfeksiyondan dolayı mide ilacı kullanılmasının tedavi için hiçbir olumlu etkisi yoktur. İşte bunun gibi, kendi kusur ve eksikliğini tam teşhis edememiş birinin kusurlarını tedavi etmek için kullanacağı yöntemlerin o kusur için isabetli olup olmadığı belli olmadığından, kusuru teşhis etmeden tedavi etmesi mümkün olmayacaktır.

İnsanın kendi kusurunu ve eksikliğini dört yolla görüp teşhis edebileceğini ifade eden Gazâlî, bu durumu şu şekilde izah etmiştir:

1. Tasavvufta kemâl ve kemâlât derecelerini başarıyla aşmış bir müridin huzurunda oturmakla olur. Şeyh bakar ve bütün eksikliklerini, kusurlarını görüp söyler.
2. Müşfik bir dost seçer ve onu kendine müfettiş tayin eder. Böyle bir dost, bir hata edip kusur işleyince onun üstünü örtmez veya kıskandığı için abartarak söylemez.
3. Düşmanlarının sözüne bakmalı ve dinlemelidir. Çünkü düşman hep açık arar, ayıp ve kusur görme derindedir.
4. Bireylere bakmalı, kimde bir kusur görürse kendisi onu yapmamaya ve ondan uzak durmaya gayret etmelidir. İsa (a.s.)'a, “Sana edebi kim öğretti?” diye sorduklarında “hiç kimse öğretmedi, kimin bir kötülük yaptığını gördüysem o kötülüğü yapmadım” buyurdu.⁵³¹

Kimyâ-yı Saâdet'e göre; makam, mevki, mal hırsı ve günahları, dünyaya gereğinden fazla bağlanmasına neden olur. Kalbi dünyaya ziyadesinden fazla bağlanan insandan da kötü huylar ve kötü ahlâk sadır olur. Gazâlî, bunlardan kurtulmanın çaresi olarak, riyazet, mücahede, ilim ve amel ile nefsin isteklerine muhalefeti tavsiye etmektedir.

⁵²⁹ Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Din Eğitimi*, 121.

⁵³⁰ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 395.

⁵³¹ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 395.

3.4.1. Mücahede

Mücahede, Arapça “savaşmak, mücadele etmek, vuruşmak” gibi manalara gelir. Tasavvufta, “nefsin, Hakk’ın rızasını kazanmak yolunda harcanması” mücahede olarak adlandırılmıştır. Mücahede, Allah’ın istediği ancak nefse ağır gelen şeyleri ona yükleyerek nefisle mücadele etmektir.⁵³²

Güzel ahlâklı olmanın üç nedeni vardır. İlki, fitrattır; yani yaratılıştan Allah’ın bahsettiği huylar. Böylece insan iyi huylu yaratılmış olur. İkinci sebep, kişinin kendini zorlayıp iyi ameller, fiiller yaparak, bunları alışkanlık haline getirmesidir. Üçüncü sebep ise; kişi iyi işleri ve ahlâkı olan insanlarla bir arada buldukça, onların güzel huyları kendisinin de tabiatı olur. Bu üç sebebe ulaşan, en yüksek mertebeye ulaşır.⁵³³

Allah vergisi olan ahlâk ile insan yaratılıştan itibaren, öfke ve arzusunu kontrolü altına alacak bir fitratta olur. Hatta öyle ki, öfke ve arzu, akıl ve dine uyacak bir dengede yaratılmıştır. Böyle bir kişi, terbiye görmeden ahlâklı ve alim olur. Terbiyesini Allah, fitratına zaten koymuştur. Hz. İsa, Hz. Zekeriyya ve diğer peygamberler gibi.⁵³⁴ Lütuf olan bu ahlâka ulaşmak için insanlar çaba ve azim göstermeli, kesbi olarak bu seviyeyi yakalamaya çalışmalıdırlar. Bunu yakalamanın yolu da kendine alışkanlık kazandırmak ve kendisini olumlu anlamda besleyecek kişilerin yanında bulunmaktır.

Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*’te; ahlâkın güzelleştirilmesiyle ilgili, iyi davranışları sürekli yaparak adet haline getiren kişide bundan dolayı güzel huylar gelmeye başlar. Allah da bu hikmete binaen iyi işler yapmayı ve güzel davranışlarda bulunmayı emretmiştir. İyi ameller yapıla yapıla, kalp çirkinliklerden ve kötülüklerden arınır, iyi surete bürünür. İnsanın zorlanarak alışkanlık haline getirdiği davranışları bir müddet sonra onun tabiatı, ahlâkı ve fitratı haline gelir, tespitini yapmıştır.⁵³⁵

Genel eğitimde, bir davranışın sürdürülebilmesi ve alışkanlık haline getirilmesi için, o davranış öğretisi haline gelinceye kadar tekrarlanmalıdır.⁵³⁶ Din eğitiminde de bir davranışın öğrenilmesinin kaliteli olması ve kalıcılığı için tekrar tekrar yapılması gerekmektedir.⁵³⁷

⁵³² Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, “mücahede” md., 520; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, “mücahede” md., 382.

⁵³³ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 391.

⁵³⁴ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi’-d-dîn*, c. 3, 134.

⁵³⁵ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 390.

⁵³⁶ Ertürk, *Eğitimde Program Geliştirme*, 98.

⁵³⁷ M. Zeki Aydın, *Din Öğretiminde Yöntemler* (Ankara: Nobel Yayınları, 2004), 29.

“Elde edilen özellik, Allah’ın vahyine uygun olursa üstün olur. Aksi takdirde aşağı kabul edilir. Mümin ve kafir sıfat değiştirebilir; yani mü’min kafir, kafir de mümin olabilir. O halde kazanılan iyi vasıfların devamlı olarak muhafaza gayreti, ibadetlerle, iyiliklerle takviye edilmesi icap eder”.⁵³⁸

Güzel alışkanlıkları bütünüyle uygulamadıkça, dinî hasletler ve duygular insanda yer etmez. İnsan, tüm güzel ahlâkları yapacak, bütün fenalıklarından arınacak ve güzel davranışları kalben arzulayan bir hale bürünecektir.⁵³⁹ Bu hale gelmenin tek çaresi, nefsi zorlayarak da olsa iyi işlere devam etmektir. Bu devam güzelliklerde değil, günahlarda olursa, önemsenmeyen küçük günahlar birbirini çeker. Böylelikle günah günaha sebep olur ve son nefeste imana zarar verecek kerteye gelebilir. Günahları küçük görmeyerek ve ibadete devam ederek iyi hale ulaşılır. Bir anda değil, tedricen ilerleneceği unutulmamalıdır. İbadetin çoğu etkili olur ama azların uç uca eklenmesinden, çok meydana gelir.⁵⁴⁰ Hz. Peygamber (s.a.v.)’in “Allah katında amellerin en makbulü az da olsa devam üzere yapılandır”⁵⁴¹ beyanından da anlaşılacağı üzere, çokluktan önce devam elzemdir.

3.4.2. Riyazet

Riyazet, Arapça “idman, eğitime, terbiye ve ıslah etme, boyun eğdirme” gibi anlamlara gelir. Terim olarak, “salikin canının istediği şeyi yapmaması, nefis ile zıdlaşması, nefsin arzuladığı şeyi yapmaması, arzu etmediği şeyi yapması, kısaca nefis ile cenk etmesi” manasındadır. “Nefsi eğitmek üzere, onu aç, susuz ve sevdiği şeylerden mahrum bırakmaya riyazet denir. Nefsi ibadete alıştırmak üzere eğitmek de, riyazettir”.⁵⁴²

Gazâlî’ye göre; “herkesin riyazeti, daha çok sevdiği ve istediği şeyi nefesine yaptırmamaktır”. Nefis alışkanlıklarını terk etmedikçe; az yemeye, az uyumaya, az konuşmaya alışmadığı sürece Allah’a ulaşamaz. Bu alışkanlıkları terk etmek, bir bebeğin sütten kesilmesi gibi zor olur. Fakat sütten kesilen bebeğin bir süre sonra anne sütünü bir daha istememesi gibi nefis de az miktara alıştığında artık daha fazlasını istemez. İnsan az yemeye, az uyumaya kendini alıştırdığı gibi makam ve iktidar

⁵³⁸ Çamdibi, *Şahsiyet Terbiyesi ve Din Eğitimi*, 121.

⁵³⁹ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi’ d-dîn*, c. 3, 135.

⁵⁴⁰ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi’ d-dîn*, c. 3, 138.

⁵⁴¹ Buharî, İman, 32; Müslim, Müsafirîn, 215-218, Münafıkın, 78.

⁵⁴² Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, “riyazet” md., 597; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, “riyazet” md., 438-439.

sevgisine ve mal biriktirme hırsına karşı da nefesine bunların terk edilmesi gerektiğini söylemelidir.⁵⁴³ Böyle yapmakla kalbini dünyaya bağlayan arzuların kurtulmuş, ihtiyacı kadar faydalanmış olur.

Az yeme, şeytanın tuzaklarını önler; az uyuma, kalbi nurlandırır; az konuşma, lüzumsuz ve kötü sözleri kalpten uzaklaştırır.⁵⁴⁴

Ancak bir anda çok yemeyi, çok uyumayı, çok konuşmayı azaltmak doğru olmaz. İnsan buna dayanamaz ve alışamaz. Bu yüzden, tedricen yaparak alışkanlık haline getirebilir.⁵⁴⁵

Bununla beraber, yenilen lokmanın da helal olması oldukça önemlidir. Çünkü helal lokma kalbi nurlandırırken, haram lokma da kalbi karartır.⁵⁴⁶

İnsanda güzel ahlâkın ortaya çıkması için, az yemenin, az uyumanın yanında arzular, öfke ve hırs gibi kuvvetlerin de dengeli seviyeye getirilmesi gerekmektedir.⁵⁴⁷

İnsanda öfke duygusunun olmasının sebebi, elde etmek istediği bir dünyalığı elde edememektir. Arzulayıp da ulaşamadıkça hırsı ve öfkesi artar. Riyazetle arzularını ve ihtiyaçlarını zaruret miktarına indirirse, kalbinde mal biriktirme ve dünyalık elde etme arzusu kalmaz. Bu arzular kalmayınca bunlara bağlı olan öfke ve hırs da kalbinden kalkar.⁵⁴⁸

İmam Gazâlî'ye göre, riyazetten maksat, tevhide kavuşmaktır. Yani insan, yalnızca Allah'a itaat edip, nefsinin kölesi olmaktan kurtulmalıdır. Böyle olduğu zaman güzel ahlâk elde edilmiş olur.⁵⁴⁹ Kimyâ-yı Saâdet'te, riyazet ile bir amaç gözetildiği gibi; din eğitiminde de ulaşılmaması hedeflenen istedik davranışlar meydana getirme gibi belirli gayeler vardır.⁵⁵⁰

3.4.3. İlim ve Amel

İmam Gazâlî, Kimyâ-yı Saâdet'te; insanın kurtulması gereken veya kazanması gereken bir davranış için ilim ve amel ilacından bahseder. İlk olarak, olumlu veya olumsuz bir davranışın manevi anlamda nelere sebep olduğu, kazanımları ve insana kaybettirdikleri bilinmelidir. İnsan, olumsuz davranışlar hakkında, Kur'an ve hadislerde

⁵⁴³ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 396-397.

⁵⁴⁴ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 404-405.

⁵⁴⁵ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 412.

⁵⁴⁶ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 404.

⁵⁴⁷ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 387.

⁵⁴⁸ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 457.

⁵⁴⁹ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 393.

⁵⁵⁰ Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, 23.

bildirilen yasak ve yaptırımları öğrenince; bu davranışları bırakması gerektiğini anlar. Yine ilimle, naslarda emredilen davranışları takınması gerektiğini bilir. Öğrendiği ilim ile, kötü davranışları bırakmaya gayret ederek ve iyi huylar edinmeye çalışarak bunları hayatına tatbik eder. Böylece ilmini amele dönüştürmüş olur.⁵⁵¹

Kimyâ-yı Saâdet'te takınılması veya bırakılması gereken bütün davranışlar için ilim ve amelin ilaç olarak kullanılması gerektiği söylenmiştir. Bunun bir örneğini şu şekilde görebiliriz: “Kızgınlık, heyecan yani yerleşik duygu halini alınca, bunun telafisi ilim yapmak ve sabretmekle elde edilir. Bütün huyların çaresi ilimle pratikle sağlanır. İlim, ayet ve hadislerde geçen öfke hakkında ve kızgınlığını yenenlerin sevapları hakkında düşündürmektedir”.⁵⁵²

Kimyâ-yı Saâdet'teki tasavvufi ahlâk eğitiminde Gazâlî'nin, ilmi, ilaç (çare) olarak önermesi; neyi, nasıl yapacağını bilen insanın, bunları daha kolay yaşantısına yansıtması içindir. Din eğitiminde de öğrencinin ne yapacağını, nasıl yapacağını, niçin yapacağını bilmesi, ilgisini artırır ve hedefteki istenilen davranışa ulaşmayı kolaylaştırır.⁵⁵³

3.4.4. Muhalefet

Ahlâkın eğitilebileceğini söyleyen Gazâlî, bu süreçte uygulanabilecek yöntemler ortaya koyar. Kişi, kendisinde dengeli hale gelmesini istediği bir huyu eğitmek için, kendisine ve eğitmek istediği tutum ve davranışa karşı muhalif olmalıdır. Örneğin aşırı istek ve arzulardan kurtulmak ona karşı koymakla mümkündür. Genel anlamda da her olumsuzluk zıddı ile yani tersi yönde davranmakla engellenir. Ateşlenme nedeniyle meydana gelen hastalığın devası, soğuktur. Öfkeden ortaya çıkan hastalığın şifası da tevazu ve alçak gönüllülüktür. Cimriliğin çaresi de mal vererek paylaşmaktır.⁵⁵⁴

⁵⁵¹ İlim ve amel ilacının geçtiği yerler için Kimyâ-yı Saâdet kitabının ‘Mühlakat’ bölümüne bakınız.

⁵⁵² Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 461.

⁵⁵³ Çamdibi, *Eğitim İlkeleri ve Rehberlik*, 73.

⁵⁵⁴ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 389.

3.5. KİMYÂ-YI SAÂDET’TE KULLANILAN EĞİTİM İLKE VE YÖNTEMLERİ

3.5.1. İlkeler

3.5.1.1. Tedricilik İlkesi

Bilginin birden, toplu halde yüklenmesi psikolojik ve pedagojik ilkelerle uyuşmaz. Bireye bilgi, aşama aşama aktarılmalı ki öğrenilmesi, anlaşılması ve kalıcı olması kolay olsun.⁵⁵⁵ Zira Allah Teâlâ kâinatı tedricilik esası üzerine yaratmıştır. Yaratılanların hiçbiri birdenbire oluvermemiştir. Var olan bir şey de bir anda yok olmaz.⁵⁵⁶ İnsanın alışkanlıkları da böyledir. İnsanın gelişimi nasıl uzun bir sürede gerçekleşiyorsa, bunun gibi bir şeyi özümseyip uygulaması da uzun bir sürede gerçekleşir.⁵⁵⁷ Zamanla edindiği alışkanlıkları hemen bırakamaz. Çünkü insan kendi hareketlerini beğendiğinden davranışlarını değiştirmesi zor olur. Allah Teâlâ insanların bu psikolojisini dikkate alarak, içkiyi birden yasaklamayıp üç evrede yasaklamıştır. Böyle bir yol takip edilmeseydi, içkiyi alışkanlık haline getirmiş olan Müslümanlar belki de bu alışkanlıklarını bırakamayacaktı.⁵⁵⁸

İmam Gazâlî, Kimyâ-yı Saâdet’te aşamalılık ilkesini ahlâk eğitiminin temel yöntemlerinden biri olarak kullanmıştır. Kişinin kendisini ahlâken güzelleştirme çabasında fitratı haline getirmeye çalıştığı davranışlar, aşamalılık ilkesine göre öğrenilerek özümseilir.

Nefsi arındırmak ve kötü ahlâktan temizlenmek için riyazet, Gazâlî’nin tavsiye ettiği bir yöntemdir. Riyazet ise, “nefsi eğitmek üzere onu aç, susuz ve sevdiği şeylerden mahrum bırakmak”tır.⁵⁵⁹ Fakat nefsi sevdiği ve arzu ettiği şeylerden bir anda mahrum bırakmak doğru olmaz. Nefis bunu kaldıramaz. Bu yüzden riyazet ağır ağır ve nefsi alıştıran yapılmalıdır.

Gazâlî, Kimyâ-yı Saâdet’te riyazetin yemekle alakalı olan tarafı için şu örneği vererek aşamalılık ilkesinin nasıl uygulanabileceğini göstermiştir: “Az ekmek yemek

⁵⁵⁵ M. Faruk Bayraktar, *İslâm Eğitiminde Öğretmen/Öğrenci Münâsebetleri* (İstanbul: Marmara Üni. İlahiyat Fak. Vakfı yayınları, 1987), 64.

⁵⁵⁶ Bayraktar, *İslâm Eğitiminde Öğretmen/Öğrenci Münâsebetleri*, 33.

⁵⁵⁷ Abdullah Özbek, *Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed* (Konya: Esra Yayınları, 1994), 183.

⁵⁵⁸ Bayraktar, *İslâm Eğitiminde Öğretmen/Öğrenci Münâsebetleri*, 34-36.

⁵⁵⁹ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, “riyazet” md., 597.

isteyen bir kişi, her gün birer lokma azaltarak istediği miktara ulaşabilir. Böylelikle vücudunu ani bir zorlamaya maruz bırakmadan, kolaylıkla ekmeği azaltabilir.⁵⁶⁰

Aynı şekilde insanda bulunan kötü sıfatların iyilerle yer değiştirmesi için, Gazâlî'nin manevi hastalık olarak nitelendirdiği alışkanlıklara karşı manevi ilaçlar tedricen, azar azar verilmelidir.⁵⁶¹

Bunu, “bir çocuğa okula giderse devlet başkanlığı verileceği söylense ocuk bunu önemsemez. Ama o çocuğa okula giderse oyuncak verileceği söylense, o zaman kendisinden beklenen işi yapar. Büyüyüp olgunlaşan çocuğa okula devam etmesi karşılığında artık oyuncak yerine güzel kıyafetler teklif edilir. Yaşı anlayabilecek seviyeye geldiğinde, başkanlık teklif edilir. Bundan sonra da oyuncuğın, giysinin, başkanlığın da ölümle zeval bulacağı söylenir” örneğini vererek anlatıyor.⁵⁶²

Zira ocuk büyüdükçe kavraması ve idraki de değişecek, ilmi artacaktır. Olgunlaştığıca, oyuncak ve güzel elbiselerinden vazgeçmeyi öğrendiği gibi başkanlık makamı ve bu makamın getirdiği şöhretten de vazgeçmeyi öğrenecektir. Ölüm gerçeğini idrak edip esas olanın ebedi sultanlık olduğunu fark edecektir. Burada Gazâlî'nin söylediği, çocuğa/kişiye kavrama seviyesine göre, bilgiyi aktarmak; sabırla, tedrici bir yöntem izlemektir. Bu ocuğa makam ve şöhret hastalığını anlatması doğru olmazdı. Fakat büyüdükçe her yaşına göre verdiği bilgilerle, olgunlaştığı dönemde şöhretin, makam ve mansıbın dünya gibi fani olduğunu söylemek en doğru olanıdır.

Ahlâk eğitiminde insan aniden kâmil insan seviyesine çıkamaz. Aksine bu işi tedrici bir eğitimi gerektirir. Psikolojik yönü de gayet önemli olan tasavvufi eğitim sisteminde tedricen yola devam etmek kaçınılmaz olur.⁵⁶³

Nitekim Gazâlî, birçok konuda olduğu gibi cimrilik konusunda da hastalığın tedavisi olarak ilim ve amel ilacından bahseder. Öncelikle cimriliğin nedenlerini bilmenin, sonrasında bu nedenleri tedavi etmenin gerektiğini söylemektedir. “İlmî ilaçtan sonra ise devreye amelî ilaç girer” diyerek burada da bir sıralama ortaya koyar. Zira cimriliğe yol açan faktörlerin ilmine vakıf olmak sonrasında bu sebepleri yok edecek amelleri ardında taşır.⁵⁶⁴

⁵⁶⁰ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 412-413.

⁵⁶¹ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 394.

⁵⁶² Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 393-394.

⁵⁶³ Gözütok, *Tasavvufta şahsiyet Eğitimi*, 106.

⁵⁶⁴ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 502-504.

3.5.1.2. Temsili Anlatım (Benzetimlerden Yararlanma) İlkesi

“Bir şeyin benzerini sunmak ya da tasvirini yapmaktır”.⁵⁶⁵ “Temsil, anlaşılması güç bir durumu, daha belirgin ve çok bilinen benzeri ile anlatmaktır. Soyut kavramların somut olaylarla canlandırılıp şekillendirilmesi de bir temsildir”. İnsanların anlama güçlüğü çektiği soyut konuları, en kolay şekilde aktarabilmenin yolu, somut nesne veya olayları kullanarak benzetme yöntemi ile anlatmaktır.⁵⁶⁶

Yaşayan somut örneklerden yararlanma ile konuların bireyin hafızasında kalıcı olmasını, soyut kavramların herkes tarafından anlaşılabilen somut hale getirilmesini, anlamı kapalı olan konu ve kavramları açıklamayı sağladığı için eğitimde sıkça kullanılmaktadır.⁵⁶⁷ Kur’ân ve hadislerde de zaman zaman başvurulan⁵⁶⁸ bu ilke, İmam Gazâlî tarafından Kimyâ-yı Saâdet’te de ahlâk eğitimi ilkesi olarak kullanılmıştır.

Gazâlî, Kimyâ-yı Saâdet’te gıybet, yalan, hased gibi ahlâki bozuklukları hastalığa benzetmekte ve bu hastalıklardan kurtulmak için sunduğu çözüm yollarına ilaç demektedir.⁵⁶⁹ Nasıl ki, bedeni veya herhangi bir uzvu hastalanan insan, bunların tedavisi için çeşitli ilaçlara başvurur, hastalıklarından kurtulmaya çalışırsa, davranışlarındaki ahlâki bozuklukların kendisine zararı olduğunu bilip, bir hastalıktan kurtulur gibi tedavi yolları arayıp uygulaması gerektiğini anlatmak için bu temsile başvurmuştur.

Bu hastalıklardan biri de öfke duygusudur. Gazâlî, öfkenin kişiye olan zararından bahsederken, bu duygunun kalpte yakılan bir ateş olduğunu ve dumanının akıl ve düşünceyi karartacağını söyler. Akıl ve düşünceyi karartan dumandan dolayı da doğru görülmez, fikirler bulanık olur.⁵⁷⁰ Gazâlî burada öfkeyi ateşe benzetmiş; öfke anında aklın devre dışı kalarak düşünmeden hareket etme durumunu da ateşten yükselen dumanın havayı karartmasına benzeterek temsili anlatım ilkesini kullanmıştır.

Kimyâ-yı Saâdet’te Gazâlî’nin kullanmış olduğu benzetim yapma ilkesine bir diğer örnek ise şu şekildedir: Kendisine verilen nimetlerden dolayı asıl şükürün, sebep ve vesilelere değil, Allah’a yapılması gerektiğini anlatmak için, padişahın vezir aracılığı ile

⁵⁶⁵ Özbek, *Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed*, 161.

⁵⁶⁶ Suat Cebeci, “Din Öğretimi Yöntemleri”, *Etkili Din Öğretimi*, (2010): 321.

⁵⁶⁷ Özbek, *Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed*, 161.

⁵⁶⁸ Cebeci, “Din Öğretimi Yöntemleri”, 321.

⁵⁶⁹ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 445, 469, 559.

⁵⁷⁰ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 456.

gönderdiği hediyeden dolayı, hediyeği vezirden bilen adamın misalini vermiştir. Eğer vezirden bilirse, padişaha karşı olan teşekkürü tam olmaz.⁵⁷¹

Gazâli, insan aklının kavramakta güçlük çekeceği ahiret hayatının esas olduğunu anlatırken, altın; dünya hayatının geçiciliğini belirtmek için ise buz örneğini vermiştir. Sıcak havada yanında suyu ve buzu olan bir adam bir başkasına altın karşılığında buzunu satar. Böyle davranmasının sebebi, buzun en fazla bir gecede eriyeceğini, altının ise, uzun süre kendisine faydasının olacağını düşünmesidir. Gazâli burada, tüm cazibesine rağmen dünyaya gönül bağlamamak gerektiğini, ahiretin tercih edilmesinin önemini anlatmak istemiştir.⁵⁷² Aynı zamanda buzdan vazgeçerken suyu elinde bulundurması, hayatı devam ettiği müddetçe, dünyaya ihtiyacı kadar yönelebileceğini gösterir. Bu örnekte de görüldüğü üzere ahiret gibi soyut bir kavram insan zihnine yaklaştırılmak için altına benzetilerek somut hale getirilmiştir.

Gazâlî sık sık başvurduğu benzetim yapma ilkesini ihlâs konusunu anlatırken de kullanmıştır. Ona göre ihlâs, kazanılması çok zor, fakat ömür de bir kez elde edilince bile insanın sonsuz hayatını kurtarabileceği ümit edilen bir haslettir. Bu sıfatın kazanılmasının çok güç ancak imkansız olmadığını gübre ve kan arasından dupduru akan süt örneğini vererek anlatmıştır.⁵⁷³

Günümüzde ihlâsın, samimiyyetin yerini riya ve menfaat duyguları almış olsa da, gübre ve kan arasından sütün tertemiz akıp gelmesi gibi, birey de kendi niyet ve ihlâsını saf hale getirebilir. Zor gibi görünen bu gayret, insanın çabalamasıyla kolay hale gelecek, bireyden topluma yayılarak etkisini genişletecektir. Böylelikle insanlar arasında samimi ve güven duygusuna dayalı ilişkiler oluşacaktır.

Yalan söyleyen insanın, kalbinin eğik aynaya benzeyip doğruyu göstermekten uzak olacağını;⁵⁷⁴ kızgınlığın ilacını sunarken, ilim şekeri⁵⁷⁵ tabirini kullanarak, önerdiği ilmî tedavi yönteminin insanın ruhunda bıraktığı tatlılığı anlatmıştır. Böyle daha birçok benzetme ve temsil örneği kullanarak anlaşılması zor ya da karmaşık konuların anlaşılmasını kolaylaştırmış ve insan zihninin anlamakta güçlük çekebileceği kavramları somutlaştırmıştır. Günümüz dünyasında insanlara verilecek ahlâk eğitiminde de bu tip temsil ve benzetmelerden faydalanmak daha etkili olacaktır.

⁵⁷¹ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 621.

⁵⁷² Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 674.

⁵⁷³ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 699; Nahl, 16/66.

⁵⁷⁴ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 425.

⁵⁷⁵ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 461.

3.5.1.3. Özendirme-Sakındırma ilkesi

İnsanın fitratından dolayı, lezzet ve refah hoşuna gider; elem ve acı oluşturan şeyler de insan tarafından sevilmez ve onlardan korkar. İslâm eğitimi, insanı iyi olana sevk edip, kötü olandan sakındırmak için, insanın bu özelliğinden yararlanır.⁵⁷⁶

İnsanları öğrenmeye sevk etmek ve onları şevklendirmek için eğitimde ödül ve ceza unsurları kullanılır. Kur'ân'da bu yöntem özendirme ve sakındırma olarak vardır. İnsanların edinmeleri gereken bilgi ve tutumları, yapmaları veya yapmamaları halinde karşılaşılabilecekleri durumlara dikkat çekilir. Bu sayede kişi olumsuz olabilecek neticelerden kaçınacak ve olumlu neticeleri elde etme isteği kendisinde uyanacaktır.⁵⁷⁷

Özendirme ve sakındırma ile eğitim, davranışları ve duyguları kontrol altına alma ve bunlar arasında denge kurmayı sağlar. Tamamen ümitsiz olup korkuyla yaşamak uygun olmaz. Bu nedenle günahkar kişilerin Allah'ın rahmetinden ümit kesmeleri yasaklanmıştır.⁵⁷⁸

Sakındırma ilkesi, Gazâlî'nin *Kimyâ-yı Saâdet*'te kullandığı ilkelerden biridir. Gıybet eden insanları uyarmak için, sevaplarının gıybetini ettikleri kişiye aktarılacağını söylemiştir. Gıybet hastalığından uzak tutmak ve sakındırmak için söylenen bu uyarı, insanın kendisine çekidüzen verip, konuşurken kullandığı ifadelerle dikkat etmesi gerektiğini hatırlatır.⁵⁷⁹

İnsan tevbe etmeyi sürekli ertelediği zaman, öldüğünü gözünün önüne getirip cehennem ateşine nasıl dayanacağını, cennetten ayrı kalmaya nasıl sabredebileceğini düşünmelidir.⁵⁸⁰ Gazâlî bu ifadelerle de sakındırma ilkesini kullanmış, günahlarının pişmanlığını yaşayıp istiğfar etmeyen insanı, cehennemle uyarmıştır.

Gazâlî ihlâsı kazanmanın çok zor olduğunu söylemiştir. Fakat bu konuda tamamen ümitsizlik ve çabasızlık oluşmasın diye hayatı boyunca ihlâsı bir kere yakalayabilenin kurtulacağını ümit edildiğini belirtmiştir.⁵⁸¹

⁵⁷⁶ Özbek, *Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed*, 224.

⁵⁷⁷ Cebeci, "Din Öğretimi Yöntemleri", 323.

⁵⁷⁸ Bayraktar, *İslâm Eğitiminde Öğretmen/Öğrenci Münâbetleri*, 56.

⁵⁷⁹ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 445.

⁵⁸⁰ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 608.

⁵⁸¹ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 698-699.

3.5.1.4. Yaparak-Yaşayarak Öğrenme İlkesi

Yaparak-yaşayarak öğrenme, öğretme değil bir öğrenme ilkesidir. Çünkü bu ilkede asıl olan, kişinin kendisinin yapıp, deneyip, tecrübe edip öğrenmesidir.⁵⁸²

İnsan, aktif olursa bir şeyi öğrenebilir. Öğrenme faaliyeti boyunca önemli olan, kişinin de öğretime katılması, katkı vermesidir. Bir başka ifadeyle diyebiliriz ki; kişi yaptıklarıyla öğrenir.⁵⁸³ Eğitim biliminde, bu ilkenin ifade edilişi, ‘aktif metot’ şeklindedir. Öğrenci/birey geri planda pasif değil, bizatihi öğrenme faaliyetini gerçekleştiren aktif kişidir.⁵⁸⁴

Kimyâ-yı Saâdet’te bu ilke, bireyin davranışlarının zıddını yapmaya kendini zorlayarak (riyazet), hal ve tavırlarını dengeli bir şekilde alışkanlık haline getirmek için tekrarlama (mücadele) olarak karşımıza çıkar.

Gazâlî, ahlâk eğitimi için kişinin, olumsuz sıfatlarına muhalefet edip kendini zorlaması ile güzel huylar edinebileceğini söyler. Ona göre, “sıcaklıktan meydana gelen hastalığın ilacı soğukluktur”.⁵⁸⁵ Bu yüzden manevi hastalıklara karşı da muhalefet gösterip, zıddını yapmak gerekmektedir. “Kibrin ilacının ona muhalefet ederek kendini zorlayıp mütevazı olmaya çalışmak”⁵⁸⁶, “öfkenin tedavisinin tevazu ve alçak gönüllülükten geçtiğini, cimriliğin ilacının paylaşmak”⁵⁸⁷ olduğunu söyler.

Gazâlî, bu söylemleri ile kişiyi aktif ve faal konuma getirmektedir. Kibirli bir insanın mütevazı olması, cimri bir insanın cömert bir kişiliğe bürünmesi oldukça zordur. Fakat kişi bunları yapmaya kendini zorladıkça, cömert olmanın hazzını, mütevazı olmanın naifliğini tattıkça, bu huylar kendinde yer edebilir.

Yaparak-yaşayarak öğrenme ilkesi, öğrenilenlerin hafızada kalıcı olarak yer etmesini sağlar. Bu sayede öğrenilenler başka alanlara ve hayata aktarılır.⁵⁸⁸

Özbek, gözlem yaparak bilgi edinmeyi, yaparak-yaşayarak öğrenme ilkesinin bir yolu saymıştır. Ona göre kişi dış aleminde olanlara kayıtsız kalmamalı, onları da öğrenmek için fırsata çevirmelidir.⁵⁸⁹ Gazâlî, bu konuyla alakalı olarak, güzel ahlâkın

⁵⁸² Mustafa Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metotlar* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 267.

⁵⁸³ Özbek, *Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed*, 213.

⁵⁸⁴ Gözütok, *Tasavvufta Şahsiyet Eğitimi*, 107-108.

⁵⁸⁵ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 389.

⁵⁸⁶ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 390.

⁵⁸⁷ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 389.

⁵⁸⁸ Onur Köksal, *Öğretim İlke ve Yöntemleri* (Konya: Eğitim Yayınevi, 2017), 106.

⁵⁸⁹ Özbek, *Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed*, 221.

sebepleri arasında, “zorlayarak alışkanlık haline getirmenin, ahlâkı güzel olan insanlarla devamlı görüşüp onlarla arkadaşlık etmek” olduğunu söyler.⁵⁹⁰

Kişi, iyi huylu insanlarla bir arada buldukça, onların ahlâkını kendinde taklit eder. Bir süre sonra onlardan gördüklerini yapa yapa, alışkanlık ve fitrat halini alır. Çünkü ‘arkadaş çevresinin davranışlarına uymayan kişi, o topluluk tarafından alay konusu olur veya dışlanır.’⁵⁹¹ Bu sebeple kişi, olumsuz hal ve tavırları varsa, iyi huylu arkadaşlarına benzemeye çalışarak, kendinde bulunan kötü sıfatlardan sıyrılır. Başka insanları gözlemlemekle elde edilen güzel davranışları, aile ortamında ve farklı ortamlarda sergileyerek başkalarına da örnek olur.

Yapılarak öğrenilen bilgiler, insanın benliğinde yer eder. Böylece ana fikir haline gelerek, huy ve davranışa dönüşür. Bundan sonra, artık fitrat haline gelen bu edinimler insanda kalıcı hale gelir.⁵⁹²

Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*’te; “bütün saadetlerin başı uğraşarak iyi iş yapmaktır”⁵⁹³ şeklinde bir konu başlığına yer vermiştir. Buradan da anlayacağımız üzere kendini zorlayarak, uğraşarak yapılan her iyi işin neticesini saadet olarak görmektedir. *Kimyâ-yı Saâdet*’te, nefse karşı onu istemediği her duruma karşı zorlayarak bir mücadeleye ortaya koymaktadır. Tabi burada ‘yap, aksine gayret et, iyi huylu ol’ manasındaki söylemleri, kişinin azimli bir şekilde uygulamaya çalışarak hayatına tatbik etmesi içindir.

Gazâlî, yazısı çirkin olan bir insanın güzel yazabilmek için, zorla çok yazı yazmasını tavsiye etmektedir. Böylece yazdıkça, yazı düzelişip güzelleşecektir.⁵⁹⁴ Burada önemli olan güzelleşene kadar devam etmektir.

Öfkeli olmanın sebebi, ihtiyacın çok olmasıdır. İhtiyaç, elde etme arzusuna ve hırsına sebep olur. İnsan istediği şeye ulaşamadıkça öfkesi artar. Öfke hastalığından kurtulmanın çaresi, ihtiyacını en aza indirmektir. Bu da riyazetle mümkün olur.⁵⁹⁵ Riyazet ise çok zor ve meşakkatlidir. Riyazetle bırakılacak olan alışkanlıktan yavaş yavaş uzaklaşılır. Bir anda bir alışkanlık terk edilemez.⁵⁹⁶ Her birinden arındıkça insan, kurtulmak istediği huylarını bir kağıda yazıp üstünü çizerek diğerine geçmelidir.

⁵⁹⁰ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 391.

⁵⁹¹ Abdurrahman Dodurgalı, *Ailede Çocuğun Din Eğitimi* (İstanbul: MÜİFV Yay., 1998), 246.

⁵⁹² J. Leif, G. Rustin, *Psikoloji Doktrinleri Açısından Genel Pedagoji* (Ankara: M.E.B. Yay., 1974), 271.

⁵⁹³ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 391.

⁵⁹⁴ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 391.

⁵⁹⁵ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 457.

⁵⁹⁶ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 393-394.

Böylece tüm kötü huylarını bir anda terk etmek külfeti altında kalmadığı için, iyi ahlâklı olması zamanla, fakat emin adımlarla olur.⁵⁹⁷

3.5.2. Yöntemler

3.5.2.1. Örnek Olay İncelemesi Yöntemi

Bir konu, yazılı veya sözlü olarak anlatıldıktan sonra, yaşanmış ya da hayali olaylar üzerinden değerlendirerek inceleme yöntemidir.⁵⁹⁸ Yaşanmış veya yaşanması muhtemel olaylar üzerinden bir sorunun çözüm yolları sunularak, bu çözümlerin nasıl uygulanabileceği gösterilir.⁵⁹⁹ Bir konunun gerçekliğini anlamak ve o konu hakkında uygulama yapabilmek için, verilen bilgilerin teoriden pratiğe dönüştüğünü gösteren bir örneğe ihtiyaç vardır. Soyut kavramlardan oluşan anlatımlar, insanlar üzerinde fazla etkili olmaz. Fakat insana bir örnek vererek anlatım yapılırsa, anlaması daha kolay olacağı için uygulamak üzere harekete geçer.⁶⁰⁰

Ahlâk gelişiminin ilerlemesi için kişi örnek olaylar analiz ederek üzerinde düşünmelidir. Verilen örnekle empati kurarak, kendi davranışlarını gözden geçirip, olumsuz hal ve hareketlerinden kurtulmaya çalışmalıdır. Kişi aynı zamanda incelemiş olduğu örnek olayda anlatılan konu ile günlük hayatta yaşadığı olaylar arasında bağlantı kurarak, hayatına yön vermeye çalışır.⁶⁰¹

İmam Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*'te kişinin olumsuz davranışlarından kurtulması ve olumlu davranışları kendine huy edinmesi için, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hayat tarzından, sahabenin yaşayışına ve olaylara yaklaşımlarındaki tavırlarına değinmek için, pek çok rivayete yer vermiştir. Böylece, anlattığı konu Hz. Peygamber (s.a.v.) ve sahabe tarafından nasıl yaşanmış, nasıl uygulanmış görme fırsatı sunmuştur. Aynı zamanda menkıbelere de yer vererek geniş bir örnek kartelası kullanmıştır. Bazen de yaşanmış veya yaşanması ihtimali olan olayları örnek vererek meseleleri insanlara daha anlaşılır kılmıştır.

Günlük hayatın ve dünyanın karmaşası içinde, insan kendine yönelmeyi unutmuş; farkında olarak veya olmadan işlediği günahların tevbesi, koşuşturmanın, kargaşanın arasında hep ertelenmiştir. İnsan söylediği yalanın, gördüğü haramın, küçük-büyük tüm

⁵⁹⁷ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 724.

⁵⁹⁸ Aydın, *Din Öğretiminde Yöntemler*, 166-167.

⁵⁹⁹ Süleyman Akyürek, *Din Öğretimi* (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2016), 175.

⁶⁰⁰ Özbek, *Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed*, 202.

⁶⁰¹ Akyürek, *Din Öğretimi*, 176.

günahların tevbesini ihmal ederken, Gazâlî Hz. Peygamber (s.a.v.)'in tevbesinden bahseder. Hz. Muhammed'in (s.a.v.) geçmiş ve gelecek tüm günahları bağışlanmış⁶⁰² olmasına rağmen her gün ettiği tevbe ve istiğfarı anlatarak, günümüz insanına en güzel örneği verir. Gazâlî'ye göre, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in tevbesi daima yükselmekte olan makamından dolayı idi. Makamı yükseldikçe, bir önceki makamdan bulunduğu makama geçtiği için ve ilerlemesi devam etsin diye sürekli istiğfar halindeydi.⁶⁰³

Gazâlî'nin verdiği bu örnekten hareketle diyebiliriz ki; tevbe yalnızca günaha edilmez. İnsan olmanın hakkını layıkıyla yerine getirmede için, zorunlu olan rızkını kazanırken dünyaya gereğinden fazla kapıldığı için, etmeyi unuttuğu veya ertelediği şükürler için, verilen nimetlerin kıymetini gereğince bilemediği için, günahları için vb. konularda tevbe edilebilir. İnsan elinden geldiğince tevbe etmeli; kibrin, gururun egemenliğinden kendini kurtarmaya çalışmalıdır.

Kibirten arınan insan, başkalarına karşı sevgi, saygı ve merhamet hisleriyle dolar. Başkalarının değil, kendi kusur ve eksikliklerini gidermeye çalışan kişide diğer insanlara karşı hoşgörü duygusu artar. İmam Gazâlî, kişinin kendisiyle meşgul olması gerektiğini anlatmak için, Hz. Ebubekir'in kendine söven birine kızmak yerine 'benim hakkımda senin bilmediklerin çoktur' şeklinde karşılık vermesini örnek olarak vermiştir.⁶⁰⁴ Gazâlî demek istemiştir ki; kişi kendi nefsini bilirse, başkaları ile uğraşmaya vakti olmaz. Böylece kusur araştıran değil, varsa kendindeki kusurları telafi etmeye çalışan bireyler oluşur. Böyle bireylerden müteşekkil toplumlarda da insanlar arasında birbirini hor görmek değil, müsamaha duygusu gelişir. Ahlâk, başkalarının çirkinliklerini, kötülüklerini araştırıp gün yüzüne çıkarmakla değil, kendi huylarını güzelleştirmekle gelişir.

İmam Gazâlî böyle birçok örnek vermiş, insanın ahlâkını güzelleştirmek için, ahlâkı en güzel olan Hz. Muhammed'in (s.a.v.) ve onun tedrisinden geçmiş ashabın misalleriyle, anlattığı konuların anlaşılmasını sağlamıştır. İnsanın Allah'a karşı kibirlenmesinden bahsederken, Nemrut ve Firavun'u hatırlatmış,⁶⁰⁵ insana ömrün sınırlı olduğunu anımsatmıştır. Böylece Kimyâ-yı Saâdet ile birçok örnek olaylar sunarak, insanın anlatılan konuları daha rahat idrak edip uygulayabilmesini kolaylaştırmıştır.

⁶⁰² Fetih, 48/2.

⁶⁰³ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 595.

⁶⁰⁴ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 458.

⁶⁰⁵ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 552.

3.5.2.2. Problem Çözme Yöntemi

Öğrenilemeyen bir konuyu problem olarak ele alıp kendi kendine araştırarak öğrenmeye çalışmaktır. Problem çözme yöntemi, kişinin günlük hayatta karşısına çıkan sorunları çözüme kavuşturmasına yardım eder ve öğrenme işini problemlere çare bulmak üzere ele alıp, zihinleri sorunların çözümünü için faaliyete geçirir. İlk olarak bir problem ortaya konur ve onun kavranması sağlanır. Daha sonra ele alınan problemin çözülmesi için akıl yürütülerek neticeye varılır.⁶⁰⁶

Bir konuyu öğrenmek için problem olarak ele alan birey, öncelikle probleme yol açan sebepleri tespit eder, sonra bunlar üzerinde fikir yürüterek sistemli bir şekilde çözüme ulaşır.⁶⁰⁷

Problem çözme yöntemi hayatın, her aşamasında karşılaşılan sorunların çözülmesi için yardımcı olur. Problemi çözme sırasında takip edilen düzenli sistem, günlük hayattaki sıkıntılarla baş etmede de insana yol gösterir. Problem çözme yöntemi, çeşitli sıkıntılara karşı çözüm üretme kabiliyetini geliştirir.⁶⁰⁸

İmam Gazâlî, gıybetin ne olduğunu anlattıktan sonra, kişinin kendisinde bulunanları tespit etmesi için, gıybet sevk eden sebepleri sıralar. Kişi gıybet etmesine sebep olan nedenleri tespit eder, sonrasında ise önerilen çözüm yollarını uygulamaya gayret ederek, gıybet hastalığından kurtulmaya çalışır.⁶⁰⁹ Gazâlî burada, gıybetin sebeplerini ve bu sebeplere çözüm sunduktan sonra bunu bir problem olarak ele alıp bir çözüme kavuşturma işini kişinin iradesine bırakmıştır.

Problem çözme yöntemini uygulama aşamasından önce öğretmen talebelere konuyu özetle anlatır. Konuyla ilgili olan ve yöntem için gerekli olan bilgileri verir. Sonrasında öğrencileri problemi çözmeleri için kendi hallerine bırakır. Bu metotta öğretmenin görevi neyi, nasıl düşünecekleri konusunda öğrencilere rehberlik etmektir.⁶¹⁰ Buradan hareketle, Gazâlî'nin hasedin tedavisi ile ilgili söylediklerini problem çözme yöntemi çerçevesinde inceleyebiliriz:

Gazâlî hasedin bir hastalık olduğunu belirtmiş, bu hastalığın ilacının ilim ve amel olduğunu söylemiştir.⁶¹¹ İlimin ve amelin ne olduğunu da açıklayıp, kişinin kendisinde

⁶⁰⁶ Cebeci, "Din Öğretimi Yöntemleri", 312; Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metotlar*, 268-269; Aydın, *Din Öğretiminde Yöntemler*, 191.

⁶⁰⁷ Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metotlar*, 270.

⁶⁰⁸ Aydın, *Din Öğretiminde Yöntemler*, 192; Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metotlar*, 270.

⁶⁰⁹ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 446-447.

⁶¹⁰ Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metotlar*, 269.

⁶¹¹ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 469.

bulunan hased sebeplerini tespit etme ve kendine uygun çözümleri araması problemini bireye bırakmıştır. Bundan sonra kişi tavsiye edilen ilaçları kendi hased sebebine uygun şekilde belirleyip, hastalığını yok etmek üzere gayret göstererek, bu yöntemin çözüme ulaşma kısmını tamamlamış olacaktır.

Kimyâ-yı Saâdet'te anlatılmak istenen mevzularla ilgili, ilim ve amel ilacı⁶¹² sık sık sunulmuştur. Kişinin uygulaması ve huy haline getirme aşamaları bireye bırakılmıştır. Bu şekilde ele alınan konular Gazâlî'nin problem çözme yöntemine sıklıkla başvurduğunu göstermektedir.

3.5.2.3. Soru-Cevap Yöntemi

Soru sorarak bir konu hakkında bilgi sahibi olma özelliği, insanın fitratında vardır. İnsan kendisine de başkalarına da sorular sorarak, merak ettiği konuları araştırır. Böylece kendini ve başkalarını geliştirir. Felsefi düşüncede Sokrates'e dayandırılan ancak onunla başladığı kesin olmayan soru-cevap yöntemi, günümüzde de üzerinde geliştirme çalışmaları yapılarak ilerletilmiştir.⁶¹³

Ezberleme ve tekrarlama tekniğine dayalı olan klasik soru cevap yöntemi, eleştirilen yetersizliklerinden dolayı geliştirilerek, yeni bir özellik kazanmıştır. Böylece tekrar ve ezbere dayalı bir yöntem olmaktan çıkmış, inceleme ve araştırma yapmaya yönelik bir yöntem haline gelmiştir.⁶¹⁴

Son şekliyle, insanın zihnindeki doğruları gün yüzüne çıkarmak için sorulan sorular ve böylece doğruyu buldurma esasına yönelik bir öğretim yöntemidir. Bu yöntemde soru sormak, cevap vermek, soru ve cevapları tartışmak, açıklamak, yorumlamak suretiyle genellemelere ulaşmak mevzu bahistir.⁶¹⁵

Kimyâ-yı Saâdet'te, Gazâlî tevbe bahsinde, konunun önemini ortaya koyduktan sonra, tevbe etmenin ertelenmesini sorduğu soruyla aşmaya çalışmıştır. “Bugünkü tevbe, niçin yarına bırakıyorsun?” diyerek, kişide bir düşünme faaliyeti oluşturmuştur. Aynı zamanda sorunun öncesinde verdiği, yarının gelmesinin garantisinin olmadığı şeklindeki bilgiyi pekiştirmek ve tekrarlamak için bu soruyu sormuştur. Bu bahsin devamında, tevbe engel olarak, arzunun insanda kuvvetlenerek, bir ağaç misali kök salmasını görür. Bununla ilgili olarak da “onu nasıl sökersin?” şeklinde bir soru

⁶¹² Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 460, 502, 559, 618.

⁶¹³ Bayraktar, *İslâm Eğitiminde Öğretmen/Öğrenci Münâsebetleri*, 37.

⁶¹⁴ Aydın, *Din Öğretiminde Yöntemler*, 210.

⁶¹⁵ Akyürek, *Din Öğretimi*, 129.

yöneltir. Bu soruya, ortaya konulan bilgilerden hareketle zihni faaliyete geçirip, cevap bulmayı kişiye bırakır.⁶¹⁶

“Ben sizin Rabb’iniz değil miyim?”⁶¹⁷ ayeti ele alındığında bu yöntem, Allah tarafından kullanılmış olan ilk terbiye yöntemidir denilebilir.⁶¹⁸ Soru-cevap, İslâm’da baştan beri kullanılan bir yöntemdir.⁶¹⁹ Bayraktar’a göre soru cevap yönteminin, daha çok Kur’ân’da kullanılan, ‘uyarma ve açıklama’ şeklinde bir türü bulunmaktadır. Uyarma ve açıklama tekniğinde ilk olarak bir soru sorulur, devamında da hemen cevabı verilir. Burada amaç; dikkatleri, hakkında soru sorulan konuya çekmek, sonrasında da açıklama yapmaktır. Yani soruyu sorduktan sonra konunun önemine binaen cevap, bizzat soruyu soran tarafından verilmektedir.⁶²⁰

Yine bu türevini de kullanan Gazâlî, soru sorup verdiği cevaplarla konunun önemini ortaya koymaktadır. Hased, Gazâlî’ye göre; çoğunlukla kişinin sevmediklerine karşı duyulur. Hased eden insan sürekli hırs, sıkıntı ve üzüntü içinde kalır. Gazâlî, “o halde düşmanı sebebiyle kendini daima üzenden daha akılsız kim olabilir?” diyerek, hasedçinin dikkatini çekmektedir. Zira hased etmeyi akılsızlık, düşmanına hased etmenin üzüntüsünü daha üst seviyede bir akılsızlık olarak görmekte ve göstermektedir. Soruya cevap olarak ise; hased yüzünden sevilmeyen kişiye bir zarar gelmeyeceğini söyleyip, Allah’ın takdirini hatırlatmaktadır. Demek istediği, hased etmekle kişinin, yalnız kendine zarar verdiği, kıskandığı şeyleri Allah’ın lütfettiği ve sadece O’nun geri alabileceğidir.⁶²¹

Bu yöntemde soru sormanın amacı, imtihan etmek değil; konunun kavranmasını sağlamaktır.⁶²²

Soru cevap yönteminin öğrenme üzerindeki etkisini şu şekilde özetleyebiliriz: Konunun pekişmesini ve ilginin devamlılığını, dikkatin hedef konu üzerinde toplanmasını, ezberi ortadan kaldırarak konunun öğrenilmesini sağlar ve kişide soru sorma isteği uyandırır.⁶²³

Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*’te birçok konuda soru-cevap yöntemini kullanmış, ahlâk eğitiminde kişinin kendi çabasını beklemiştir. Ortaya koyduğu tespitler ve konularla

⁶¹⁶ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 608.

⁶¹⁷ A’raf, 7/172.

⁶¹⁸ Bayraktar, *İslâm Eğitiminde Öğretmen/Öğrenci Münâsebetleri*, 37.

⁶¹⁹ Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metotlar*, 249.

⁶²⁰ Bayraktar, *İslâm Eğitiminde Öğretmen/Öğrenci Münâsebetleri*, 38.

⁶²¹ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 469.

⁶²² Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metotlar*, 250.

⁶²³ Özbek, *Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed*, 145-146.

ilgili sorduğu sorular, anlatmak istediği mevzuların önemini belirtirken, aynı zamanda kişinin sosyal hayatında da karşılaştığı sorunlara çözümler üretmesini sağlayabilecek niteliktedir. İş hayatında, okul hayatında, arkadaş çevresinde; hırs, kıskançlık, gıybet gibi meselelerle karşılaşan insan, kendisine ‘neden bu olumsuz davranışları yapmak suretiyle kendimi küçülteyim?’ gibi sorular sorarak, kendini bu durumlardan kurtarabilir.

3.6. KİMYÂ-YI SAÂDET’TE ÇOCUĞUN AHLÂK EĞİTİMİ

3.6.1. Ailenin Önemi

Çocuğun ahlâk eğitimi ile ilgili en önemli kurumlardan biri de ailedir. Aile, ahlâki duyguların gün yüzüne çıkarılması, tatbik edilmesi ve ahlâki bilginin kazandırılmasıyla çocuğun ahlâk eğitimi gerçekleştirir. Diyebiliriz ki çocuğun bütün eğitiminin temeli aile kurumunda atılır.⁶²⁴ İmam Gazâlî bu gerçeği, Kimyâ-yı Saâdet’te anne ve babanın çocuğun ahlâk eğitimine dair sorumluluklarına yer vererek günümüzden çok daha önce ele almış ve ebeveynlere çocuk gibi bir cevheri nasıl değerlendireceklerinin yolunu çizmiştir.

Gazâlî’ye göre; “Çocuk, ana-baba elinde bir emanettir. Kalbi kıymetli bir cevher gibi temizdir. Mum gibi her şekli alabilir. Temiz bir toprak gibi olup, hangi tohum atılırsa, büyür. İyilik tohumu ekilirse, din ve dünya saadetine kavuşur. Annesi, babası ve hocası sevabında ortak olur. Şayet fesat tohumu atılırsa, helak olur, annesi, babası ve hocası da günahına ortak olur”⁶²⁵.

Ebeveynlerin çocuğun eğitiminde dikkat edecekleri kurallardan biri ‘örnek olma’ ilkesidir. Anne babalar bu ilkeyi asla ihmal etmemelidirler. Çünkü çocuk, bir çok şeyi bizzat yaşayıp uygulayarak ya da çevresinden görerek öğrenir.⁶²⁶ Bu sebeple diyebiliriz ki, anne ve baba dinin yükümlülüklerini kendileri uygulayıp yerine getirerek çocuğa örnek olmalıdırlar. Çocuğuna örnek teşkil edemeyen anne ve babaların çocuk nazarında saygınlığı ve çocuk üzerinde otoriteleri olmaz.⁶²⁷

⁶²⁴ Aydın, *Ailede Ahlâk Eğitimi*, 27.

⁶²⁵ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 399.

⁶²⁶ Dodurgalı, *Ailede Çocuğun Din Eğitimi*, 100.

⁶²⁷ M. Emin Ay, “Ailede Verilecek Din Eğitiminde Genel Prensipler”, *İslâm’da Aile ve Çocuk Terbiyesi II*, (2005): 364.

“Baba, baba olduğunu, büyük olduğunu hissettirmelidir. Anne, çocuğu baba ile korkutmalıdır.⁶²⁸ Anne böyle yapmakla babasının otoritesini kullanarak çocuğu kötülüklerden alıkoymuş olur.⁶²⁹

Çocuğun eğitiminde hem anne hem baba otorite ve sevgiyi temsil etmekle beraber, anne daha çok sevgi yönüyle, baba da otorite yönüyle ağır basar. Anne sevgi ve şefkatiyle yaklaşırken, baba da çocuk üzerinde yaptırım sahibi olarak çocuğun eğitiminde etkili olurlar.⁶³⁰ Bu husus, eğitimde sevgi duygusunun, düşüncelerle de desteklenmesi gerektiği ilkeyle paralellik gösterir.⁶³¹ Yani, annenin şefkat ve sevgi duygusundan ortaya çıkabilecek otoriter boşluk, babanın fitratında zaten var olan sevginin yanındaki otoritesi ile dengelenir. Böylece anne ve baba çocuğun eğitiminde duygu ve düşünce yönü temsil eden bir bütün olurlar.

3.6.2. Ahlâka Zarar Veren Şeylerden Uzak Durma

“Çocuğu cehennem ateşinden kurtarmak dünya ateşinden korumaktan mühimdir. Çocuğu korumak demek, onu terbiye etmek ve iyi ahlâkı öğretmekle ve kötü arkadaştan korumakla olur. Çünkü bütün kötülüklerin başı fena arkadaşdır. Kötü arkadaştan çocuğu korumalıdır. Korunmayan çocuklar, küstah, yalancı, hırsız, saygısız ve korkusuz olurlar. Uzun yıllar bu sıfatlardan ayrılamazlar”.⁶³² Çocuk, hoş olmayan ve gereksiz sözlerden, sövmek gibi kötü laflardan; böyle konuşanlardan uzak tutulmalıdır. Çünkü Gazâlî’ye göre kötü insanlarla beraber olmak, onlara uymayı gerektirir. Bu yüzden küçük çocuklara ahlâk eğitimi vermenin bir yolu da onu kötü insanlarla arkadaşlık etmekten korumaktır.⁶³³

“Çocuğu süslü elbiselere ve tatlı yemeklere alıştırmamalıdır. Sonra bunlardan ayrılmaz. Bütün ömrünü bunlara kavuşmaya sarf eder”.⁶³⁴ Para sevgisi ve gereğinden fazla kazanma hırsından çocuğu uzaklaştırmalı ve aşırı hırs ve sevginin insan için bir zehir gibi olduğunu anlatmalıdır.⁶³⁵

“Başlangıçtan itibaren temiz olmasına dikkat etmelidir. Ona helal süt vermeli, süt veren iyi huylu ve helal lokma yiyici olmalıdır. Zira kötü huylar sütle anadan geçer.

⁶²⁸ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 401.

⁶²⁹ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi’ d-dîn*, c. 3, 167.

⁶³⁰ Dodurgalı, *Ailede Çocuğun Din Eğitimi*, 130.

⁶³¹ Çamdibi, *Eğitim İlkeleri ve Rehberlik*, 16.

⁶³² Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 400.

⁶³³ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi’ d-dîn*, c. 3, 168.

⁶³⁴ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 400.

⁶³⁵ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi’ d-dîn*, c. 3, 168.

Haramdan meydana gelen süt ise temiz olmaz. Çocuğun eti ve derisi o haramdan olursa, tabiatı buna yakın olur ve bulûğa erdikten sonra, meydana çıkar”.⁶³⁶ Haramla beslenirse tabiatı da buna göre şekillenirse haram işlemeye meyilli olur.⁶³⁷

“Dil açılmaya başlayınca ilk sözü Allah olmalıdır. Bunu sık sık çocuğa söylemeli, söyletmelidir”.⁶³⁸ Anne babanın yapması gereken eğitim faaliyetinin çocuğun hangi yaşından itibaren başlaması gerektiği hususunda net bir sınır yoktur. Ancak çocuğun konuşmaya başladığı dönem dikkate alınarak dinî eğitim de verilmeye başlanabilir.⁶³⁹

3.6.3. Çocukta Duyguların Eğitimi

Anne ve baba çocuğun utanma duygusunun ortaya çıktığı zamanları takip etmelidir. Çocuktaki bu duygudan faydalanarak eğitimine yön vermeli utangaç çocuğu ihmal etmemelidir. Çocuk 6-7 yaşlarında iyi, kötüyü ayırt edebilecek seviyeye geldiğinde kendini büyüklerden sayıp bazı hareketleri yapmaktan utanır.⁶⁴⁰ “Bazı şeylerden utanmaya, hayâ etmeye başlarsa, bu iyi bir müjdedir ve akıl nurunun kendisine geldiği kimsenin, utanmayı kendine muhafız yapmasına işarettir. Çünkü kendisine çirkin gelen her şeyden hayâ eder”.⁶⁴¹

Kimyâ-yı Saâdet’e göre, “ilk meydana gelen şey yeme arzusudur. O halde yemek yemenin edeblerini öğretmek lazımdır. Mesela sağ el ile yemeye alıştırmak, Bismillah demek, acele yememek, çok yememek, iyice çiğnemek, başkasının lokmasına bakmamak, bir lokmayı yutmadan diğerini eline almamak, ara sıra yalnız ekmek verip hep iyi yemeğe alıştırmamak, çok yemeyi gözünde ayıp göstermek lazımdır”.⁶⁴² Aynı zamanda herkesten önce yemeğe başlamaması gerektiği, yemeği önünden yemesi gerektiği ve yerken ellerine ve elbisesine bulaştırmaması öğretilmelidir.⁶⁴³

3.6.4. Eğitimde Sosyal Çevrenin Önemi

Anne ve baba çocuğa bakmak, korumak ve onu kollamak açısından sorumlu oldukları gibi, ona kaliteli, tutarlı, yeterli bir dinî formasyon kazandırma açısından da sorumluluk sahibidir. Bu dinî formasyonu kazandırırken kendileri de çocuğa örnek

⁶³⁶ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 400.

⁶³⁷ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-dîn*, c. 3, 165.

⁶³⁸ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 400.

⁶³⁹ Ay, “Ailede Verilecek Din Eğitiminde Genel Prensipler”, 363.

⁶⁴⁰ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-dîn*, c. 3, 165-166.

⁶⁴¹ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 400.

⁶⁴² Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 400.

⁶⁴³ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-dîn*, c. 3, 166.

olmanın yanında, çocuğun kendisine rol model olarak göreceği iyi ahlâk sahibi karakterleri çocuğun hayal dünyasında oluşturmalıdır.⁶⁴⁴ Gazâlî'ye göre de anne ve baba çocuğu “mektebe verince, Kur’ân-ı Kerim öğretmeli, sonra zâhidlerin hikâyeye ve hallerini, sahabe-i kiramin ve geçmiş büyüklerin güzel ahlâkını anlatmalıdır”.⁶⁴⁵ Böyle yapmakla çocuğun kalbine iyi insanlara karşı sevgi tohumları ekilmiş olur.⁶⁴⁶ Bu sayede çocuk iyi ahlâklı insanların hayat hikâyelerini dinledikçe onlar gibi olmak ister.

Anne ve baba dersten sonra belirli bir zamanı da çocuğun oyun oynaması için ayırmalıdır. Çocuk oyun sayesinde okul ve ders yorgunluğunu üzerinden atar. Ancak oyun da çocuğu yorucu tarzda olmamalıdır. Eğer çocuk oyun oynamaktan tamamen soyutlanırsa zekası ve derse karşı olan hevesi azalır. Hatta sürekli ders çalışma halinden kurtulmak için çeşitli hilelere başvurur.⁶⁴⁷

Gazâlî, çocuğu sürekli güzel ahlâk üzere bulunmaya teşvik için, yaptığı güzel ve iyi fiillerden sonra onu övmenin önemine dikkat çeker. Yaptığı olumlu davranış ve sergilediği güzel ahlâktan dolayı çocuk ödüllendirilmeli; devamlı iyi hal üzere olmaya özendirilmelidir.⁶⁴⁸ “Çocuk iyi iş yapınca ve çocukta iyi huy görünce o işinden ve ahlâkından dolayı onu övmeli, aferin demeli, sevindirecek bir şey vermeli, insanların yanında onu övmelidir. Bir kusur işlerse veya kötü söz söylerse, bir iki defa görmemezlikten gelmeli, sık sık azarlanırsa, cesaretlenir, gizli yaptığını açıkça yapmaya başlar. Kızacaksa, bir defa ona kızmalı, korkutmalıdır”.⁶⁴⁹ Sık sık azarlanırsa bu hal çocuğu anne babasının sözünü dinlememeye ve azarlandığı fiili ısrarla yapmaya iter. Aynı zamanda çocuğa edilen nasihatın etkisi de azalır. Anne baba çocuğu, gizli gizli yaptığı veya yapmak istediği davranışlardan engellemelidir. Çünkü gizli yaptıklarının kusur olduğunu bildiği halde o davranışı gizlice yapmaya ısrarla devam ederse alışkanlık kazanır ve sonrasında açıktan da yapmaya başlar.⁶⁵⁰

“Herkes karşı alçak gönüllü olmasını öğretmelidir. Çocuklar arasında övünmemeli kendini methetmemelidir”.⁶⁵¹ Aksine çocuğa alçak gönüllü olması,

⁶⁴⁴ Ay, “Ailede Verilecek Din Eğitiminde Genel Prensipler”, 362.

⁶⁴⁵ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 400.

⁶⁴⁶ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-dîn*, c. 3, 166.

⁶⁴⁷ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-dîn*, c. 3, 168.

⁶⁴⁸ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-dîn*, c. 3, 167.

⁶⁴⁹ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 401.

⁶⁵⁰ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-dîn*, c. 3, 167.

⁶⁵¹ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 401.

arkadaşlarıyla elindekini paylaşması ve onlarla güzel ve tatlı konuşması öğretilmelidir.⁶⁵²

Anne ve baba çocuğa toplum içinde nasıl davranması gerektiğine dair edep ve ahlâk kurallarını öğretmelidir. Gazâlî *Kimyâ-yı Saâdet*'te bu durumu; “çocuğa tükürüğünü ve sümüğünü insanların yanında atmamasını, arkasını insanlara dönmemesini, edeple oturmasını, elini çenesine dayamamasını öğretmelidir. Zira bu tembellik ve gevşeklik alametidir. Fazla konuşmamasını, katiyyen yemin etmemesini, sorulmadan konuşmamasını, kendinden büyüğüne saygı göstermesini ve onun önünden yürümemesini, dilini kötü söz, sövme ve lanetten korumasını öğretmelidir”.⁶⁵³ şeklinde anlatmıştır.

Anne baba günün belli saatlerinde çocuğun yaşına uygun spor faaliyetleriyle beden talimi yaptırılmalıdır. Böylece durgunluk ve tembelliğe düşmemiş olur.⁶⁵⁴ Böyle bir çocuk durağan ve tembel olmak yerine çalışkan ve aktif olur. Aynı zamanda vücut gelişimi için de faydalı olur.

“Yedi yaşında olunca, tatlı ve kolay bir ifade ile namaz ve abdesti ona öğretmelidir. On yaşına gelince, namaz kılmazsa, kızarak kıldırılmalıdır. Başkasının malını çalmayı, haram yemeyi, yalan söylemeyi, gözünde çirkin gösterecek şekilde anlatılmalıdır. Daima böyle kötülükler yapmış olanlardan bahsetmelidir”.⁶⁵⁵ Bilmesi gereken dini hükümler çocuğa anlatılmalıdır. Hırsızlığın, haram yemenin, yalan söylemenin ve çirkin sözler sarf etmenin kötülükleri öğretilmelidir. Bulûğ çağına ulaştığı zaman yasaklanan davranışların ve edepli hallerin incelik ve sebepleri çocuğa söylenmelidir.⁶⁵⁶

“Cennet ve Cehennem hallerini ve sıfatlarını çocuğa anlatmalı, işlerdeki sevap ve ikabı bildirmelidir. Küçük yaşında böyle terbiye ederse taş üzerindeki yazı gibi olur. Sonra yapılırsa duvardaki toprak ve sıva gibi dökülür”.⁶⁵⁷

Gazâlî'nin çocuk eğitimi ile ilgili söyledikleri göz önünde bulundurulduğunda, çocuğun idrak seviyesi, pedagojik yapısını, yaşını göz önünde bulundurarak bir eğitim vermeyi tavsiye ettiği görülmektedir. Gazâlî, ergenlik zamanına değin çocuğa verilen

⁶⁵² Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-dîn*, c. 3, 167.

⁶⁵³ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 401.

⁶⁵⁴ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-dîn*, c. 3, 167.

⁶⁵⁵ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 401.

⁶⁵⁶ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-dîn*, c. 3, 169.

⁶⁵⁷ Gazâlî, *Kimyâ-yı Saâdet*, 402.

eğitimin, onun dinen mükellef sayılacağı zaman için yatırım olduğunu ve o ana dek verilen eğitim birikimini bülûğ çağında anlayacağını ifade sadedinde şöyle söyler:

Çocuk bu yaşa gelinceye kadar güzel terbiye edilmişse, erginlik anında bu sözler kendisine te'sir eder. Oyma yazının taştı bıraktığı gibi, bu sözlerde çocuğun kalbine yerleşir ve orada iz bırakırlar. Fakat daha önceki yaşlarda çocuk güzel terbiye edilmez, kötü söz ve kötü işlere alışır, gününü oyun ve eğlence ile geçirir, istediğini yer içer, istediğini giyer, har vurur harman savurursa, duvarın kuru toprağı kabul etmemesi gibi, bu çocuk da bu hakikatleri kabul etmez. Asıl mühim olan, daha ilk anlarında çocuğı ele alıp yaşına ve başına göre terbiyesiyle meşgul olmaktır. Çünkü onun bir sâfi cevher olarak yaratılan kalbi hayrı da şerri de kabule elverişlidir. Ancak anne babası onu istedikleri tarafa çevirirler.⁶⁵⁸

⁶⁵⁸ Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd-dîn*, c. 3, 169.

SONUÇ

Birey hayat boyunca, yaratıldığı amaç üzere yaşamını devam ettirme gayretinde olmalıdır. Çünkü o, mahlukatın en mükemmel olarak yaratılmıştır. Bu yüzden bu üstünlüğe uygun yaşamalı, Yaratıcısına layık olmayı ömrü boyunca devam ettirmelidir.

Bazen birey, nefsinin ve dünyanın zevklerine uymak suretiyle manevi hastalıklara yakalanabilir. Olumsuz davranışlar sergileyerek insan olarak yaratılmış olmanın hakkını veremeyebilir. Olumsuz davranışlarının etkisiyle diğer insanlarla ve toplumla iletişimsizlik; Yaratıcısı ile arasında olan bağların zayıflaması gibi durumlar ortaya çıkar. Bu noktada bireyin ahlâki bir eğitim alması, ona davranış ve fiillerinin olumsuzluklarını gösterecek bir aynaya ihtiyacı vardır.

Çalışmamız günümüz insanına olumsuz davranışlarını tespit etmesi ve ona reçeteler sunması açısından bir ayna olma niteliğindedir. İmam Gazâlî'nin kendi döneminin ahlâki sorunlarına yönelik kaleme aldığı Kimyâ-yı Saâdet, günümüz insanının da ahlâk eğitimine katkı sunacak niteliktedir. Kimyâ-yı Saâdet üzerine daha önce başka çalışma yapılmamış olması; günümüz ahlâki sorunlarının çözümüne ışık tutması açısından değerlendirildiğinde çalışmamız özgün bir yapıya sahiptir.

Araştırmamız nihayetinde elde edilen sonuçları şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Gazâlî, ahlâkın eğitilebileceğini söylemektedir. Ona göre kişi, olumsuz davranışlarından ahlâk eğitimi ile kurtulabilir. Bu eğitim sayesinde ahlâki erdemleri elde ederek insan-ı kâmil mertebesine ulaşır.
2. Gazâlî, ahlâk eğitiminin merkezine bireyi koyar. Birey aktif bir şekilde bu süreçte rol oynar. Birey kendisinde bulunan manevi hastalıkları tespit etmeli ve hastalığa göre bir tedavi yöntemi uygulamalıdır. Gazâlî ilim, amel, riyazet, mücahede gibi çözüm yollarını sunup olumsuz davranışlarından kurtulması ve iradesini kullanması için bireye “gıybet yapma, hased etme” der. Bu şekildeki telkinleri ile, olumsuz davranışlardan kurtulması için gerekli olan çözümleri sunduktan sonra, uygulama konusundaki gayret ve ciddiyeti bireye bırakarak ahlâk eğitimi sürecinde onu faal bir şekilde nefis mücadelesinde çalıştırır.
3. Gazâlî, olumsuz davranışlardan kurtulmak ve olumlu davranışlar edinmek için o davranışlara dair ilmin bilinmesi gerektiğini söyler. Kimyâ-yı Saâdet'te olumlu ve olumsuz davranışlarla ilgili ayet ve hadislerde geçen hakikatleri anlatır. Bireye

düşen, bu ilimler üzerinde düşünüp hakikatlerini öğrenmektir. Yani birey bu ilimle sergilediği fillerin dünyevi ve uhrevi neticelerinin bilincinde olacak, ona göre bir yaşam sürecektir.

4. Kimyâ-yı Saâdet'e göre, olumsuz davranışlardan arınmak ve olumlu davranışlar sergilemek için gerekli olan tedavi yöntemlerinden biri de öğrenilen ilmin amele dönüştürülmesidir. Birey, edindiği bilgileri uygulamaya koyacak, böylece ahlâkını olması gereken yönde şekillendirecektir. Zira yine Kimyâ'ya göre bir davranışın huy halini alabilmesi için sürekli tekrarlanması gerekir.
5. Gazâlî, Kimyâ-yı Saâdet'te kalp ve akıl birlikteliğinden bahseder. Kalp insan bedenindeki asıl karar merciiyken akla uymayan davranış ve düşünceler, kalp tarafından kabul edilmez. Bireyden olumlu ahlâkın sadır olabilmesi için, bireyin akla uygun fillerde bulunması ve bunların da kalp tarafından onaylanması gerekir. Böylece bireyin davranışları aklın ve kalbin ortak süzgecinden geçer.
6. Tasavvuf eğitimi başta olmak üzere, Kimyâ-yı Saâdet'te de birey toplumla iç içedir. Tasavvufun kurumlarından olan ahilik ve fütüvvet teşkilatları ile tekkelerde, halk eğitimi yapılması, tasavvuf eğitiminin halktan soyutlanmış değil, halkla bütünleşmiş olduğunu gösterir. Gazâlî de Kimyâ-yı Saâdet'te güzel ahlâkı kazanma yollarından biri olarak iyi ahlâklı insanlarla bir arada bulunmayı söyler. Buradan anlaşılmaktadır ki; sûfî sosyal hayatın içinde, diğer insanlarla beraber hayatına devam etmektedir.
7. Gazâlî'ye göre, insanın hayatı boyunca takınması gereken erdemli ve ahlâklı davranışların temelini oluşturmak adına, ahlâk eğitimi çocukluktan itibaren verilmeli, iyi ahlâk küçük yaşta kazandırılmalıdır. Güzel ahlâklı olmak erdemli ve günümüz ahlâki çöküntüsünü göz önünde bulundurduğumuzda önemli ve büyük bir meseledir. Kimyâ-yı Saâdet'e göre de büyük işlerin tohumunu küçüklükte atmanın faydası vardır. Zira insanın eğitimi ne kadar geç olursa, o derece zorlanılır.
8. Çalışmamızın sonucunda görülmüştür ki, tasavvufî ahlâk eğitimi ve din eğitiminin örtüşen yönleri mevcuttur. Her iki eğitim de formal olması; bireye yeni davranışlar kazandırmayı ve bazı olumsuz davranışlarını değiştirmeyi hedeflemesi; tedrici olması; psikolojik temellere dayanması ve öğretici konumunda görevlilerinin bulunması açısından benzerlik göstermektedirler.
9. Din eğitimi yöntemlerini çok daha önce Gazâlî sistematik olmayan bir biçimde kullanmıştır. Kimyâ-yı Saâdet'i incelediğimizde, din eğitimi yöntemlerine dair tespit ettiğimiz örnekler bunu gösterir niteliktedir. Bu açıdan diyebiliriz ki; Gazâlî'nin

görüşleriyle günümüz din eğitiminin görüşleri birbiri ile belli oranda uygunluk göstermektedir.

10. Kimyâ-yı Saâdet'te bahsi geçen olumsuz davranışlar, günümüzde de mevcut durumdadır. Bu sebeple Gazâlî'nin o dönemde ki manevi hastalıklara sunduğu manevi reçeteler ve çözüm önerileri günümüz ahlâk eğitimine de katkı sunabilir, çözüm olabilir. Günümüz insanı da olumsuz davranışlarından kurtulmak için Gazâlî'nin tavsiyeleri etrafında nefsinin istek ve arzularının önüne geçebilir.

Tasavvuf eğitimi ve din eğitiminin örtüşen yönlerinin olması; din eğitimi yöntemlerinin çok daha önce Gazâlî tarafından kullanılmış olması göz önünde bulundurularak denilebilir ki;

Tasavvuf eğitimi yüzyıllar boyunca edindiği tecrübeyle din eğitimine katkı sunabilir. Aynı zamanda tasavvuf eğitimi, çağın insanına yaklaşım açısından da eksik kaldığı noktalarda günümüz din eğitiminin modern yeniliklerinden faydalanabilir.

KAYNAKÇA

- Akyürek, Süleyman. *Din Öğretimi*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2016.
- Altıntaş, Hayrani. "Tasavvuf". *AÜİFD*, sy. 24 (1981): 413-423.
- Altıntaş, Hayrani. "İslâm Ahlâkı ve İnsani Davranışlar". *AÜİFD*, c. 36 (1997): 15-27.
- Altıparmak, Ö. Faruk. "Tarikat Geleneğinde Mürid Mürşid İlişkisi". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 10*, sy. 14 (2005): 37-55.
- Armaner, Neda. *Din Psikolojisine Giriş*. Ankara: y.e.y., 1980.
- Arpaguş, Sâfi. "Pîr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34: 272-273. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Aşkar, Mustafa. *Tasavvuf Tarihi Literatürü*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 2001.
- Ateş, Süleyman. *İslam Tasavvufu*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 2014.
- Ay, M. Emin. "Ailede Verilecek Din Eğitiminde Genel Prensipler ". *İslâm'da Aile ve Çocuk Terbiyesi II*, (2005): 361-374.
- Aydın, M. Zeki. *Din Öğretiminde Yöntemler*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2004.
- Aydın, M. Zeki. *Ailede Ahlâk Eğitimi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2012.
- Başaran, İbrahim Ethem. *Eğitim Psikolojisi*. Ankara: y.e.y., 1988.
- Bayraktar, M. Faruk. *İslâm Eğitiminde Öğretmen/Öğrenci Münâsebetleri*. İstanbul: Marmara Üni. İlahiyat Fak. Vakfı yayınları, 1987.
- Bayram, Mikail. *Ahi Evran Tasavvufî Düşüncenin Esasları*. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Bilgin, Beyza. "Din Eğitiminin Genel Eğitimdeki Yeri". *AÜİFD*, sy. XXIV, (1981): 469-483.
- Cebeci, Suat. "Din Öğretimi Yöntemleri". *Etkili Din Öğretimi*, (2010): 305-334.

- Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. Ankara: Rehber Yayınları, 1997.
- Cebecioğlu, Ethem, Aşkar, Mustafa ve diğerleri. *Tasavvuf Tarihi*, edt: Ethem Cebecioğlu. Ankara: AÜ Uzaktan Eğitim Yayınları, 2013.
- Çağatay, Neşet. *Bir Türk Kurumu Olarak Ahilik*. Ankara: TTK Basımevi. 1989.
- Çağrııcı, Mustafa. “Ahlâk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2: 1-9. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Çağrııcı, Mustafa. “Gazzâlî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13: 489-505. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Çağrııcı, Mustafa. “Gıybet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14: 63-64. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Çağrııcı, Mustafa. “İsâr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22: 490-491. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Çamdibi, H. Mahmut. *Şahsiyet Terbiyesi ve Din Eğitimi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2008.
- Çamdibi, Hasan Mahmut. *Eğitim İlkeleri ve Rehberlik*. İstanbul: Çamlıca Yay., 2018.
- Demirci, Mehmet. “Tasavvuf ve Sanat”. *Kubbealtı Akademi Mecmuası 2*, sy. 24 (1988): 18-32.
- Dodurgalı, Abdurrahman. *Ailede Çocuğun Din Eğitimi*. İstanbul: MÜİFV Yay., 1998.
- el-İsfahanî, Rağıb. *Kur’an Kavramları Sözlüğü*, terc: Abdalbaki Güneş ve Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 2012.
- el-Maverdi, Ebu’l-Hasan Habil. *Edebü’l-Dünya Ve’l-Din*, çev: Ersan Urcan. İstanbul: İlk Harf Yayınevi, 2018.
- el-Mekkî, Ebû Tâlib. *Kûtu’l-Kulûb (Kalplerin Azığı)*, ter: Dilaver Selvi. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2004.
- Eraydın, Selçuk. *Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1981.

- Erden, Münire. *Eğitim Bilimlerine Giriş*. Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2017.
- Erkaya, Mahmud Esad. *Kur'ân Kaynaklı Tasavvuf Kavramları*. Ankara: Otto Yay., 2017.
- Erkaya, Mahmud Esad. "Halidiyye Tasavvuf Geleneğinde Mürid-Mürşid İlişkileri". *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 9, sy. 18 (2017): 839-861.
- Erşahin, Seyfettin. "Türk Hâkimiyet Geleneğinde Bilge Kişi: Osmanlı Hâkimiyetinde Şeyh Edebâli Örneği". *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 12/3-4 (1999): 303-308.
- Ertürk, Selahattin. *Eğitimde Program Geliştirme*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Basımevi, 1972.
- Erzurumlu, İbrahim Hakkı. *Mârifetnâme*, Sad: M. Fuad Başar. İstanbul: Alem Yayınları, t.y..
- es-Sülemî, Ebû Abdi'r-Rahman Muhammed İbn el-Hüseyn. *Tasavvufta Fütüvvet*. çev: Süleyman Ateş. Ankara: AÜİF Yay., 1977.
- Gazâlî. Minhacü'l-Âbidîn (Abidler Yolu), çev: Yaman Arıkan. İstanbul: Yaylacık Matbaası, 1968.
- Gazâlî. *İhyâu Ulûmi'd-dîn*, çev: Ahmet Serdaroglu. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1986. c.1; c.3.
- Gazâlî. *Kimyâ-yı Saâdet*, çev: A. Faruk Meyan. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1986.
- Gazâlî. *el-Munkızu Mine'd Delâl ve Tercümesi*, çev: Salih Uçan. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2014.
- Gökcan, M. Mansur. *Temel Ahlâki Prensipleri ile Tasavvuf*. Adana: Nobel Kitapevi, 2017.
- Göktaş, Vahit. "Tasavvufî Terbiye'nin Günümüz Din Eğitim-Öğretimine Sunabileceği İmkanlar". *AÜİFD*, sy. 52:2, (2011): 137-155.
- Görgün, Tahsin. "Hasan-ı Basrî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16: 293-301. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

- Gözütok, Şakir. *Tasavvufta Şahsiyet Eğitimi*. İstanbul: Seha Yay., 1996.
- Gündüz, İrfan. *Osmanlılarda Devlet Tekke Münasebetleri*. İstanbul: Seha Neşriyat, 1989.
- Güner, Umut. *Siyasî, dinî ve Sosyal Yönleriyle Tarihte Fütüvvet ve Ahilik*. İstanbul: Ötüken Yayınevi, 2017
- Gürer, Dilaver. *Tasavvufî: Tasavvufun Konusu ve Gayesi*, dz: Kadir Özköse. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012.
- İbn Miskeveyh. *(Tehzibu'l-Ahlâk) Ahlâk Eğitimi*, çev: Abdulkadir Şener, İsmet Kayaoğlu, Cihat Tunç. İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2017.
- İz, Mahir. *Tasavvuf*, haz: M. Ertuğrul Düzdağ. İstanbul: Türdav Yay., ty.
- Kara, Mustafa. *Tasavvuf ve Tarikatlar*. y.y: y.e.y, t.y.
- Kara, Mustafa. "Tekke Eğitimi ve Literatürü". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, Cilt 6, Sayı 12, (2008): 107 – 138.
- Kara, Mustafa. *Din Hayat Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*. İstanbul: Dergah Yay., 2019.
- Karataş, Kasım ve Mustafa Baloğlu. "Tevekkülün Psikolojik Yansımaları". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19, sy. 1 (2019): 110-118.
- Kasapoğlu, Abdurrahman. *Kur'ân'da Ahlâk Psikolojisi*. İstanbul: Yalnızkurt Yayınları, 1997.
- Kasapoğlu, Abdurrahman. "Kur'ân'da Gıybet Kavramı". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi*, sy. 11:2 (2006): 51-70.
- Kazıcı, Ziya. "İslam, Günah ve Tevbe". *İslam Medeniyeti*, sy. 33 (1973): 9-15.
- Kazıcı, Ziya. *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*. İstanbul: Kayhan Yayınevi, 1999.
- Kocatürk, Saadettin. "Fütüvvet ve Ahilik". *XXI. Ahilik Bayramı Sempozyumu Tebliğleri*, Kırşehir: y.e.y, 1985.

- Konur, Himmet. “Mesnevî’de Mürîd-Mürşid İlişkisi”. *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 6, sy. 14 (2005): 149-158.
- Köksal, Onur. *Öğretim İlke ve Yöntemleri*. Konya: Eğitim Yayınevi, 2017.
- Köle, Bekir. “Tasavvuf Perspektifinde Fütüvvetin Anlam Boyutu”. *Atatürk Üni. İlahiyat Fak. Dergisi*, sy. 43. (2015): 330-361.
- Kuşeyri, Abdülkerim. *Kuşeyri Risalesi, ter: Dilaver Selvi*. İstanbul: Semerkand Yay, 2009.
- Kuşeyri, Abdülkerim. *Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyri Risalesi*, haz: Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2016.
- Kutub, Seyyid. *Fî Zilal-il Kur’an*, çev: Salih Uçan ve Vahdettin İnce. İstanbul: Dünya Yayınları, t.y.. c.2.
- Küçük, Hülya. ve Semih, Ceyhan. “Rabia el-Adeviyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34: 380-382. İstanbul: TDV Yayınları, 1997a.
- Küçük, Hülya. *Tasavvuf Tarihine Giriş*. İstanbul: Esra Yay., 1997b.
- Kürkçüoğlu, Kemal Edip. “Tasavvufa Dair”. *AÜİFD.*, sy. I/IV (1953): 40.
- Leif, J. ve G. Rustin. *Psikoloji Doktrinleri Açısından Genel Pedagogi*. Ankara: M.E.B. Yay., 1974.
- Merter, Mustafa. *Dokuz Yüz Katlı İnsan Tasavvuf ve Benötesi Psikoloji-Transpersonel Psikoloji*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2013.
- Muhâsibî. *Er- Riâye, Nefs Muhasebesinin Temelleri*, çev: Filiz Şahin, Hülya Küçük. İstanbul: İnsan Yayınları, 2014.
- Öcal, Mustafa. *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metotlar*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Öngören, Reşat. “Tarikat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40: 95-105. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Öymen, Münir Raşit. *Ahlâk Eğitimi*. İstanbul: Murat Matbaacılık, 1975.

- Özafşar, Mehmet Emin ve Recai Doğan. *Ahlâkım*. Ankara: D.İ.B. Yay., 2009.
- Özafşar, M. Emin ve diğerleri. *Hadislerle İslam*. Ankara: DİB Yayınları, 2014, c2, c3. 828.
- Özbek, Abdullah. *Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed*. Konya: Esra Yayınları, 1994.
- Özdoğan, Öznur. *Mutluluğu Seçiyorum*. Ankara: Özdenöze Yayınları, 2009.
- Özkan, Ayşenur. “Şiddetin Önlenmesinde Psikolojik ve Manevi Yaklaşımla Öfke Kontrolü”. *Din ve Hayat İstanbul Müftülüğü Dergisi*, sy. 15 (2012): 90-93.
- Özsoy, Ömer ve İlhami Güler. *Konularına Göre Kur’an*. Ankara: Fecr Yayınları, 2005.
- Öztürk, Yaşar Nuri. *Kur’an ve Sünnete Göre Tasavvuf*. İstanbul: MÜİFV Yayınları, 1989.
- Öztürk, Erdem Can. “Niyâzî-i Mısırî Dîvânı’nda Mürşid Olarak Aşk”. *Hikmet-Akademik Edebiyat Dergisi* 4, sy. 9 (2018): 114-131.
- Rûmî, Eşrefoğlu. *Müzekki’n-Nüfus*, haz: Nihat Dağlı. İstanbul: Sûfi Kitap, 2016.
- Sarıkaya, Mehmet Saffet. *XIII-XVI. Asırlardaki Anadolu’da Fütüvvetnâmelere Göre dinî İnanç Motifleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2002.
- Schimmel, Annemarie. *Tasavvufun Boyutları*. İstanbul: Adam Yayıncılık, 1982.
- Selvi, Dilaver. *Kur’ân ve Tasavvuf Tefsirlerinin Tasavvufa Bakışı*. İstanbul: Şule Yayınları, 1997.
- Serdaroğlu, Ahmet. “Hased ve Gıpta”. *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, sy. 11 (1963): 15.
- Sönmez, Selami. “Anadolu’daki Selçuklular ve Beylikler Dönemi Medreseleri”. Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1992.
- Sunar, Cavit. *Tasavvuf Tarihi*. Ankara: AÜİF Yayınları, 1990.
- Şahin, İlhan. “Ahi Evran”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1: 529-530. İstanbul: TDV Yay., 1988.

- Şahin, Kâmil. “Edebâli”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10: 393-394. Ankara: TDV Yayınları, 1994.
- Tarhan, Nevzat. *Mesnevi Terapi*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2017.
- Tosun, Cemal. *Din Eğitimi Bilimine Giriş*. Ankara: Pegem Akademi, 2017.
- Tûsî, Ebu Nasr Serrâc. *el- Lüma’*, *İslâm Tasavvufu*, trc: Hasan Kâmil Yılmaz. İstanbul: Altınoluk Yayınları, 1996.
- Türer, Osman. *Anahatlarıyla Tasavvuf Tarihi*. İstanbul: Ataç Yayınları, 2017.
- Türer, Osman. “Bir Eğitim Müessesesi Olarak Tasavvuf”. *İslâm’da Aile ve Çocuk Terbiyesi Sempozyumu*, sy. 1 (t.y.): 290.
- Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1977.
- Uludağ, Süleyman. “Fütüvvet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13: 259-261. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Uludağ, Süleyman. “Mürid”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32: 47-49. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Varış, Fatma. *Eğitim Bilimine Giriş*. Konya: Atlas Kitabevi, 1994.
- Yıldırım, Ali ve Hasan Şimşek. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yay., 2005.
- Yılmaz, Hasan Kâmil. *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012.
- “Ahilik ve Ahi Evran-ı Veli Vakfıyesi”. erişim: 01 Mart 2020,
<http://www.sadibayram.com/?page=makaleler&mid=356&id=2>.
- “Gazâlî”, erişim: 19 Mart 2020,
https://tr.wikipedia.org/wiki/Gazz%C3%A2l%C3%AE#Gazz%C3%A2l%C3%AE_ve_tasavvuf.

“Osmanlı Böyle Nasihat Eyledi”. erişim: 02 Aralık 2019,

<https://www.on5yirmi5.com/haber/kultur-sanat/etkinlikler/22052/osmanli-boyle-nasihati-eyledi.html>.

“Şeyh Edebâli’nin Nasihatine Kulak Verelim”. erişim: 02 Aralık 2019,

<http://www.burhandergisi.com/hasan-baar/1306-eyh-edebalnn-nashatne-yenden-kulak-verelm.html>.

